

**ІНСТИТУТ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї:
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ**

Галина Бевз

**FOSTER FAMILY INSTITUTE:
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS**

Halyna Bevz

=====

Малюнок Олени Гайдай (м. Київ)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» АПН України (протокол № 5 від 24 червня 2009 року)

Рецензенти:

Пірен М.І. - доктор соціологічних наук, професор кафедри політології Національної академії управління при Президентові України, заслужений діяч науки і техніки України, професор;

Семиченко В.А. – доктор психологічних наук, професор, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» АПН України;

Москаленко В.В. – доктор філософських наук, професор, завідувачка лабораторії соціальної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України;

Бондарчук О.І. – доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри психології управління ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» АПН України.

У монографії представлені результати соціально-психологічного дослідження з питань становлення в Україні інституту прийомних сімей як однієї з форм системи державного утримання дітей. Здійснена спроба опису та пояснення феномену замінного батьківства на основі процесів об'єктивізації суспільного досвіду з подальшим встановленням владних його компетенцій на основі правового регулювання. Стверджується, що формування соціальної політики у сфері охорони дитинства й захисту дітей має спиратися на надійний легітимний фундамент власного суспільства.

Аналізуються психологічні механізми, що забезпечують включення різних рівнів соціальних систем у загальний контекст функціонування інституту прийомної сім'ї. На основі розроблених моделей розмежовуються сфери компетенцій соціальних інституцій у процесі захисту дітей та доводиться важливість перегляду концептуальних підходів державної політики стосовно дітей і сімей.

Монографія може бути цікавою для науковців, викладачів, фахівців із питань соціальної роботи, державних службовців і політиків, котрі займаються формуванням і реалізацією державної соціальної політики у сфері охорони дитинства, зокрема захисту дітей. Також стане у пригоді активістам громадських організацій, які працюють у напрямку розробки міжнародних стандартів захисту й забезпечення благополуччя дітей.

The following monograph provides the results of the socio-psychological research on the issues of foster families institute development in Ukraine as one of the forms of the state childcare system. An attempt has been made to describe and explain the phenomenon of substitutional parenthood on the basis of objectification of the the process es of societal experience with the following determination of its competence s based on the legal governance. It is confirmed that of the social policy development in the area of childhood and child protection should be based on the reliable legitimate foundation of the own society.

Psychological mechanisms that ensure inclusion of different levels of social systems into the general context of foster family institute functioning is analyzed. On the basis of the developed models the spares of competence of social institutions in the process of child protection providence is merged; and the importance of the conceptual approaches of the state policy regarding children and families is emphasized.

The monograph may be interesting for the scientists, teachers, social work professionals , state servicemen and politicians who deal with development and implement ation of the state social policy in the area of child hood protection in general and child protection in particular. It can also be useful for the different NGOs' activists who work on development of international standards of child protection and welfare provision.

Зміст

Галина Бевз.....	3
Зміст.....	3
Передмова.....	5
I. Соціальний інститут опікування дитиною в контексті суспільного розвитку.....	10
▪ Соціальний інститут у фокусі міждисциплінарних досліджень.....	10
▪ Батьківство як соціально-психологічний феномен дорослості.....	42
▪ Література.....	67
II. Діти в соціальній спадщині України.....	72
▪ Ментальні орієнтири громадсько-родинного життя українців.....	72
▪ Історична реконструкція створення протекційного інституту допомоги та соціального споживатства.....	89
▪ Започаткування в Україні інституту прийомних сімей: факти і статистика.....	112
▪ Література.....	117
III. Репрезентація в свідомості дорослих уявлень про дітей та турботу про них.....	122
▪ Семантичний вимір дитинства у свідомості дорослих.....	124
▪ Дитина в структурі «ідентифікаційної матриці» дорослого.....	142
▪ Ставлення до кривних та прийомних дітей.....	149
▪ Література.....	161
IV. Замінна сім'я: два боки однієї соціальної ситуації.....	166
▪ Потенціал соціалізуючих впливів прийомних батьків.....	171
▪ Ставлення прийомних батьків як координати замінної опіки дитини.....	180
▪ Дитина у прийомній сім'ї: аналіз випадків.....	189
Література.....	196
V. Соціальна робота в сфері замінної опіки як інноваційний напрямок.....	199
▪ Амбівалентність професійного самоствердження у роботі з прийомними сім'ями.....	201
▪ Робочі стресори соціального працівника сфери замінної опіки.....	208
▪ Література.....	217
VI. Моделювання розвитку соціального інституту прийомної сім'ї.....	220
▪ Цикл соціального опікування як умова здорового розвитку дитини.....	223
▪ Ціннісне самовизначення сімей в орієнтирах соціальної політики.....	228
▪ Прогнозування розвитку інституту прийомної сім'ї.....	235
▪ Модель організаційно-професійної підтримки прийомних сімей.....	244
▪ Громадсько-політичні аспекти системи замінної опіки над дітьми.....	248
▪ Література.....	255
VII. Дослідження форм професійної підтримки прийомних сімей.....	258
▪ Особливості консультаційної роботи з замінними сім'ями.....	258
▪ Групи зустрічей як форма підтримки прийомних батьків.....	265
▪ Напрямки відновлення життєвого потенціалу прийомних сімей.....	275
▪ Література.....	291
VIII. Інститут замінних сімей в міжнародному просторі.....	296
▪ Ідентифікація термінів опіки над дітьми різних систем державного устрою.....	296
▪ Порівняння засад функціонування замінних сімей у Польщі та Україні.....	302
▪ Література.....	309
▪ Післямова. Контактні лінзи з нашого дитинства: які вони?.....	311
▪ Лист скорочень.....	316
▪ Примітка.....	317
▪ Додатки.....	318
Додаток А.....	318
Додаток Б.....	319
Додаток В.....	322

Додаток Д.....	323
Додаток Ж.....	326
Додаток З.....	327
Додаток К.....	329
Додаток Л.....	330
Додаток М.....	331

Передмова

Монографія присвячена вивченню соціально-психологічних аспектів процесу становлення інституту прийомної сім'ї в Україні, як форми захисту дітей. Породжене в кінці минулого століття явище зростання в суспільстві кількості покинутих та залишених без батьківського догляду дітей за умов переходу держави на ринкову економіку зумовлює низку проблем соціального та демографічного характеру та посилює ризики розвитку криміногенної ситуації в суспільстві загалом. Прагнення світової спільноти захистити обездолених дітей не раз спонукали вчених до проведення психологічних досліджень заради пошуку ефективних засобів недопущення подібних соціальних явищ, проте отримані ними результати не завжди враховувалися у розбудові конкретних систем соціального захисту дітей. Так, наприклад, дослідження Д.Боулбі та Р.Шпіца, проведені ще у середині ХХ століття, які потрясли науковий світ відкриттям психотравмуючих наслідків розлуки маленьких дітей з їхніми матерями, ще й досі не стали надбанням масової свідомості людей, які б спонукали дотримуватися основних застережень вчених, що для психічного здоров'я важливо, щоб між дитиною та її матір'ю (або особою, яка постійно її замінює) формувалися теплі, близькі та тривалі взаємини. Подібна доля спіткала фундаментальну працю чеських дослідників Й.Лангмейєра та З.Матейчека (1984 рік) про психічну депривацію в дитячому віці. Оpubліковані в 90-х роках ХХ століття дослідження з питань психічного розвитку дітей в умовах колективного виховання, проведені М.І.Лисіною, С.Ю.Мещеряковою, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, І.В.Дубровіною, А.Г.Рузьською, В.С.Мухіною також не привели до перемін у соціальній політиці країни щодо утримання та виховання «дітей без сімей». Наразі термін «діти без сімей», введений ще в 1943 році А.Фрейд та Д.Берлінгхамом, що позначав ситуацію зростання дитини без догляду кривних її батьків, міцно утвердився у наукових працях вчених, які вивчають психічний розвиток депривованих дітей та заходи захисту їх психічного та фізичного здоров'я. Поняття «замінна сім'я» та «замінна турбота» використовуються в наукових працях для фіксації

передачі функцій турботи про дитину людям, які не мають з нею генетичної спорідненості.

Хоча сучасна психологічна наука і зробила значний крок до перегляду основних концептуальних положень щодо психічного розвитку дітей, проте перехід на новий теоретичний та практичний рівень їх розуміння виявився можливим тільки при міждисциплінарному вивченні даного феномену в рамках функціонування широких соціальних систем. Сьогодні вже достеменно відомо, що досягти реальних змін у соціальній політиці з питань захисту дітей можна не ізольованим шляхом, а поглибленням наукових знань у рамках цілісного їх вивченням задля системного бачення складного соціального явища. Соціальний інститут прийомних сімей, виступаючи складовою більш широких соціальних систем, акумулює в собі різні сфери функціонування, як-то: психологічну, соціологічну та правову на різних рівнях їх прояву: індивідуальному, сімейному та соціальному. Інтеграції знань у вивченні явищ складних соціальних систем можуть слугувати феноменологічний та інтегральний підходи, що створюють можливість поєднати як різні методи дослідження, так і міждисциплінарні наукові надбання. При цьому вчені наголошують, що наукове дослідження має все ж таки спиратися на конкретно-наукову методологію власної сфери знань.

Наразі сучасна психологічна наука виокремлює феномен соціальних інститутів переважно контекстуально, обмежуючи його рамками процесів соціалізації. При цьому психологічним механізмам створення соціальних інститутів не надається достатнього поля вивчення, а сам термін, як правило, відноситься до компетенції соціології трактуючи його поза сферою психологічних знань. Ще зовсім недавно аналогічним чином пояснювалося поняття організації, де психологічні знання розглядалися актуальними лише там, де закінчувалася сфера адміністративного регулювання. Привертаючи в монографії увагу науковців до соціального інституту як соціально-психологічного феномену, ми перш за все підкреслюємо його зв'язок із процесами соціо- та онтогенезу людини, що безпосередньо презентуються в

конкретних потребах людей та суспільства. Такі вчені, як: А.Р.Лурія, А.М.Леонт'єв, Л.С.Виготський, М.Мід неодноразово наголошували на тому, що при вивченні онтогенезу ключове значення завжди набуває соціогенез, оскільки задає рамки явищу, що вивчається.

Включення в дослідження історичного ракурсу вивчення феномену інституту прийомної сім'ї розкриває співвідношення актуальної ситуації із їх соціально-історичними витоками, як-то: діти та дорослі і їх дитинство; взаємовплив досвіду поколінь у процесах соціалізації; суспільство в контексті його історичного розвитку; ствердження соціальних інститутів у сфері людських взаємин та їх організаційний розвиток тощо. Відповідно до поставлених в роботі завдань, структура монографії побудована у такий спосіб, що кожний її розділ по чергово повертає увагу до різних соціально-психологічних аспектів становлення інституту заміної турботи про дитину. Таким чином у монографії розкриваються механізми та параметри історичного виникнення потреби суспільства у створенні системи заміної турботи про дитину, особливості соціально-психологічної регуляції функціонування даного соціального інституту, тенденції та пріоритети його розвитку, роль у трансляції культурних цінностей суспільства та відповідність даної форми заміної турботи про дитину завданням її здорового розвитку та соціалізації.

Перші два розділи монографії присвячені історичному контексту соціально-психологічних процесів вітчизняного становлення інституту заміної турботи. Третій – вивченню уявлень сучасних громадян про кривних та некривних дітей, світ дитинства та свого місця у турботі про дітей. Четвертий розділ зосереджує увагу на дихотомії процесів заміної опіки, де інтереси батьків та прийомних дітей, як носіїв власних сімейних історій та соціального досвіду, потребують професійного скерування заради підтримки системи забезпечення здорового розвитку особистості дитини. Наступний розділ висвітлює професійний напрямок започаткування системи заміних сімейних форм державного утримання дітей, в якому показано, що особистісний та професійний потенціал працівників державних служб підтримки прийомних

сімей може вступати в протиріччя із початковим рівнем організаційного розвитку самої системи заміної опіки над дітьми. Розділ, присвячений питанням моделювання розвитку інституту прийомної сім'ї окреслює його місце в рамках більш широких соціальних систем та пропонує здійснення прогностики розвитку. Сьомий розділ розкриває потреби прийомних батьків в організаційній підтримці та показує напрямки розгортання професійної роботи соціальних працівників. В останньому – восьмому розділі зосереджується увага на інтеграції методології процесів заміної опіки в міжнародний простір.

Обрана наукова проблема не могла бути належно розкритою без проведення порівняльних досліджень з питань організації системи опіки над дітьми за кордоном: Італії, Великій Британії, США, Швеції, Польщі та Росії. Порівняльні дослідження дали можливість розглянути соціально-психологічні системи захисту дітей та охорони дитинства, що діють в рамках різних політичних систем окремих держав, та послугували основою для створення концептуальної моделі охорони дитинства та визначення в ній місця інституту прийомної сім'ї. Даний аспект дослідження був реалізований за сприяння неурядових громадських організацій, які створювали простір для зустрічей із експертами та спеціалістами системи опіки над дітьми вищезазначених країн, що дозволило виокремити типові процеси, характерні для різних соціальних систем. Саме з цієї причини ми обмежилися в монографії лише демонстраційним порівнянням двох систем заміної опіки над дітьми – Польщі та України, вивченню яких слугував тримісячний науковий стаж авторки в Польщі за сприяння Фонду підтримки науки Польщі, Каси імені Юзефа Мянговського та НГО «Товариство «Наш дім» у Варшаві.

Проведене дослідження було б неможливе без участі соціальних працівників, державних службовців, прийомних батьків, батьків-вихователів, усиновителів та представників громадських неурядових організацій, які є безпосередніми учасниками процесу розбудови в Україні інституту прийомних сімей. Їх досвід та розуміння, висвітлюючи практику розбудови інституту прийомних сімей, слугують безцінним вкладом у професійні рішення щодо

перспектив розвитку системи охорони дитинства загалом та інституту прийомних сімей зокрема.

I. Соціальний інститут опікування дитиною в контексті суспільного розвитку.

▪ Соціальний інститут у фокусі міждисциплінарних досліджень.

Вивчаючи особливості життя людей в суспільстві ми зустрічаємося із таким поняттям як соціальний інститут. Суспільний спосіб людського життя та багатовікова історія людства сформувала різноманітні світові соціальні інститути, себто: релігія, церква, держава, фінанси, армія, дипломатія, освіта, наука, власність, сім'я, шлюб, успадкування, усиновлення тощо. Головна роль соціального інституту – врегулювання певного фрагменту людської діяльності, а істотними його ознаками виступає історичність формування та налаштованість на здійснення вторинного контролю діяльності індивідів [43. С. 15, 29]. Народившись юридичним терміном, поняття інституту, як сукупності правових норм, традиційно співвідноситься з функцією нормативної регуляції. Термін «соціальний інститут» зауважує провідну роль людського фактору у його створенні, функціонуванні та регуляції.

За своєю формою соціальний інститут охоплює всі рівні суспільного функціонування і виступає як сукупність людей, закладів, установ, які за певних умов матеріального забезпечення здійснюють конкретну суспільну функцію. За змістом соціальний інститут виступає як набір прицільно орієнтованих стандартів поведінки конкретних осіб у конкретних ситуаціях, що презентується як ролі та статуси певної соціальної системи [40. С. 126]. Створюючись заради задоволення потреб людства у певній сфері життєдіяльності соціальний інститут є носієм напрацьованих засобів реалізації конкретної соціальної функції а саме:

- відтворення (населення, рольової структури суспільства за різними ознаками – статтю, віком, видами занять тощо);
- регуляції (встановлення допустимих рамок поведінки і санкцій за їхнє порушення, соціальний контроль);

- соціалізації (опанування суспільними надбаннями та рольовими позиціями);
- виробництва, розподілу та перерозподілу (включення людей у діяльність і комунікації; організація комплексів соціальних дій і створення установ реалізації публічних та імперсональних дій задля задоволення потреб людей; стратифікація як розподіл позицій та людських ресурсів);
- підтримки порядку і стабільності (згуртування та соціальний взаємообмін; легітимність і легітимація; стереотипізація та підтримка регулярності, чіткості й передбачуваності перебігу соціальних процесів).

Філософська розробка феномену соціального інституту пов'язана з іменами А.Гелена, К.Касторіадіса, Е.Макінтайра та М.Бубера [43 С. 12]. Бубер описує інститут як дистанцію між «Я» і «Воно», де «Я» вказує на внутрішні процеси (емоції та почуття приватного життя людини), а «Воно» – на зовнішні, в рамках яких діяльність людини скеровується зовнішньо заданими структурами й оцінюється як інституційна. Інституційність, як відомо, виступає ознакою будь-якої соціальної системи з перевагою центробіжних механізмів формування соціальної цілісності [11 С. 14]. В рамках нормативістського підходу сучасна філософія тлумачить соціальний інститут з позиції норми та системи правил, кодів, смислів, що знаходять своє відображення в теорії справедливості Дж.Роулз, феноменології самості П.Рікера, комунікаційній теорії Ю.Габермаса. З позиції теорії систем соціальні інститути відповідають за здійснення поєднаних функцій, одна з яких діє в напрямку стабілізації очікувань щодо поведінки індивідів, друга – слугує розвантаженню та зменшенню непотрібних витрат [43 С. 14, 189]. Український філософ М.Г.Тур підкреслює наскрізну амбівалентну природу соціального інституту, що відображається у двох його складових: матеріальній (структура, соціальне утворення) та ідеальній (правила, смисли, норми, санкції) [43 С. 14].

Широкого використання поняття соціального інституту набуло в сфері соціологічних знань і зайняло центральне місце у теоріях її класиків: О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгайма, М.Вебера, Дж. Міда, Т.Парсонса та ін.

Соціологічний словник визначає поняття соціального інституту, як компоненту соціальної структури суспільства, який інтегрує та координує множинні дії людей, упорядковує соціальні відношення в певних сферах суспільного життя [48 С. 227]. Поняття соціального інституту фіксує вихід на суспільну арену певного соціального явища, що несе в собі специфічний тип усталених регламентацій суспільного життя, створюючи систему зовнішньої регуляції поведінки людини в рамках конкретного етапу історичного розвитку суспільства та держави [1 С. 54].

Структурно-функціональна розробка феномену соціального інституту належить Толкотту Парсонсу, як складової теорії соціальної поведінки людини, що базується на концепції соціальної дії М. Вебера. За Т. Парсонсом суспільство тлумачиться як система соціальних відносин та соціальних інститутів, які визначають його статусно-рольову структуру і виконують функцію забезпечення соціального порядку та інтеграції суспільства. В суспільній структурі соціальні інститути виступають у ролі нормативної моделі: вони впорядковують та спрямовують соціальні дії на певні зразки, тобто окреслюють межі того, що в даному суспільстві вважається належним, законним, схвалюваним та таким, що цінується в його культурі. Багатоликість соціальних інститутів Т.Парсонс систематизує згідно трьох комплексів: реляційні (повідомляючі про відносну позицію в структурі суспільства щодо об'єктивних ознак: вікових, статевих, статусних, професійний тощо), регулятивні (встановлюючі рамки поведінки та санкції) та культурні (транслятори культурних надбань суспільства) [43 С. 13]. В цілому концепті соціального інституту Т. Парсонс виділяє два взаємо-обумовлюючі компоненти: **функціонально-рольовий** та **ціннісно-нормативний**. Перший вказує на структуру, ролі та функції організації інституту; другий – на систему правил, норм, кодів та смислів. [43 С. 13], що в деякій мірі співвідноситься із вже названим філософським тлумаченням амбівалентної природи соціального інституту у поєднанні матеріального та ідеального.

Згідно методологічного розуміння соціокультурного інституту, представниками якого є члени Московського методологічного гуртка 60-х років ХХ століття, цементуючим началом інституційних форм виступає культурний зразок, фіксує зміст типової ситуації як норму. На думку О.О. Зінов'єва та Е.В.Ільєнкова «колективно-розділене мислення» формує «рамочну ціннісну ідею» соціального інституту, організаційні схеми якого є свідомими та рефлексивно-підзвітними [43 С. 16]. Саме рамочна ідея визначає соціокультурне спрямування певного інституту та принципи побудови його процедурних моментів. Дана школа виділяє наступні формальні моменти соціального інституту: рамочна ціннісна ідея, символічне оформлення, система процедурно поєднаних формальних моментів та ролей, матеріальні та духовні опори. Під духовними основами визнається поняття культури та ментальності, які уможливають сприйняття рамочної ідеї інституту, як належної та значущої в очах членів суспільства. Схвалення рамочної ідеї всіма членами спільноти вказує шлях соціального інституту до легітимації, що ініціює процеси організаційної його розбудови, набуття атрибутивних ознак легальності та входження в формальну структуру суспільства. Легітимація, як набуття формальної відповідності діючому законодавству, завжди відбувається в існуючому нормативному полі.

Вслід за М.Бубером соціологи співвідносять поняття соціального інституту із зовнішньою сферою, розглядаючи його в контексті розрізнення різних форм людських об'єднань, зокрема: формальної соціальної спільноти та суспільства (Ф.Тьоніс), цільової спільноти та аморфного товариства (М.Вебер). Наукове вивчення феномену соціального інституту розгортається переважно в рамках суспільства, ніж в рамках поняття спільноти, оскільки сутністю спільноти становить реальне індивідуалізоване життя на засадах спорідненості та сусідства, а поняття суспільства здебільшого порівнюють із механічним агрегатом, що створюється в процесі раціоналізації соціальних зв'язків. У тлумаченні спільноти переважає соціокультурний чинник, де превалює принцип індивідуалізації та добровільності, а суспільства – інституційний, що

формується на основі узагальнення об'єктивних даних, де загалом ігноруються індивідуальні уподобання та забаганки.

Натомість в соціальній психології питанням аналізу соціально-психологічних закономірностей розвитку та становлення соціальних інститутів не приділяється достатньо уваги, а сам феномен здебільшого розглядається щодо однієї його функції – соціалізації [1. С. 54; 26 С. 170; 27 С. 23; 32]. Соціальна психологія, здебільшого цікавлячись самою людиною в суспільстві – її станом та поведінкою, може лише частково дотикатися того типу людського об'єднання, в рамках якого здійснюється її життєдіяльність. При цьому в соціології одиницею досліджень виступають самі спільноти та широкі соціальні системи, тоб-то соціум та суспільство, що надає їй можливість сконцентруватися саме на суспільних феноменах і створити більш чітку картину розрізнення тих чи інших соціальних спільнот, частково ігноруючи саме людський чинник. Таким чином поняття соціального інституту потребує уточнення, перегляду та співставлення наукових надбань щодо різних рівнів функціонування соціальних систем, створення міжгалузевого континууму понять задля системного бачення соціальних феноменів та уникнення численних непорозумінь у використанні термінів. Аналогічні компаративні дослідження вже почали проводитися у вітчизняній психології, одними із перших були опубліковані в 1993 та 2009 роках роботи під керівництвом професора В.П.Казмиренко [11,12].

Вбачаючи доцільним дані твердження ми приділити увагу уточненню та співставленню базових понять, які використовуються в різних сферах знань стосовно феномену соціального інституту. Одним із таких понять стали людські об'єднання, як-то: спільнота, група, організація, соціальна множинність, община, громада тощо. Польський соціолог Я.Шепанський, описуючи поняття «соціальна множинність» зауважує володіння сукупністю людей якоюсь спільною ознакою, незалежно від того, усвідомлюється вона, чи ні, проте видимою для зовнішнього спостерігача. Фіксованість такої ознаки призводить до створення певної соціальної категорії, а за умов виникнення

внутрішнього соціального зв'язку, що зберігається протягом хоча б невеликого часу, вже можна говорити про формування «соціальної спільноти». В основі людських об'єднань і соціологи і соціальні психологи вбачають базове поняття «спільнота», яка може видозмінюватися і набувати різних ознак відповідно особливостей її створення, рівня функціонування, мети та засобів діяльності, індивідуальних характеристик її членів. Соціальні спільноти можуть мати і не мати ієрархічного підпорядкування, входити одна в іншу та розшаровуватися згідно критеріїв, об'єднуватися чи поділятися за певних обставин тощо [27 С.15; 33 С. 53-68]. Певну спільноту людей характеризують стійкі соціальні ознаки, що проявляються у їхніх спільних цілях, інтересах, умовах життєдіяльності, вікці, статі, належності до спільної культури, релігії, соціального статусу; можуть мати подібний спосіб життя, відношення до власності [40 С. 123]. Одну спільноту від іншої відділяють поняття «МИ» та «ВОНИ» як універсальна форма її самосвідомості, що протиставляються одна одній в ситуаціях соціального напруження. Людські спільноти є гнучкими утвореннями: їхні трансформації можуть відбуватися згідно різних її ознак, як-то віку, статусу, складу, структури, цілей, характеру діяльності тощо. Соціальна мобільність, яка змінює позиції соціальних статусів людей (вертикального чи горизонтального порядку), може супроводжуватися реорганізацією соціальної структури, стратифікаційними процесами, міграцією її членів, ініціюючи при цьому створення нових людських спільнот. Як правило життєвий шлях людських спільнот не перевищує життя одного покоління, оскільки нові соціальні умови ініціюють нові потреби та створення нових людських об'єднань.

Термін «соціальна спільнота» вказує як на широкі об'єднання людей – «масові спільноти» (народи, маси, поселення, класи, страти, громади, аудиторії, члени клубів, учасники громадських рухів та інші великі об'єднання людей) так і деталізується в «групових спільнотах», на кшталт сім'ї, класу, команди, організації тощо. Соціальна психологія не акцептує вище названі соціологічні поняття і схильна до створення різних класифікацій, які не завжди

співвідносяться із соціологічними. Такі тенденції обмежують ефективність компаративних досліджень. Доречним видається думка Г.М. Андрєвої, що класифікація людських об'єднань має співставлятися із соціологічним підходом, тобто враховуватися їхнє місцем в більш широких соціальних системах. Визнаючи справедливим дане твердження вчені допускають застосування інших принципів класифікації згідно обраного ракурсу дослідження. Американський дослідник Юбек виділив сім принципів класифікації груп згідно форм її життєдіяльності, як-то: рівень культурного розвитку, типи структур, задачі, функції, типи внутрішньо групових контактів тощо [22 С. 533]. Андрєєв Г.М. пропонує дихотомічну класифікацію груп, який розгортається за принципом опакхала, як-то: реальні та умовні групи; де реальні в свою чергу поділяються на лабораторні ті та природні; природні можуть бути великими та малими; великі – стихійними та стійкими, а малі - такими, які щойно утворюються та тими, які вже розвинулися [22 С. 528]. Інший дихотомічний поділ передбачає такі різновиди груп, як-то: лабораторні – природні; первинні – вторинні; закриті - відкриті; членства та нечленства; референтні реальні та уявні (ідеальні, умовні) групи [14 С. 149-150, 189]. Соціальна психологія розрізняє великі, середні та малі групи, що по своїй суті перетинає межі як групових, так і масових спільнот.

Найбільш вивченими у соціальній психології є категорія малих груп. На думку Я Щепанського, Є.С.Кузьміна, В.Є.Семенова великі, середні та малі групи розмежовуються згідно рівня контактності. Так мала група будується на основі безпосередніх контактів всіх її членів, середня – через уповноважених представників від її підгруп, а велика – на основі багатощаблевого опосередкованого характеру спілкування [14 С. 127]. Найкоротше визначення групи дає Форсайт: «група – це два чи більше людей, які в процесі соціальної взаємодії впливають один на іншого» [3 С. 12]. Короткий психологічний словник за редакцією професора І.І.Войтка зазначає, що «соціальна група виступає сукупністю індивідів (особистостей), яка є одиницею структури суспільства» [17 С. 157]. На думку Корнева М.Н. та Коваленко А.Б.

класифікацію малих груп може здійснюватися згідно різних критеріїв: тривалості їх існування, особливостей взаємин, способів входження в групу, мірою впливу та організації; типом структури; спрямуванням, згідно домінуючої функції [14 С. 151; 27 С. 39]. Такі класифікації, описуючи різні людські об'єднання, фіксують в них лише певні ознаки, вивчаючи їх з певного ракурсу знань.

Ключовими ознаками малої групи виступає спільна діяльність та безпосереднє міжособистісне спілкування. Мала група створюється та розвивається в процесі безпосередніх контактів її членів на основі спільної мети та інтересів, цінностей та способів взаємодії, що обумовлюють її організацію, структуру, тривалість її існування та відносну однорідність поведінки її членів [14 С. 149]. Кількісний склад малої групи має нижню межу - 2-3 особи та верхньою – в межах 2-3 десятків проте не більше 30-45 осіб [14 С. 151; 22 С. 548]. Ч.Кулі запропонував назвати первинною групою такі малі групи, в яких всі її члени мають безпосередні зв'язки один з одним. Аналогічно вторинними будуть названі ті, де контакти здійснюються опосередковано. Найкращі умови для налагодження безпосередніх контактів, як первинного кола спілкування, створюються у так званих мікрогрупах по 2-7 осіб [27 С. 40]. Одну соціальну групу від іншої відділяє особливості її внутрішньої структури та організації, що створюється взаємостосунками її членів, їхніми спільними цінностями та принципами. Символіка, лозунги, матеріальні цінності та територіальні ознаки, традиції та ритуали формують зовнішні межі групи, і внутрішнє відчуття «Ми» та «Свої», що відділяє від «Вони» та «Чужі» [12 С. 49]. Внутрішні межі малої групи встановлюються згідно її структурних ознак, сформованих на основі міжособистісних зв'язків її членів в сфері справи та в сфері спілкування. На основі зв'язків народжених спільною діяльністю та спілкуванням Л.Е.Орбан-Лембрик систематизувала структурні характеристики малої групи у шість великих блоків: ділова структура (формальну), емоційна (неформальна), комунікативна, соціальної влади та впливу, рольова, психологічна [27 С. 48].

Стосовно великих груп, Семенов В. пропонує наступний поділ: класи, верстви, нації, етнічні групи, аудиторії, масові утворення типу натовпу, громадські та політичні організації, та соціально-демографічні, спонтанні тимчасово-масові об'єднання типу мітингу та демонстрацій а також їхніх похідних як-то: соціально-професійні об'єднання, партії, профспілки, громадські рухи, територіально-регіональні рухи [27 С. 158]. Традиційно психологічні знання описують особистісні характеристики членів великих соціальних груп а також процеси формування загально-групових ознак, до яких відносяться: структура, як параметр ділення групи; суб-групи; ролі, статус групи та її членів; зовнішні та внутрішні межі, згуртованість на основі взаємовідносин; комунікативні мережі; групові норми, лідерство; стадії розвитку групи тощо.

Прагнучи більш чіткіше розмежування різні типи соціальних спільнот (масових та групових) ми звернулися до соціологічних знань, розцінюючи їх потенціальною рамкою здійснення наукових узагальнень. Згідно соціологічних критеріїв «масові соціальні спільноти» мають такі характеристики, як: 1) статистичний характер, тобто такий тип утворення, де кожний її елемент включає ті ж самі ознаки, що і вся спільнота (ознаки спільноти є простою сумою дискретних одиниць); 2) стохастична природа її створення, тобто випадково-вірогідна (неупорядкований характер, розмиті межі); 3) ситуативний спосіб існування, який обмежується певним видом діяльності і неможливий поза нею; 4) гетерогенність, різнорідність складу, де руйнуються межі та ігноруються індивідуальні відмінності; 5) аморфне положення в складі більш широких спільнот [33 С. 57].

«Групові соціальні спільноти» мають наступні ознаки: 1) органічний характер, тобто такий тип цілісності, який не прирівнюється до простої суми її елементів; 2) визначеність та чіткість меж в просторі та часі; 3) здатність до діяльності та визначення її видів; 4) гомогенність; 5) входження в більш широкі спільноти в якості їх структурного утворення. [33 С. 57].

Російський соціолог Б.А.Грушин вирізняє п'ять типів соціальних спільнот, розподіляючи за рівнями функціонування соціальних систем: 1) глобальний (людство загалом); 2) субглобальний (світові та інтернаціональні спільноти); 3) соціоетальний (окремі суспільства, нації); 4) субсоціоетальний (метагрупи великого та середнього розміру: класи, страти, професійні, релігійні); 5) мікрогрупи (малі групи) [14 С. 130].

Початком будь-якої спільноти виступає певна стійка ознака, згідно якої люди об'єднуються на певний час, на певній території та в певних межах, що надає їм відчуття стабільності та захищеності. Такою стійкою ознакою може бути: спільна справа; цінності та смисли, що актуалізуються, стимулюючи духовні переживання поєднання; територія проживання чи належність до певного роду (сусідська, родина). Описуючи поняття «спільнота» В. Слободчиком та Є. Ісаєвим пише: «неструктурована спільнота є таким типом людських об'єднань, котрі виникають із глибини внутрішнього зв'язку людини з іншими людьми, із орієнтації кожного на іншого». [27 С. 18] В основі такого поєднання лежить відчуття внутрішньої духовної єдності людей та емоційного взаєморозуміння. Якщо такі об'єднання створюються задля спільного ведення господарства чи виробництва на основі територіального проживання, товаришування або кровного походження, то така спільнота дістала назву «общини» [6,7,9,34]. Складність у досягненні однозначного психологічного трактування соціальних спільнот полягає в тому, що вони охоплюють різні рівні соціального функціонування. Хоча саме цей аспект і забезпечує максимальне охоплення людей різними об'єднаннями, надаючи їм можливість спілкування та взаємодії, об'єднуючи їх та формуючи загальнолюдське почуття належності, безпеки та благополуччя.

Розширюючи соціологічне поняття «масових соціальних спільнот», психологи вивчають їхні властивості та стан, динамічні елементи (настрій) та стійкі утворення (традиції, навички, інтереси) діяльність, міру ідентифікації людей в рамках даної спільноти; наголошують на виникненні особливих переживань, набутих внаслідок результуючої діяльності його членів, що відразу

стають індивідуальними надбанням кожного, хто себе співвідносить із даними об'єднанням (М.Н.Корнєв, Б.Паригін, Б.Поршнев, Г.Андреєва, А.Донцов, А.Сухов).

Межі взаємодії людей в різних соціальних спільнотах визначаються рамками більш ширших об'єднаннях людей – соціумом, суспільством та громадянським суспільством, останнє з яких вказує на якісні характеристики суспільства орієнтованого на досягнення загального блага людей. Слідом за основоположниками поняття громадянського суспільства Платоном та Аристотелем, трактуванню даного поняття віднаходимо у працях таких мислителів, як: Ж.Ж.Руссо, І Кант, Г.Гегель, Дж.Локк, Ш.Л.Монтескьє, В.Мірабо, Д.Юм, Т.Гоббс, Г.Гроціус, Ф.Хатчесон, А.Фергюсон. Наразі інтерес до вивчення даного феномену відмічають і сучасні науковці, як: А.Гайда, К.Гаджієв, А.Мігранян, З.Черніловський, Р. Дарендорф, А.Грамші, етнопсихолог Е. Гелнер. Ознаками громадянського суспільства виступає здатність населення до самоорганізації, що виробляється в результаті особистої політичної та економічної свободи індивідів, життєдіяльність яких посилює продукування спільних інтересів та цінностей. Громадянським називається таке суспільство, яке має розвинутими механізми самоорганізації в різних сферах його життєдіяльності [47 С. 308]. В такому разі взаємозв'язок держави та індивіда відбувається через громадянське суспільство. Держава, як структурний елемент громадянського суспільства, як його соціальний інститут, народжується цим суспільством і виконує делеговані їй функції, інша частина життєвих функцій громадянського суспільства регулюється звичаєвим правом згідно напрацьованих традицій та життєвих цінностей. Сухов А.М. відмічає, що громадянське суспільство зростає з психологічно-культурних та психологічно-соціальних передумов: громадянське суспільство ніде та нікому ще не вдалося «заснувати» тоді, як соціальний інститут встановлюється засобом формальних процедур [40 С. 119].

Аналізуючи громадянське суспільство вчені керуються поняттям «соціального капіталу», показниками якого виступають «індекс довіри» та

охопленість людей різними спільнотами, як-то членством в громадських об'єднаннях [27, 40, 41]. Утворенню соціального капіталу слугують чотири складові: подільність сенсу усіма членами спільноти, сусідство, колективна ефективність та громадська участь (W.Ryan, D.Perkins. A.Long, W.Stone, J.Hughes) [12 С. 221]. Вимірювання соціального капіталу в психологічній практиці здійснюється через поняття «групової згуртованості», якій слугують комунікація та вирішення внутрішньо-групових протиріч, ідеосинкразивний кредит, психологічний обмін а також ефекти синергії та наснаження [16 С. 89-102; 12 С. 221, 240]. Феномен «соціального капіталу» доповнюється поняттям «ресурсів», як наявності потенційних надбань підтримки добробуту людей у різних формах існування, як-то: фізичній, особистісній (персональній) та соціальній [11 С. 221-222]. Історичне накопичення та розвиток соціального капіталу і ресурсів супроводжує процеси становлення соціального інституту.

Науковці відмічають, що взаємозв'язок «людина - суспільство» здійснюється через «групові спільноти». На рівні «масових спільнот» формується зміст соціально-значущих рис людської психіки, що в процесі свого історичного розвитку створюють загальнолюдський фонд соціальних цінностей, норм, настановлень та потреб, то процеси інтеріоризації цих суспільних надбань відбувається на рівні малих груп [14 С. 128]. Саме на рівні суспільства та соціуму через масові спільноти визначаються соціальні перспективи безпосереднього життя людини, які реалізуються на рівні групи. Процес входження людини в систему суспільних цінностей та надбань цивілізації відбувається через механізми соціалізації, як механізми взаєморозуміння. На рівні міжгрупової взаємодії такими механізмами взаєморозуміння виступають: соціальна оцінка бажаної поведінки (С.Парсонс), фізіогномістична редукція, соціальна категоризація, групова ідентифікація, соціальне порівняння, міжгрупова дискримінація, стереотипізація, атрибуція та децентрація, групові експектації [39 С. 174- 191]. На рівні індивід-група механізмами соціалізації є: наслідування, імітація, ідентифікація, рефлексія, емпатія, рольове навчіння, навіювання. Умови включення цих механізмів

описуються теорією Т.Хаймена референтних груп. Впливаючи на формування самооцінки індивіда та його статусної позиції референтна група (уявна чи реально існуюча) слугує регуляції поведінки індивіда засобом двох її функцій: нормативної, яка пов'язана із мотиваційними аспектами поведінки людини та порівняльної яка розгортається на перцептивній основі. Референтна група як нормативна є джерелом поведінкових норм, установок, ціннісних орієнтацій, а порівняльна – еталоном оцінювання себе та інших. Носієм цих функцій може бути як одна, так і декілька груп. Наявність референтної групи виступає необхідною умовою соціалізації людини: вона формує її еталони щодо норм, цінностей та поведінки; надає критерії самооцінки та оцінки інших, встановлює межі допустимого, створює безпечний простір для власних проявів та соціальних експериментів, надає зразки поведінки та зорієнтовує на вибір бажаного кола соціальних контактів, слугує здійсненню соціального контролю [14 С. 190-192]. особливе почуття соціабельності, яке вказує на соціальну Потребу людини відчувати свою причетність до певної групи відмітив Е.Мейо - засновник теорії людських відносин [22 С. 543].

Аналіз груп можна здійснювати щодо групових процесів, як-то: розвитку, згуртованості, нормативного тиску та прийняття рішення. Якщо такий аналіз здійснюється відносно місця індивіда в групі, то на перший план виступають такі поняття, як: експектації, цінності, норми, санкції, позиція, статус та роль [22 С. 532]. В рамках групових феноменів науковцями розглядаються такі, як: вплив меншості та більшість в інтеракціоналістській моделі групового впливу (експерименти С.Московічі, Е.Лаж, М.Нафршу, К.Фошо) [14 С. 185]; концепція референтної групи Г.Хаймена; моделі групової динаміки та концепції групового утворення (двовимірна модель Б.Такмена та наближена неї нормативно-рольова модель Н.Обера; одновимірна модель інструментального руху групи в полі розв'язання задачі Е.Мабрі та концепція емоційної динаміки групоутворення І.П.Волкова; модель соціалізації особистості в малій групі Д.Лівайна та Р.Морленда) а також моделі колективних утворень: параметрична модель Л.І.Уманського та стратометрична

А.В.Петровського [14 С. 166-171; 16 С. 80]. Великі соціальні групи відрізняються від малих своїми специфічними регуляторами, якими є: звичаї, традиції, ритуали, мораль, громадська думка, суспільний настрій та інтерес.

Слід виокремити такий феномен, як громадська думка, що вказує на стан масової свідомості, зумовлений загостренням інтересу до актуальних, дискусійних питань суспільного життя, формується ставленням різних соціальних прошарків до певних подій. Громадська думка здійснює здійсненню такі функції, як: регулятивну, пізнавальну-спонукальну, оцінювальну, згуртування та впливу, а також аксіологічну, детермінуючу оцінку ситуації задля визначення лінії поведінки людини [27 С. 170 - 174].

Поняття соціального інституту виявилось пов'язаним із явищем стратифікації в результаті якого загалом намічається суспільна структура. Згідно соціальних тотожностей, розбіжностей та певних критеріїв соціального відбору розгортаються в суспільстві процеси диференціації по статі, віку, власності, влади, професії та культури тощо. Вчені переконані у постійності явища соціальної стратифікації, що формує «соціальну піраміду» будь-якого об'єднання людей з її горизонтальною і вертикальною структурою [29 С. 838; 47 С. 248]. Фіксуючи типову триповерхову ієрархічну побудову соціальної піраміди (вищий, середній та нижчий), соціологи і психологи відмічають, що при детальному її аналізі можна додатково виокремити до 6-7 підвалин її соціальних поверхів (Е.Гіденс, М.Вебер та П.Сорокін) [47 С. 248]. Чим більша спільнота та її варіабельність, тим інтенсивніше в ній відбуваються процеси соціальної стратифікації, збільшуючи тим самим соціальну дистанцію між поверхами її соціальної піраміди. Профіль та висота соціальної піраміди особливо змінюються в період перемін, внаслідок інтенсивності переміщення індивідів, тобто їх соціальної мобільності [47 С. 232 -235]. Як надмірне сплюснення, так і надмірне зростання соціальної піраміди ініціює процеси протилежної дії, які то посилюють диференційні ознаки членів групи щодо розбіжностей, то згуртовують їх навколо спільних ознак.

Соціальна стратифікація, розшаровуючи суспільства слугує створенню страт засобом механізмів «соціального тестування» індивідів згідно їхніх здібностей; «відбору» для певних соціальних ролей та позицій; «розподілу» по певним стратам. Вертикальну мобільність членів суспільства забезпечують процеси, які порівнюються по дії із «ліфтом», «ситом» та «фільтрами». Перенасичення одного із трьох базових поверхів соціальної піраміди вказує на те, що вибрані критерії соціального тестування, відбору, розподілу та перерозподілу є неадекватними. Надмірно жорсткі соціальні фільтри обмежують процеси вертикальної мобільності кандидатів, а послаблені слугують перенасиченню верхніх прошарків суспільства. Неадекватність критеріїв селекції приводить до невдоволеності членів суспільства, посилюючи тим самим рух до соціальних змін.

Історично народившись в підвалинах стратифікації сформований соціальний інститут поступово сам стає механізмом соціального контролю соціального тестування, селекції та розподілу. Процеси розподілу за здібностям щодо успішності виконання соціальних функцій, тестування та селекції з результируючим розподілом засобів за ресурсів супроводжують членів суспільства у їхній соціалізації. Мета такої селекції зумовлена потребами актуального суспільства у забезпеченні відбору людей, які найкращим чином можуть реалізовувати відповідні суспільні функції. Одні соціальні інститути здійснюють соціальний контроль згідно загальних здібностей людей (інститут сім'ї, школа та церква) інші – на основі спеціальних, орієнтованих лише на певну сферу людського життя, як-то: професійну чи політичну. Основоположник концепції соціальної стратифікації П. Сорокін звертає увагу, що в процесі перебудови суспільного устрою перш за все слід здійснити реорганізацію вищеназваних функцій його соціальних інститутів. При їх дефектності ніякі соціальні покращення не принесуть тривалих та конструктивних перемін [47 С. 243; 36].

Серед багатолікості форм соціальної стратифікації П.А.Сорокін виокремлює три основні: економічна (дохід, ієрархічна позиція в системі праці,

власність) професійна (освіта, кваліфікація, ранг професії), політична (партійна належність, ранг в партійній та державній системі) [47 С. 226]. Фіксуючись на професійній стратифікації слід звернути увагу, що процеси її соціального тестування виступають в трьох формах: перша - фіксує відбір членів згідно професійних вимог, друга – здійснює перевірку вірності вибору в середині професійних рангів та міжпрофесійних прошарків: третя – передбачає переміщення із однієї сфери в більш прийнятну для індивіда [47 С. 240].

В рамках вище перерахованих трьох координат (економічної, професійної та політичної) формується індивідуальна позиція кожного члена суспільства і проявляється в його соціальному статусі, як фіксованому в часі та просторі відношенні власності (майнова нерівність), престижу та доступу до влади. Щоб визначити соціальну позицію індивіда потрібно знати такі його характеристики, як: громадянство, походження, національність, ставлення до релігії, сімейний стан, професію, належність до політичних партій, економічний статус [47 С. 230 - 235]. Ієрархічна організація щодо статусів, престижу, ресурсів, привілей та влади відображає цінності, ідеологію та норми життя окремих соціальних страт певного типу суспільству. Такі поняття, як привілеї, пільги та гарантії, узурпація чи шанування вказують на ступінь доступу особи в суспільстві до забезпечення своєї життєдіяльності (товарами, зовнішніми умовами життя) і супроводжуються суб'єктивною задоволеністю чи певним рівнем фрустрації [47 С. 223]. Врахування процесів стратифікації та соціальної мобільності щодо кожного типу суспільства допомагає визначити положення суб'єкту (людини чи іншого соціального явища) в соціальному просторі згідно його взаємовідношень в заданій системі соціальних координат (П.А. Сорокін). Набуття людиною статусу пов'язано із її діями та діяльністю, які наділяють людину динамічними ознаками статусу - соціальною роллю, наділеною певними повноваженням, представництвом та сферою відповідальності [29 С. 838]. Будь-яка соціальна структура складається із взаємопов'язаних (реципрокних) ролей, які є необхідними суспільству для виконання ним своїх функцій: батьки-діти, роботодавці-працюючі тощо.

Соціальні інститути є динамічними структурами, що розвиваються в рамках актуальних соціальних процесів і характеризуються змінами їхньої популярності, Соціальний інститут, набуваючи ознак окремого суб'єкту, є динамічним утворенням, обумовленим людською діяльністю, постійно орієнтованим на задоволення життєво значущих, загальнолюдських соціальних потреб невідкладного впливу часу та актуальних для людства незалежно від расової належності, соціальних та політичних перемін. Соціальні зміни зумовлюють постійні процеси перегляду людьми своїх потреб та пошуку новим форм їх задоволення, як вимог щодо кількісних та якісних (змістовних) показників соціальних інститутів, як ступеня їх значущості та впливу; як легітимності - схвалення та визнання населенням, та легальності - відповідності діючим нормам суспільного устрою [43].

Психологи відмічають, що такі системоутворюючі елементи, як соціально-психологічні відносини та діяльність виступають наскрізним компонентом аналізу соціального інституту, оскільки вони є ключовими моментами його створення. Діяльність та відношення виступають системоутворюючим началом будь-якого людського об'єднання на рівних рівнях. Урі Бронфенбреннер запропонував модель екологічних систем, яка допомагає структурувати різноманіття соціальних систем життєдіяльності людини, як-то: макрорівень, де загальнолюдське проявляється в рамках великих соціальних систем та людства загалом, (держави, нації, країни, раси, національності); екзорівень, що розкриваються на рівні великих, середніх та малих спільнот, груп та організацій, які впливають на людину опосередковано через її належність до більш наближених до неї соціальних систем мікрорівня; мезорівень не представлений окремими системами, а вказує на характеристики взаємодії та взаємозв'язку різних людських об'єднань в рамках яких конкретизується життєдіяльність людини та проходить її соціалізація; мікрорівень проявляється в межах первинної малої групи та людини зокрема. Останній рівень є найбільш наближений людині і представлений тими

людськими об'єднаннями, в яких відбувається безпосереднє її життя та діяльність [1 С. 126; 42 С. 344].

Діяльність людини є актом як особистим так і суспільним, що передбачає напрямок їхнього подальшого розвитку, обумовлює рух цінностей та цілей, зміни природної та соціальної сфер, як продуктів діяльності людини, що Вернадський назвав ноосферою. Термін «соціальна діяльність» вказує на виконання суб'єктом (суспільством, групою, спільнотою, общиною, особистістю) історично-конкретних суспільних функцій, необхідних для існування і розвитку суспільної системи (Беєва, Кармиренко). [12 с. 10]. Людська проактивність, спрямовуючись на реалізацію потреб суб'єкта, організовує його діяльність в напрямку досягнення мети, очікуваний результат якої представлений через більш-менш усвідомлений образ. Психологи виокремлюють такі найбільш загальні характеристики діяльності: цілеспрямованість, перетворення та суспільна детермінованість, що обумовлюють процеси розподілу праці, інтеграції та взаємодії її суб'єктів (Буєва Л.П., Казмиренко В.П.) [12 с. 10].

Діяльність людини по характеру перебігу та засобів її реалізації опосередкована минулим та теперішнім досвідом, фізіологічними та психологічними, соціальними та культурними механізмами її регуляції. Питання регуляції діяльності людини на рівні індивіда і соціального суб'єкта виступає як зв'язок поколінь, часових полюсів минулого теперішнього та майбутнього. Л.С.Рубінштейн писав: «Можливість людини визначати своє майбутнє є можливістю визначення кожного із попередніх етапів свого життя, оскільки і він був в свій час майбутнім» [12 С.9]. Об'єктивні відношення людини із оточуючим світом формують її суб'єктивне до нього ставлення, що в подальшому і виступає умовами її життя, які стимулюють людину до самовизначення, створюють напрямок для розкриття її прагнень та здібностей, опосередковують поведінку та діяльність у рамках об'єктивної реальності, в якій вона живе [12 С. 10]. Детермінованість життєдіяльності людини, її якостей та рішень, усвідомлення людиною своєї відповідальності за створену

соціально-психологічну реальність буття підкреслюється вченими різних напрямків знань (В.І.Вернадський, С.Л.Рубінштейн).

Соціальні інститути можуть також бути як природно започаткованими в процесі людської діяльності, так і формально створеними. Неврахування прихованих системних ознак, які не проглядаються в активній фазі системного утворення, буде свідчити про штучність даного утворення як невідповідність законам створення та функціонування соціальних систем.

На думку Дж.фон Неймана та О.І.Яблонського ступінь складності системи окреслює межі її розвитку та визначає поріг актуалізації потреби у створенні додаткового інституту управління цією системою. Ю.М.Горський в свою чергу попереджає, що створення такого спеціального інституту управління в структурі штучно великих соціальних систем посилює ризики суб'єктивності в процесах управління [13 С. 67]. Можна сказати, що такий управлінський інститут штучних складних систем формується як мала чи середня група, регуляція якої здійснюється на основі безпосередньої міжособистісної взаємодії створеної елітної групи в рамках її формальної структури.

Характеристики соціального інституту пов'язані із співвіднесенням формальної та неформальної структури, що на думку вчених виступають природними компонентами єдиного цілого. Вивчаючи організаційну формальну структуру Е.Роджерс та Р.Агарвала-Роджерс відмічають її постійність, передбачуваність та типовість процесів її регуляції, рутинність яких одночасно посилює процеси її старіння та ініціює необхідність їх постійного перегляду. Формальна структура характеризується зв'язками влади, статусу та комунікативними схемами, які фіксують вимоги щодо рольової поведінки її представників через атрибути та символи певних посад та закріпленням місця в її мережі [12 С. 35]. О.І.Пригожин відмічає, що формальна структура разом зі статусом наділяє своїх членів певним ступенем визнання, що підвищує шанси їх реального визнання зі сторони інших [12 С. 53 - 60]. Формальна структура є продуктом соціального досвіду і її функцією є

досягнення цілей, які ініціювали її створення. Офіційні відносини, які продукує формальна структура, охороняються відповідними соціальними інституціями, як-то: законом, посадовими інструкціями, наказами тощо. Неформальна структура, яка в рамках організації створюється як вторинна, може компенсувати недоліки формальної, слугуючи умовою розширення індивідуальних можливостей та чинником зниження напруги засобом механізмів саморегуляції, взаєморозуміння та зменшення рольового тиску на особистість через ствердження автономії [12 С. 53 - 60]. Спеціалісти з питань управління М.Х.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоурі відмічають, що створення неформальної структури слугують соціабельні потреби її членів щодо допомоги, захисту, інформаційного забезпечення, симпатії та визнанні [27 С. 49]. Створення особливої структури, яка закріплює систему норм, правил та регламентацій, фіксує створення складного соціального суб'єкта, орієнтованого на цілі, які виходять за рамки індивідуальних можливостей людини. Досягнення цих цілей потребує узгодженості дій людей та чітких регламентацій їх поведінки в напрямку досягнення намічених результатів чому і слугують названі формальні та неформальні її структури

Соціальний інститут виступає у ролі соціальних зв'язків соціальних суб'єктів, які забезпечують створення та підтримки відчуття цілісності певної спільнот, орієнтованих на досягнення певних соціальних цілей соціальної системи загалом та підтримку її екології функціонування, що відображається на самопочутті її членів, тобто конкретних людей [38 С. 276 - 281]. Соціальний інститут не можна ототожнити ні з формальною, ні з неформальною структурою. Кожний соціальний інститут реалізує соціально значущі функції засобом створення спеціальних установ та закладів, через спеціальний набір дій, відповідних ролей, системи санкцій та заохочень та форм соціального контролю згідно матеріального, ідеального та символічного забезпечення його створення та функціонування. Узагальнюючи зміст численних понять соціальних інститутів соціологи В.Оссовський та Ян. Щепанський підкреслюють, що потребу у соціальних інститутах продукують самі соціальні

спільноти в процесі свого історичного розвитку. Як суб'єкти соціальної діяльності, соціальні інститути орієнтуються на виконання публічних функцій, слугують формою виконання соціальних дій, реалізацію яких делегують вибраним своїм членам. Особливостями соціальних інститутів є імперсональні способи діяльності, які реалізуються стандартним способом за підтримки та схвалення більшості членів референтної спільноти. Соціологи відмічають, що найбільшим значимістю соціальних інститутів є у їх відповідності не потребам окремої людини, а представленості цих потреб на рівні загальної спільноти. Таким чином соціальний інститут виступає суб'єктом діяльності на рівні соціальної спільноти забезпечуючи її життєздатність засобом встановлення та підтримки усталених соціальних зв'язків, підтримці їх чіткості, регулярності, надійності та передбачуваності, що разом формують у людей відчуття стабільності та захищеності. У ситуації дисфункції він може втрачати здатність до реалізації названих властивостей і діяти відокремлено, лише задля власного існування [38 С. 277]. Зумовити інституційні дисфункції можуть нерегулярне чи неадекватне його матеріальне забезпечення, порушення організаційних структур, неможливість перегляду його мети внаслідок непередбачуваних соціальних перемін. Неадекватне відображення цих перемін у інституційній діяльності (його структурі та функціях) спричиняє його дисфункційність з подальших виродженням даного інституту. Явище персоніфікації виявилось таким ж небезпечним для соціальних інститутів, як для людини явище уніфікації в рамках організаційної структури. Соціальні інститути слугують забезпеченню основних соціальних переваг стверджених історією спільноти та людства загалом, закріплюючи та забезпечуючи їх повторюваність і тим самим стабільність соціальної системи в цілому. В свою чергу зміцнення людських спільнот, як носіїв соціальних інститутів створює систему забезпечення функціонування певних типів соціальних інститутів як її матеріальних, ідеальних та символічних ресурсів. Відсутність та знецінення певного виду ресурсів приводить до дисфункцій соціальних інститутів та перегляду їх функціонування щодо їх соціальної відповідності суспільного розвитку.

Соціологи відмічають, що зрілість суспільства постає умовою його здатності до вчасного та адекватного перегляду ролі соціальних інститутів в змінному соціальному середовищі. Громадянське суспільство з багатоманітністю представленості соціальних інститутів та соціальних спільнот в його суспільній структурі створює простір для розгортання циклічних соціальних процесів, де індивідуальні потреби кожного його члена віднаходять своє розуміння в соціальних спільнотах і на імперсональному рівні представляються в інституційних формах.

З соціологічної точки зору, на думку П. Бюргера та Т. Лукмана виникнення соціальних інститутів пояснюється механізмом узвичаєння (габітуалізації) типового задля звільнення індивіда від здійснення вибору у соціально типових ситуаціях через їх спрощення та стандартизацію (аналогічно закону збереження енергії) [43 С. 15]. З цієї позиції соціальний інститут – це типізація соціального досвіду. Науковці стверджують, що соціальний досвід, який визнаний та стверджений типовим та соціально корисним (згідно чи наперекір законам соціального розвитку), може бути узвичаєним на рівні соціального інституту. Наразі в рамках сучасних досліджень психології явище стереотипізації розцінюється вже не в категоріях спрощення та викривлення дійсності, а через процес сприймання соціальної реальності, який розгортається на новій, розширеній площині соціальної організації, діючої на основі узагальнення досвіду соціального життя. Оукс П. та Тернер Дж. відмічають, що стереотипізація не виступає процесом зниження інформаційного поля та надгенераційного викривлення реальності, а слугує задачам опанування реалій соціального життя на рівні груп, спільнот, суспільства [42 С. 365]. Дослідження Х.Теджфела та П.Уілкеса засвідчили, що вже сам факт об'єднання людей запускає механізми стереотипізації задля адаптаційного переведення взаємодії з індивідуального рівня на міжгруповий. Психолог Сушков І.Р. засвідчує, що викривлення наступають в тому разі, коли стереотипізація, як природновідповідний процес регуляції міжгрупової взаємодії, починає неадекватно застосовуватися на міжособистісному рівні [42 С. 365].

Узагальнюючи сучасні соціологічні знання з питань утворення соціальних інститутів М.Г. Тур фіксує наявність двох шляхів: перший - об'єктивізація суспільного досвіду через типізацію соціальних ситуацій; другий - цільове, свідоме створення інститутів на основі правового регулювання [43 С. 17], останній із яких саме визначає структуру його організації та встановлює його владну компетенцію. [О.І.Генісаретський, М.Вебер К.Шмітт та Н.[43 С. 17, 209].

Соціологи відмічають, що процес історичного зародження певного типу соціального інституту передбачає такі ініціації, як: 1) потреба суспільства в нових типах соціальної діяльності та пошук умов їх задоволення; 2) створення відповідних структур, як носіїв відповідних соціальних норм та регуляторів поведінки людей; 3) соціально-психологічні аспекти поширення нових соціальних норм та цінностей серед населення (інтеріоризація та формування експектацій); 4) інтеграція нового виду соціальної діяльності в наявну структуру суспільства та держави, формування формальних та неформальних санкцій для здійснення соціального контролю за інституційними типами поведінки [48 С. 230]. Соціологи також підкреслюють, що процеси інституалізації супроводжуються різною направленістю людської діяльності, що попервах проявляється в екстерналізації, потім об'єктивізації її продуктів і завершується стадією інтеріоризації загальнолюдських надбань під час соціалізації. Соціологи наголошують, що саме на етапі інтеріоризації постає потреба у легітимації соціального інституту, який саме перед новим поколінням набуває ознак соціальної реальності, тобто суб'єкта соціальних відношень. Бюргер П. та Лукман Т. наголошують, що сама потреба у передачі традицій новій генерації ініціює процес легітимації соціального інституту (схвалення та закріплення), оскільки їхній первісний зміст залишається в минулому і стає недосяжним новій генерації [43 С. 31].

У теорії легітимності Вебера відмічається, що в процесі соціальної дії та суспільної раціоналізації відбуваються зміни трьох типів легітимності: харизматичної, традиційної та легальної [43 С. 19]. При цьому поняття

легітимності наділяється ціннісним смислом і засвідчує про людську значущість схваленого явища, а легальність підкреслює формальну відповідність чинному законодавству. Легітимність, як правило, пов'язується із поняттям справедливості щодо встановлення певного політичного порядку, дотримання якого має забезпечувати стабільність суспільства, а легальність вказує на фактичне його встановлення, що може не передбачати співвідношення з поняттям справедливості та встановлення безпечних умов життєдіяльності людей. [43 С. 208].

Вчені переконані, що в основі прагнення людей встановлювати порядок та домовлятися про заснування політичної влади лежать потреба у власному виживанні та безпеці. О.Шестопал, О.Юр'єв, Р.Інглхарт засвідчили прийнятним застосування теорії потреб А.Маслоу щодо явища стратифікації [12 С. 282 - 285]. Так О. Шестопал, вивчаючи політичну поведінку громадян, виокремлює матеріальні потреби як базовий ієрархічний рівень. Опіраючись на соціологічні знання Р.Інглхарда об'єднує всі потреби людини у два блоки: матеріальні, які стимулюють людей брати участь у політичних процесах (володіння будинком, доступність харчування, одягу) та постматеріальні (любви, самореалізації та самоактуалізації). Соціальну значущість щодо задоволення потреб людей у безпеці відмічають Ханна Арендт, Карл Шмітт, Ніклас Луман. Гуго Гроцій та Томас Гобі, останній з яких визнає суспільну угоду, як функцію «забезпечення суспільного спокою», де право відіграє позитивну роль і виступає універсальним чинником формально-процедурної легітимації наявної соціальної практики в усіх царинах суспільного життя [43 С. 51, 61]. В процесі легітимації соціальних інститутів Габермас виділяє дві суттєві ознаки стабільності: категорію «порядку» та категорію «значущості» для людей. Суспільна практика доводить, що в рамках досягнення благополуччя людей названі дві категорії віднаходять своє найкраще поєднання у права, як демократичної форми легітимації влади найбільш орієнтованого на потреби людей задля ствердження їх стабільності.

Історичний аналіз процесів легітимації надав можливість науковцям в сфері філософії виокремити три типи механізмів інституалізації, а саме: 1) онтологічний, який характерний архаїчному суспільстві і опирається на механізми магичності та сакральності (дорефлексивний рівень); 2) релігійний, яка опирається на священну практику звернення до Бога; 3) раціональний (формально-раціональний), який розгортається засобом здійснення формальних процедур, що піддаються критичному випробуванню (рефлексивному осмисленню). Останній тип притаманний в більшості випадків розвитку суспільства на сучасному етапі. Безумовне та абсолютне встановлення та визнання соціальних інститутів дістало назву граничної легітимації. Микола Тур зазначає, що на сучасному етапі постіндустріального розвитку суспільства, де превалює формально-раціональна форма, класифікацію легітимації соціальних інститутів можна здійснювати згідно будь-якого обраного фокусу, як-то: цінностей (контекстуалістська, що направлена на благо конкретної спільноти), правових аспектів (на засадах справедливості), з позиції внутрішньої (моральні) та зовнішньої перспективи (ідеологічні); а також згідно владних повноважень (демократизм, авторитаризм, тоталітаризм, аристократія, деспотія) тощо [43 С. 20, 98].

Трішки зупинимося на названих механізмах легітимації соціальних інститутів і оглянемо їх представленість в сфері психологічних знань. Так участь громадян у житті суспільства пов'язана із потребою в структуруванні навколишнього світу, де міф та міфічне мислення у ситуації браку знань слугує людям формою інтеграції психіки людини в колективне несвідоме. На перших етапах зародження цивілізації міфи слугували об'єднанню людей, їх інтеграції шляхом нормування їх поведінку задля безпеки, спільного виживання та посилення їхньої здатності пізнавати та опановувати світ природи. Міфи трансформували тривогу людей перед непізнаною силою природи, зменшуючи страх людини перед невідомим та недоступним їй пізнанням на ранніх стадіях розвитку людського мислення та свідомості [42 С. 156-160]. Дослідженню природи міфа в контексті соціально-психологічних процесів присвячені праці

Платона, Е.Кассіра, К.Леві-Строс, Ф. Кессіді, В.Парето, Ж.Сорель, А.Вінер, В.Ібрагімова, А.Лосева. Вивчаючи міфи вчені відмічають багатошаровість його значень та двоїсту природу його існування, де поєднується соціальне та індивідуальне, відтворення найсуттєвіших людських цінностей та інтенціональність, емоційно-чуттєве ірраціональне пізнання світу, що фіксується у вірі та віруваннях. Міф виступає синкретичною, дорефлексивною, суб'єктивно-суб'єктивною, ірраціонально-чуттєвою формою людської свідомості. За відсутності можливості пізнання реальності, міф може набувати ознак захисного механізму, структуруючого нове та незрозуміле засобом його персоніфікації в «образ, наділений фантастичним, але вже відомими рисами, запозиченими з минулого досвіду» [12 С. 83-84].

Вчені засвідчують, що незважаючи на часові зміни, міфи залишаються актуальними і продовжують слугувати об'єднанню людей, фокусуючи їхнє сприймання реального світу через міфологічну призму уявлень, сформованих досвідом попередніх поколінь. Даний феномен віднаходить своє пояснення у теорії соціальних репрезентацій Сержа Московіті, де міф виступає емоційно забарвленим уявленням про світ, слугуючим механізмом реалізації соціально-організаційної функції даного об'єднання людей [11 С. 87].

Проте в умовах розвинутого цивілізованого суспільства високий рівень міфологізації свідомості людей може спричинити дезадаптацію та формування ілюзорних цілей та орієнтирів, формування спрощених уявлень про соціальну реальність з результуючим обранням індивідом та суспільством хибного шляху розвитку. Вже давно вченими зауважено, що актуалізація міфів відбувається в суспільстві в періоди суспільно-політичних змін та соціальних катаклізмів. Наразі сучасні вітчизняні дослідження зафіксували, що на фоні зміни політичної системи в Україні відбувається підвищення рівня міфологізації індивідуальної та масової свідомості, що посилює ризик їх технологізації як засобу соціального управління [11 С. 88, 90].

В ході історичного зростання життєвого потенціалу людини та раціоналізації суспільного життя архаїчна колективна свідомість поступається

новим формам, які змістовно більше орієнтовані на особистість. По мірі розпадань у людській свідомості міфологічних картин, синкретичний світ міфології розщеплюється на земний та сакральний (потойбічний): відбувається формування релігійної світогляду, історичним надбанням якого стало прогресивне ствердження світосприймання на основі індивідуальної уяви, ідеї свободи волі та ідеального світу, рівності перед Богом. На місце традиційності постає авторитет пророків, сформований на особистій харизмі [43 С. 33]. Англійський етнолог Дж Фрезер обґрунтував, що історичне коріння феномену сакралізації монархів, як носіїв влади, сягає в первобутні часи, де першими носіями такої влади виступали жреці та чаклуни. Коли онтологічна свідомість формувалася на ставленні людей до природних сил, то релігійна свідомість базується на ставленні до надприродного. Усвідомлення сакрального є основною характеристикою релігійної свідомості, а релігійну культуру формує міф, який у наочно-зразковій формі описує досвід взаємин богів та людей. Системність та упорядкованість, орієнтованість на благо за рахунок підтримки оптимальних відносин з надприродними суттєвостями характеризує даний етап легітимації соціальних інститутів [38 С. 763]. У соціології для визначення процесів розширення функціонального впливу релігії на суспільство використовують поняття сакралізації, а на витиснення релігії із соціальної сфери та тенденції до її переміщення із зовнішнього у внутрішній світ індивіда вказує поняття секуляризації. Релігія ніби приватизується, стає справою особистого вибору [38 С. 773].

Маючи обмеження щодо пізнання та пояснення реального світу, історично народжене з процесами зростання раціоналізації суспільного життя релігійне світосприймання все більше поверталось на ірраціональні засади, активізуючи тим самим новий крок пошуку більш точніших форм пізнання світу, як більш прогресивної основи наступних людських об'єднань [43 С. 39-44]. Опираючись на концепцію соціального конструювання реальності П.Бергера і Т.Лукмана слід відмітити, що процес легітимації супроводжується створенням смислів, які слугують інтеграції вже інституціоналізованих значень

здля їх передачі наступним поколінням. Знання про світ інтегруються в історичному процесі типізації соціальної ситуації, її об'єктивізації та втілення (реїфікації), що відбувається з допомогою символів як концептуалізації знання про світ через фольклор, релігійні постулати, наукові визначення, останні з яких максимально віддаляють носіїв «символічних універсумів» (як еліти) від повсякденного суспільного знання. Типізована соціальна ситуація фіксується в ритуалах, як частині «символічного універсуму», слугуючи тим самим інтеграції розрізнених інституційних соціальних процесів.

Не вдаючись в деталі філософських дискурсів ми хочемо зауважити на екстраполяцію філософами (К-О Апель та Ю.Габермас) концепції морального розвитку дитини Лоренса Колберга щодо процесу легітимації соціальних інститутів. Принципи розвитку моральних суджень дітей та етапність установлені становлення поняття моральності (доконвенційний, конвенційний та постконвенційний (автономний) були перенесені із онтогенезу у філогенезу співвіднесені з процесами суспільного розвитку та стадіями легітимації [2 С. 249; 17 С. 43; 41 С. 141-142]. Слід також відмітити принцип зворотності, закладений в концепції Л.Кольберга та підтверджується теорією Ж.Піаже, який актуалізується рольовим опосередкуванням (переміщенні, обміну ролями), фіксуючи позицію егоцентризму дитини при переході з однієї стадії розвитку мислення та іншу [18 С. 51]. Стосовно соціальних систем автори стверджують домінування релятивізму та скептицизму при переході із релігійної стадії легітимації соціальних інститутів до формально-раціональної може зумовити зворотній процес, тобто повернення на онтологічний рівень, якому властивий доконвенційний рівень моральних суджень [43 С. 139].

Описуючи процес легітимації соціального інституту через суб'єкта соціалізації П.Бергер та Т.Лукман в своїй концепції соціального конструювання реальності відмічають, що в процесі прийняття суб'єктом на себе ролей в типових соціальних ситуаціях відбувається зменшення суб'єктивно усвідомлюваної дистанції між індивідом та роллю аж до повної ідентифікації з нею. Таким чином інституціолізований світ набуває онтологічного статусу

тобто такого, який сприймається об'єктивно існуючим. Наївна форма такого світосприймання представлена в міфології. Гранична (кінцева) легітимація залежить від теоретичної концепції носіїв «символічного універсуму», засобом чого упорядковуються історичні факти, включаючи минуле, теперішнє та майбутнє (в тому числі і їхні соціальні інститути) в загальний смисловий простір [43 С. 28-36]. Релігія, мистецтво, міфологія та наука виступають символічними формами – хранителями смислів, цінностей та норм соціального життя, засобом яких здійснюється вторинний соціальний контроль інституційно-рольової поведінки членів суспільства. Первинний соціальний контроль відбувається в процесі створення самого інституту під час типізації індивідами їхніх взаємно-узвичаєних дій, як членів суспільства. Хоч соціальні інститути в історичній перспективі отримують власну реальність, проте в очах нової генерації вона все ж таки не виступає об'єктивно заданою і потребує пояснення та схвалення, тобто легітимації.

Дослідники феномену соціального інституту засвідчують, що основною його функцією є підтримка стабільності соціальної системи в рамках закономірностей її створення, що презентується в цінностях, нормах, правилах та принципах, установках, регулюючих діяльність офіційних організацій, соціальних груп та окремих людей і співвідносяться з певною соціальною системою [1 С. 126]. Кожний тип держави передбачає певний вид економічної діяльності та рівень соціального розвитку, типові процеси стратифікації та формування певної структури спільнот та соціальних інститутів [40 С. 126]. Виступаючи продуктом суспільного розвитку, соціальний інститут стає ефективним інструментом держави, спрямованим на упорядкування соціальних відношень та діяльності в відповідних сферах суспільного життя, що наділяє їх повноваженнями та владою в напрямку спрямовування та контролю діяльності своїх суб'єктів [42 С. 161]. В процесі історичного розвитку певні види соціальної активності та соціальних відносин, що постійно практикувалися і підтверджували свою ефективність, віднаходять своє закріплення в тих чи інших соціальних інститутах, що відображається через встановлення норм

матеріального забезпечення, стандартів поведінки в типових ситуаціях, санкціях та системі заохочень а також узаконення формальної структури та правової основи діяльності, як основи здійснення соціального контролю над інституційними діями членів суспільства [40, 48].

Узагальнюючи проведений аналіз теоретичних джерел з питань соціального інституту ми переконалися, що при вивченні психологічних аспектів соціальних явищ слід враховувати надбання різних сфер наукових знань, як-то філософії, соціології, права, а також культурології, екології. Проведений аналіз наукових джерел з питань виникнення та функціонування соціальних інститутів засвідчив доцільність врахування здобутків різних наукових сфер, які представлені в теорії соціальної дії (М.Вебер, Дж.Мід, Ф.Званецький, Т.Парсонс); теорії соціального обміну (І.Олпорт, Д.Тейлор), теорія ролей (Дж.Мід, Р.Лінтон), теорії людських відносин (Е.Мео) [14 С. 147] концепції стратифікації та соціальної мобільності (М.Вебер, П.Сорокін), концепції відкритого та закритого суспільства, що відмічається в динаміці соціальних характеристик людини та презентується перш за все в понятті соціального статусу кожного члена того чи іншого суспільства [47]. Значущість інтегрування суміжних знань в проведенні корпоративних дослідженнях посилюють встановлені кореляційні зв'язки між соціологічними та психологічними даними [29 С.838]. На думку А. Фернхема та П.Хейвена в психологічних дослідженнях важливо враховувати соціологічні аспекти, оскільки вони розширюють польові чинники впливу, а за умов системного підходу роблять їх реально досяжними [44 С. 55]. Прикладом вищеназваного може також слугувати вивчення природи рольових переміщень членів певних людських об'єднань, яке можна достовірно описати лише при врахуванні специфіки різнорівневого функціонування соціальних систем [27 С. 14, С. 49].

Опираючись на результати проведеного аналізу соціального інституту, можна сказати, що даний феномен виступає наскрізним формуванням багаторівневих соціальних систем. Його вивчення передбачає трискладовий аналіз, де перший крок стосується визначення його координат на тлі більш

широких систем в рамках кожного рівня функціонування: макрорівня (суспільства, соціуму та великих спільнот); мезорівня (середніх та малих спільнот, організацій та груп); мікрорівня – людини. Другий крок стосується встановлення зовнішньої рамки його функціонування, третій – внутрішньої. Зовнішня рамка функціонування вказує на рівень матеріального забезпечення, нормативне регулювання, форми його закріплення (правова, побутова, умовна тощо) та форми соціального контролю (санкції та система стимулювання); соціальну діяльність та її процедурні аспекти. Внутрішні умови функціонування стосуються організаційної структури, функціональної спрямованості, що в рамках соціальної психології може презентуватися системою соціальних ролей та статусів тощо [48 С. 227].

Соціальні інститути, як структурні одиниці будь-якої соціальної системи, створюються на всіх рівнях її функціонування, фіксуючи перехід аморфних систем на організаційний рівень гарантуючи суспільству стабільне функціонування.

Насамперед соціальні інститути є відображенням неформальної структури соціальної системи, оскільки їх функціонування започатковується відбувається на основі відбору типових соціальних потреб, народжених на індивідуальному рівні функціонування людини та стверджених на рівні групових спільнот. Соціальні потреби, зароджуючись із життя конкретної людини укріплюються на рівні малих первинних груп, формуючи первинні соціальні інститути - структурні одиниці даного рівня соціальної системи. Групові спільноти як структурні одиниці більшої соціальної системи виступають носіями ціннісної рамки її створення і тим самим виступають суб'єктом формування соціальних інститутів наступного соціального рівня. Соціальні інститути виступають носіями загальнолюдських цінностей, вироблених в процес історичного розвитку людства.

Соціальні інститути є також відображенням формальної структури соціальної системи, оскільки несуть в собі усталені способи регуляції суспільного життя людей, закріплених нормами та цінностями певної

соціальної спільноти, створюють фіксовану систему закладів та установ, націлених на реалізації конкретних його функцій, діяльність яких матеріально забезпечується.

Механізмами формування соціальних інститутів є узвичаєння типового досвіду суспільного життя людей, який визнаний ефективним, корисним та перспективним для подальшого розвитку даного соціального об'єднання. Історично сформований соціальний інститут має дві стадії свого розвитку: перша дістала назву схвалення або легітимації, що вказує на проходження структурних компонентів соціального інституту через ствердження різними соціальними групами людей, а друга – легалізації, яка вказує на формальні процедури його оформлення. Проходження двох стадій становлення соціального інституту засвідчує про його граничну форму і відслідковується у поведінці людей, як носіїв певних соціальних ролей.

Історичний розвиток соціальних інститутів відображає процес історичного становлення людської свідомості. Науковці виділяють три типи механізмів інституалізації, як-то: онтологічний, який характерний раннім стадіям розвитку людської свідомості – міфологічний; релігійний, що супроводжує розвиток традиційних суспільств з домінування функцій послууху та раціональний, що опирається психологічні механізми пізнання реальності, як-то рефлексія та зворотній зв'язок та піддається критичному мисленню. Ігнорування стадій формування соціальних інститутів та їх формальна легалізація робить їх структуру формальною і тим самим нестійкою, тобто такою, яка не відображає соціальні потреби спільнот суспільства.

▪ Батьківство як соціально-психологічний феномен дорослості.

Сім'я та батьківство, як два феномени суспільного життя людини, спонувають її до побудови особистісних взаємин, зменшенню психологічної дистанції між людьми, посиленню почуття довіри до світу та розвитку стосунків прихильності. На рівні суспільства сім'я та батьківство виступають як соціальні інститути, процеси яких формуються та конкретизуються на рівні малої групи і відображаються через самопочуття кожного члена суспільства та досягнення ними відчуття особистісного щастя.

Явище батьківства постає перед нами у двох перспективах: індивідуальній та суспільній (В.В.Бойко). Шнейдер Л.Б. добавляє ще внутрішньо-сімейну, що вказує на спільне бажання чоловіка та жінки мати дитину [25 С.19]. Сам термін «потреба в дітях» та «батьківство» здебільшого використовується в контексті виховання та соціалізації дітей. В соціології та демографії дані терміни були вперше використані А.І. Антоновим. Описуючи батьківство як систему взаємопов'язаних явищ, І.С Кон розмежовує його аспекти, які стосуються самих батьків (їх почуттів та прихильності до дітей) та культури суспільства (норм, ролей, соціальних очікувань), які сукупно відображаються у взаємно-направленій поведінці дорослих та дітей. А.І.Антонова відмічає, що в англійській літературі фіксується два різних терміни, які позначають два типи характеристик батьківства: інституційні (parenthood) та приватні (parenting), останні з яких відображаються у конкретній поведінці батьків стосовно дітей, виконанні ними батьківських ролей [5, 21,30]. На думку Е. Еріксон потреба в батьківстві є критичною межею набуття статусу дорослості й адекватності його соціалізації. саме потреба в дітях активізує формування у дорослих батьківських ролей.

Зачаття, виношування, народження, догляд за дитиною та введення її в суспільну структуру фіксують ряд функцій, дорослої людини як-то: репродуктивна, відтворювальна, виховна, соціального контролю, статусна, що разом презентують явище батьківства. Батьківство відображає потребу людини

у відтворенні собі подібного, фіксує очікування стосовно дитини, ставлення до неї, фіксує моделі батьківської та материнської поведінки, визначає їхній рольовий репертуар, який людина попервах спостерігає у власній сім'ї, а потім відтворює у новоствореній та відслідковує їх відображення через зворотній зв'язок оточуючого соціального середовища як-то: найближчих сусідів, співробітників по роботі, колег та друзів а також суспільства і держави загалом. Явище батьківства розгортається на трьох рівнях: фізичному, психологічному та соціальному.

Соціальні зміни мають суттєвий вплив на актуальні процеси батьківських презентацій. Російський соціолог Т.О. Гурко описує взаємовплив актуальних процесів соціалізація дітей Росії та ресоціалізації їхніх батьків зумовленої трансформацією ціннісної культури сучасного суспільства, що відображається у ідентифікації підлітків здебільшого орієнтованих на саморозвиток а не на приклад власних батьків. Дослідниця також відмічає сучасні аспекти соціалізації молодого покоління, матері якого, як носії прокомуністичної ціннісної системи, надають перевагу конформістським впливам на своїх дітей, орієнтуючи їх в більшій мірі на «життєвий сенс» і в меншій мірі на внутрішні регулятори поведінки та пошук шляхів власної самовираження [5]. Стосовно системи опіки дітей в Росії, то дослідниця відмічає тенденції відмови від державності та переходу до пріоритетів приватності та сімейності; а також явища розширення та видозміни соціального інституту сім'ї, актуалізації процесів розшарування та зростання батьківського нездатності, появу нових батьківських ролей та позицій, відмежування понять «подружжя» та «батьківство». В інших країнах пострадянського простору науковці також фіксують різноманіття змін в сімейному просторі, як-то: започаткування інститутів патронатного та прийомного влаштування дітей; появу статусу «генетичної» та «сурогатної матері»; поруч з тим зростання кількості батьків, які реально не здійснюють догляд та виховання про дітей а також «соціальних батьків», які виконують батьківську функцію без належного юридичного оформлення; дітей, матері яких мають повторні шлюби, де

чоловіки перебувають в позиції шлюбного партнера без прийняття батьківської ролі, а також зростання чисельності відмов жінок та чоловіків від народжених ними дітей [4,5,36].

Соціологи стверджують, що в нормативних документах тлумачення батьківського статусу недостатньо визначено і допускає різночитання. Поняття батьківства включає компоненти рівного напрямку навантаження, як-то: факт генетичного походження дитини; юридичне надання статусу батька та матері (як-то в ситуації усиновлення/удочеріння); реальне виконання батьківських обов'язків; сприймання себе як батька чи матері та ставлення дитини до дорослих як до батьків; визнання оточуючими дорослих як батьків певних дітей. Гурко Т.О. відмічає конфліктне наповнення визначення поняття «батьківства» внаслідок нечіткості у його визначенні та неузгодженості його складових згідно фізичного, психічного та соціального рівня; ідеального та реального його представлення; формальних та неформальних процедур реєстрації; традиційності та інноваційності форм реалізації.

Встановленню батьківства передують психофізіологічні чинники, які пов'язані із сексуальною та репродуктивною функцією. Проявляючись в настановленнях та поведінці людини феномен батьківства формується через потребу у батьківстві та батьківських почуттях; батьківські настановлення та очікування; батьківські відношення та батьківський стиль встановлення та підтримку взаємин з дітьми (стиль виховання); батьківську позицію та ролі; батьківський соціальний статус та процеси його формування і підтримки, гендерні відмінності ролі батька та матері. Вчені відмічають, що батьківство є системним явищем, у формуванні якого беруть участь різноспрямовані чинники. Феномену батьківства присвятили свої дослідження Т.В.Архіреєва, К.А.Абульханова-Славська, О.І.Антонов, В.В.Бойко, В.А.Борисов, К.Вітакер, М.В.Вовчик-Блакитна, Т.В.Говорун, В.М.Дружинін, О.І.Кузьмін, Д.Кліз, І.С.Кон, Р.В.Овчарова, А.В.Сухарев, І.Л.Степанов, О.С.Співаковська, В.А.Семиченко, В.С.Торохтій, Л.Б.Шнейдер та інші. Інтегруючи наукові надбання Р.В. Овчарова розглядає **батьківство як інтегральне психологічне**

утворення, яке включає: сукупні особистісні показники батька та матері щодо їхніх ціннісних орієнтацій, настановлень та очікувань, почуттів та стилів батьківсько-материнської поведінки, їх відповідальності стосовно дитини [25 С. 23]. Згідно досліджень Е.В. Малюкової феномен батьківства має чотирьохкомпонентну структуру, що поєднує когнітивну, емоційну, поведінкову (практичну) та фізичну складові **особистісного ставлення дорослих до позиції батьківства** [20 С. 15]. С.С. Жигалі, опираючись на концепцію відношень Мясіщева зауважує, що батьківська позиція є системою відношень до себе (як батька та виконавця батьківської ролі), до інших (дитини), до світу (батьківства взагалі), до предмету своєї діяльності (практики виховання) [10]

Виходячи із психологічних та соціологічних аспектів Андреева Г.М. та Паригін Б.Д. відмічають, що позиція, як місце індивіда в певній системі, та його ставлення до цієї позиції мають взаємний вплив [25 С. 286]. Соціологи Т.Ньюком, У.Томас, Р.Даренфорф деталізували відмінності між поняттями **позиція, роль та статус** [48 С. 796]. Позиція індивіда задається системою, проявляється через роль та її атрибути, засобом якої індивід реалізує покладені на нього функції. Реалізація позиційно заданих повноважень та якостей створюваних при цьому взаємозв'язків формує статус індивіда. Статус задається як самою позицією системи, так і особистісними якостями його виконавця, розмежовуючи його особистісну та соціальну складову. Система цінностей, культура, престиж, здатність до виконання делегованих повноважень вказує на статусні характеристики індивіда, який займає певну позицію та виконує певну роль. Позиція та рольова структура системи є більш нейтральною та типовою ознакою всіх сімей. Статусні ознаки мають варіативність згідно якісних ознак системи. Сімейну структуру можна описати як таку, що має різні позиції (мати-батько-діти, жінка-мати, чоловік-батько, чоловік-дружина, старші-менші), як таку, що має відповідні ролі, а також як таку, де кожний член родини набуває певного соціального статусу. Так один із батьків, або хтось із їхніх батьків або один із дітей може нести статус головного

в родині, хтось – відповідального за певний вид роботи, хтось – бути старшим в хатніх справах, хтось визначатися мудрішим в справах вирішення сімейних конфліктів тощо. Прикладом набуття індивідуального статусу в традиційній українській громаді повноцінного члена громади одруженим чоловіком можливе лише за умови народження у його сім'ї дитини [4,6,7,9]. Загалом сім'я з дітьми традиційно шанується за будь-яких часів суспільного розвитку, маючи таким чином вищий соціальний статус. Згідно кількості дітей сім'я буває багатодітною та малодітною чи однодітною; згідно наявності та відсутності одного із подружжя: повною та неповною або вдовиною, де про дітей кажуть, що вони осиротіли; згідно здатності подружжя будувати здорові внутрішньо-сімейні стосунки поділяються на благополучні та неблагополучні сім'ї, а ті, де постійно відбуваються чвари та бійки, називають асоціальними, оскільки у них відмічається порушення системи цінностей та відбувається трансляція соціально небезпечного для суспільства образу життя, норм та правил в наступні покоління.

Проміжне положення між благополучними та неблагополучними сім'ями займають сім'ї «групи ризику», що фіксуються на соціальному та сімейному рівнях а також обумовлюються індивідуальними особливостями її членів. Соціальний рівень фіксує суспільну небезпеку пов'язану із зниженням соціальних норм життя, цінностей, правил та посилення нехтування щодо дітей. Сімейний - труднощі соціалізації її членів з причини зниження загально-сімейних стандартів життєдіяльності. Поєднання названих впливів посилюватиме ризик виштовхування сім'ї суспільством за межі соціальної норми в напрямку неблагополуччя та асоціального розвитку [30 С. 15; 46 С. 12-13]. Р.Хілл та І Коос описали розвиток критичної ситуації в сім'ї, де ресурси (особистісні, сімейні та соціальні на мікро та макрорівнях) відіграють суттєву роль у її подоланні. Дана модель показує як момент входження сім'ї в зону ризику так і виходу з неї [36 С. 110-113].

Становлення батьківства перш за все передбачає фізичну, психологічну та соціальну **зрілість** людини, на опирається на сформовану зрілу ідентичність

та здатність людини до автономії (теорія ідентичності Еріксона). Поняття зрілості людини П.М.Якобсон описує як суспільно-історичний феномен, зміст якого задається актуальними суспільними умовами та встановленими суспільством еталонами зрілості, зафіксовані нормами та правилами поведінки та граничні межі якої визначені законом. Відокремлюють психологічну та соціальну особистісну зрілість. Перша фіксує ступінь психічного розвитку людини та її здатність керувати собою. Друга вказує на адекватність розуміння людиною своєї позиції в суспільстві і її здатність будувати адекватні відношення із діючими соціальними інститутами [25 С.59]. Гордон Олпорт, Н.Р.Бітянова підкреслюють безперервність становлення зрілості особистості як процесу, який відбувається все життя [25 С.63].

Узагальнюючи дані різних авторів Харітонов О.М. називає наступні індикатори особистісної зрілості: вікову відповідність рівня розвитку емоційної, пізнавальної та поведінкової сфери особистості, адаптивність в мікро-соціальних взаєминах, критичність та адекватність реакцій щодо зовнішніх подразників, саморегуляція та підтримка власної активності, перспективне планування життєвих цілей. Індикаторами незрілої особистості виступають: несформованість та вікова невідповідність показників розвитку емоційної, пізнавальної та поведінкової сфери особистості, що зумовлюватиме внутрішньо особистісні конфлікти, тривожність, невпевненість, психічну напруженість та симптоми невротичних реакцій; труднощі у побудові мікро-соціальних взаємин, проблеми саморегуляції, некритичне ставлення до реальності [25 С. 63]. Вивчаючи рівні організації зрілої особистості Л.І.Анциферова а також Р.В. Овчарова, Т.П.Скрипкіна, А.О.Реан, відмічають, що особистісна зрілість взаємопов'язана із наступними проявами особистості, як: контактність, здатність узгоджувати свою поведінку із соціальними нормами, толерантність, схильність до зберігання суттєвих ознак (радикалізм), довіра та терпіння, впевненість в собі та природність, готовність до самовизначення. Проявами особистісної зрілості виступає самотійність та відповідальність людини. Самотійність засвідчує про здатність людини діяти з

опорою на власні здібності та можливості, а відповідальність – про усвідомлення та узгодження із нормами соціального життя своїх дій та їхніх наслідків [25 С.59-61].

Розкриттю поняття батьківської зрілості присвячені праці Р.В.Овчарової, Е.І.Захарової, В.С.Торохтій, А.С.Співаковської, Є.О.Несторової. Узагальнюючи їхні надбання Овчарова представляє феномен батьківства, як процес формування «внутрішньої позиції батьківства», усвідомлення відповідальності за впливи на дитину, де подібність сімейних цінностей, співпраця та гнучкість визначають якість виховання дитини; побудова батьківсько-дитячої взаємодії на батьківській любові як вищому виявленню батьківських почуттів, що разом проявляються як інтегральне динамічне особистісне утворення на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях [25 С.70]. Психолог Несторова Є.О. відмічає, що ефективність батьківства передбачає взаємодію позитивно налаштованих підсистем відношень дитини з дорослим: матер'ю та батьком [23]. Загалом батьківська та материнська позиція виявилися взаємно укріплюючими. Дослідження показали, що позиція чоловіка-батька стверджує прийняття дитиною батьків і слугує формуванню у неї позитивної самооцінки, адекватного ставлення до соціального оточення та прийняття його вимог; зменшення конфліктної поведінки дитини із ровесниками. Материнська роль виявилася такою, що посилює самоприйняття дитини та розвиває здатність встановлювати контакти, спілкуватися. Емпатія та безумовна любов жінки-матері, як умова самоприйняття; умовна любов чоловіка-батька, як поєднання автономності та контролю в стратегії успішної соціалізації дитини – виступають двома полюсами формування позиції ефективного батьківства [23].

Встановлення близьких взаємин надає людині відчуття стабільності, задоволення та виступає основою любові в тому числі батьківської. Любов складна емоція, до якої входить інтерес – збудження та задоволення – радість, що разом створюють надсильну мотиваційну потребу людини бачити, прагнути контактувати та рухатися в напрямку спрямовання свого почуття. Леонтьев Д.А. відмічає дві характеристики любові: її контекстуальність та

інтенціональність, оскільки почуття любові народжується, розвивається та змінюється в певному соціальному контексті і завжди має предмет свого направлення, як-то в ситуації батьківської любові щодо конкретної дитини [25 С. 185]. На думку К.Е.Ізарда любов може бути визначена як поєднання емоційних та когнітивних процесів, що проявляється у прихильності, вірності, відданості, бажанні захищати та турбуватися про близьку людину. Для визначення поняття любові використовують такі поняття як: прийняття (А.Я.Варга), емоційна близькість (В.В.Столін), довіра та інтимність. Всі названі терміни вказують на зменшення соціальної дистанції між людьми та зростання сфери готовності до особистісного прийняття, емоційної доступності. Чуттєвий компонент розглядається основою батьківської любові (Л.Я.Гозман, А.Лоуен, М.М.Обозов). Емоційна доступність батьків, як емоційна готовність до подільності почуттів, безумовна підтримка та підбадьорювання є однією із важливих характеристик материнської та батьківської любові. Сексуальність, що виступає складовою еротичної любові, не характерна сиблінговій, чи батьківській любові. Підкреслюючи когнітивну складову батьківської любові В.Франкл, Т.Шибутані, Е.Фромм, К.Васильєв фіксують, що знання про дитину, її якості, потреби та здатність зрозуміти іншу людину спрямовують конкретні дії дорослого в напрямку здійснення догляду за нею. Спостерігаючи перевагу дій дорослих спрямованих на дитину дослідники інколи говорять про односторонню направленість любові. Натомість любов є двостороннім процесом: вона формується в сумісній діяльності, спілкуванні та повторювальній практиці батьківства; динаміка її змін підвладна часу та психофізіологічному стану людини, етапності її розвитку, переживанням смислу життя та актуальних соціальних ситуацій. Батьківства любов відноситься до вищих людських почуттів, які формуються впродовж всього життя, як відношення людини (П.Я.Гальперін, В.В.Налімов, Л.Я.Гозман, М.М.Обозов, А.Фромм, Н.Л.Карпова). Згідно досліджень Мілюкової Е.В. батьківська любов має 4 компоненти: психофізіологічний, емоційний когнітивний та поведінковий [20]. Дослідження також відмічають відмінності

батьківської та материнської любові. Щодо материнської любові, то її характерна емоційна чутливість до потреб дитини, інтерес та радість, які створюють позитивний настрій, почуття прихильності і взаємної довіри.

Вірогідність формування прихильності між батьками та дитиною посилює «комплекс малюка», що проявляється у постійній дитячій усміхненості, що посилює інтерес дорослої людини - матері до взаємодії з малюком, її готовність захоплюватися всіма його проявами, контактувати з нею [15]. Феномен дитячості також проявляється у проявах інфантильності: поведінки, мови, мисленні та результатах діяльності дитини, що разом сигналізує дорослому про її нездатність до самосійного функціонування та потребу у догляді дорослого. За умов відсутності такого догляду вірогідність приреченості дитина на смерть дуже висока, особливо у віці немовляти. «Комплекс малюка» вперше був виділений етологами у приматів. Його опису присвячені праці таких вчених, як: К.Лоренца, Н.Тінбергена, Дж. ван Лавік-Гудолла, Х.Хайнда, Д.Дьюсбера. Дослідниками було встановлено зв'язок між рівнем організації мозку та видовою поведінкою догляду за потомством, де історично первинні форми виникають на рівні рефлексів та інстинктів, наступні передбачають інтелектуальну стадію розвитку психіки, оскільки їх засвоєння відбувається в онтогенезі індивіда під час формування ставлення до дитини як до об'єкту реалізації своїх потреб а саме: потреби «збереження об'єкта для себе», потреби «взаємодії із ним», охорони «своєї власності» як атрибута підтримки власного стану [45]. Дослідження етологів та фізіологів також фіксують різні феномени материнства, як-то: регулюючий вплив гормонального стану самки на фази репродуктивного циклу видової поведінки догляду за потомством; явище гіперстимуляції, коли турбота самки переключається із власного дитяти на дитя із більш вираженим «комплексом дитячості»; вплив ситуативних чинників, коли в умовах неволі самка не виявляє інтерес до новонародженого. Описані етологами феномени видової поведінки турботи про своє потомство направлені на збереження біологічного виду загалом. Етологи говорять про «комплекс малюка», як ключовий стимул

запуску фізіологічних процесів пониження рівня агресії дорослих представників виду, інтенцій до встановлення безпосереднього контакту із новонародженим, поведінку турботи та охорони.

Опираючись на феномени первинного фізіологічного рівня регуляції поведінки людини (як біологічного виду) у здійсненні догляду за своїм потомством, вчені зосереджують свою увагу на значущості вторинного та третинного рівнів її регуляції, відмічаючи зміни у ставленні дорослого до дитини як до суб'єкту, що обумовлюються самою ситуацією суспільного життя. Суб'єктом батьківських функцій другого порядку виступає суспільство, а третього – особистість батьківської фігури. Вивченню феномену батьківства (в більшості випадків ролі матері) присвячені праці Д.Віннікота, М.Кляйн, Е.Еріксона, З.Фройда, Д.Магагна). Їхні праці спрямовані на прояснення материнської турботи переважно в ситуаціях патології, що гіпотетично намічає показники нормативної ситуації розвитку новонародженого [29]. Батьківська функція «суб'єкта другого порядку» включається в середині другого півріччя життя немовляти, а включення батьківської функції «суб'єкта третього порядку» не має перевищити трирічний термін життя дитини і обумовлюється якістю безпосередньої взаємодії матері і дитини, де особистість матері (її стан здоров'я чи нездоров'я) запускає процеси диференціації, як основи формування ідентичності дитини [45]. Науковці відмічають, що емоційний стан матері під час взаємодії з дитиною має бути адекватними задачам цієї взаємодії, що формує у дитини зачатки довіри до світу, формування здорової прихильності та відчуття власної тотожності, позитивну самооцінку та відчуття перспективи. Філіппова Г.Г. узагальнює різноспрямовані типи емоційних реакцій матері під час взаємодії з дитиною такі типи: 1) адекватні потребам дитини, 2) посилючі будь-які емоції дитини (інтерференція); 3) ігноруючі емоції дитини, 4) осуджуючі емоції дитини як недоречні та заважаючі жінці. Цінність бути матір'ю та цінність самої дитини складають ціннісне ставлення жінки до материнства. Науковцями називаються 4 основні типи ціннісного ставлення жінки до дитини: 1) емоційна, що надає позитивні переживання, 2) надмірно-

емоційна, обумовлена концентрації жінки на дитині як єдиному джерелу її емоційної прихильності; 3) ставлення до дитини як засобу досягнення соціальних привілей, як-то: підвищення соціального статусу та матеріальних благ, уникнення страху самотності; 4) виключення дитини як цінності взагалі [45].

Особливості онтогенетичного розвитку емоційно-потребової сфери жінки-матері дослідниками об'єднуються у 6 етапів: 1) досвід взаємодії із власною матір'ю тривалістю в реальне життя кожного, що не обмежується спогадами про ранній період життя; 2) ігровий етап власного зростання, де опанування всіма видами ігрової діяльності розширяє рольовий репертуар материнства; 3) етап няньчення (триває з 5-6 до 8-10 років, активізуються у старших дітей в ситуаціях їх залучення до технічної сторони догляду за дітьми першого та другого півріччя життя аж до завершення періоду раннього віку. Тотожність умовних процесів в грі з конкретною-реальністю туроти про менших посилює закріплення культурних моделей материнства [45]; 4) мотиваційної диференціації статевої та материнської сфер; 5) досвід взаємодії із власною дитиною, який повторюються з початку із народженням кожної; 6) досвід відношення з дитиною, зовнішні презентації якої вказують на виходу із періоду «компексу малюка», проте інфантильні результати її діяльності ще присутні. Таким чином можна передбачити особливості формування материнської сфери жінки згідно особливостей її соціальної історії. Кожний із названих етапів розвитку мотиваційно-потребової сфери материнства автор описує через зміни в рамках трьох взаємопов'язаних блоків: емоційно-потребового, операційного та ціннісного. Філіппова Г.Г. відмічає, що сформовані в процесі онтогенезу особливості материнської сфери жінки є відносно стійкі, хоча і здатними модифікуватися згідно умов актуальної ситуації материнства та конкретних потреб розвитку дитини. Потреба турботи про дитину та взаємодії з нею виявилися залежними від досвіду актуального материнства, що робить їх більш гнучкішими. Найбільш лабільним виступає ціннісний блок материнства, який змінюється згідно особистісних

характеристик жінки та динаміки її актуальних цінностей, що уможлиблює прогноз інтерференції цінностей дитини та материнства. Найбільш непохитими виявилися характеристики стилю емоційного відгуку на взаємодію з дитиною (адекватність, посилення, ігнорування та осудження), виховні стратегії впливу та операційний компонент стилю спілкування.

Перехід до реального виконання батьківських функцій виступає основним періодом сімейного циклу і більшість подружніх пар усвідомлюють, що «батьківська роль відміні не підлягає» [15 С. 706]. Батьківство вимагає обмеження звичного особистісного життя та здійснення ряду перемін. Узагальнюючи наукові дослідження Г.Крайн відмічає, що входження дорослих людей у фазу батьківства супроводжується такими змінами, як:

1. формування ідентичності згідно опанування новою соціальною роллю та внутрішньої позиції;
2. опанування новою соціальною роллю батьківством, яка змінює взаємини між подружжям;
3. перерозподіл подружніх ролей та подружніх відношень через розширення їхніх функціональних обов'язків пов'язаних з народженням дитини;
4. рольове переміщення в родинних взаєминах, перш за все стосовно власних батьків, які отримують ролі бабусі та дідуся, а їхні діти – статус батьків;
5. зміна соціального статусу сім'ї із бездітної на сім'ю з дитиною, що зумовлює перегляд всіх рольових соціальних позицій, особливо це стосується матері, яка взагалі на деякий час вимушена залишити свою роботу [15 С. 706-707].

Кожний віковий період життя дорослої людини має певний перелік типових подій, які переживають більшість людей і які дістали назву **нормативних**. Так період ранньої дорослості має висхідний характер і його нормативними подіями є: шлюб, народження дітей та вибір професії. У віці ранньої зрілості людина має достатньо сформовану та зрілу емоційну сфери, що

надає їй можливість створювати близькі інтимні стосунки у нових взаєминах, які виходять за межі її первинного сімейного середовища батьківської сім'ї.

Середній вік (після 40 років) характеризується циклічними коливаннями стосовно перебігу життя людини в різних сферах, як-то: професійній, сімейній, особистій та творчій, громадській тощо. Даний період вказує на рівень життєвих досягнень людини і переосмислення своїх очікувань щодо цінностей та сенсу життя. Реалізація життєвого потенціалу, переоцінка професійної кар'єри та сімейного та особистого життя, збереження досягнутого та його передача наступному поколінню – ось основні віхи даного вікового періоду. Даному періоду характерні найбільші потенційні можливості керування своїм життям, нереалізованість яких може привести до розчарування і зміни сфери життєвих зусиль, переорієнтації, відмови від власної реалізації та зосередження на реалізації дітей тощо. Нормативними подіями цього віку є праця, як форма економічного забезпечення свого життя, виховання дітей та самоактуалізація. Нереалізовані можливості людини в середньому віці починають все більше пов'язуватися із досягненнями дітей, що типово розвивається в двох напрямках: 1) самореалізація через досягнення дітей: підтримка батьками вибору та потенційних здібностей дітей; 2) стимулювання та спрямування росту дітей на досягнення власних нереалізованих інтенцій, де подвоєні зусилля батьків та дітей посилюють їх вірогідність [31 С. 511]. Грейс Крайг відмічає, що люди середнього віку в більшій мірі, ніж інша вікова група живуть сьогоденними справами, в рамках яких формується та змінюється бачення їхнього власного життя. Люди середнього віку виступають у ролі зв'язку між молодшим та старшим поколінням: підтримка міжпоколінних зв'язків, взаємний обмін допомоги та підтримки (соціальний, емоційний та матеріальний), зміна позиції та переміна ролей в структурі родини та посилення владних повноважень створює ілюзію перевантаження даного покоління численними сімейними обов'язками. Побутова поширеність подібних міфів не підтверджується жодним дослідженням: проведений Ліліан Тролл аналіз наукових надбань в даній сфері розвіює численні міфи про конфліктну

складову середнього покоління, його перевантаження та розриви поколінь на його межі [15 С. 798]. Натомість дослідження відмічають наповненість середини життя особистісними складовими в напрямку самореалізації у всіх сферах життя в тому числі і сімейного та батьківського. Дорослішання дітей активізує розбудову відношень взаємної рівності між батьками та дітьми, для чого останнім потрібно на деякий час відділитися від батьків та їх суджень, перш ніж вони будуть здатними реалістично бачити своїх батьків[15 С. 795]. Бажання отримати від свого життя більше в цьому періоді, як і в періоді ранньої дорослості, виступає причиною розлучень. Міф вдалого повторного шлюбу реалізується в більшості випадків саме в цей період життя. Розлучення розцінюється за будь-яких обставин стресогенним чинником: розчарування, поразка, сум та журба завжди супроводжує цей процес, проте хоч один із подружжя все ж таки відчуває користь від прийнятого рішення. Більшість розлучених через 2-3 роки долають свої труднощі і знову відчувають власне благополуччя (Spanier, & Furstenberg) і через 3-4 роки, як правило, створюють наступний шлюб, суттєво звільняючись від зв'язку із попереднім шлюбним партнером (Tschann, Johnston, & Wallerstein). Шлюбні партнери, які зберегли свій шлюб відмічають, що їхній партнер є кращим другом, подобається як особистість, стає з часом все цікавіше, має спільні цілі та задачі, а також шлюб розцінюється ними як тривалий контракт, як святий, як результат прагнень успішного завершення своїх взаємин [15 С. 808]. Варіативність сімейних статусів в даний період є найбільшою: відновлені сім'ї, які повторно об'єдналися після розлучення; змішані, де з'являється позиція вітчима чи мачухи, пасинка та пасерниці. зведених сіблінгів та свояків – родичів, які не мають кривих зв'язків. Такі сім'ї функціонують в більш складній сімейній організації і потребують додаткових зусиль партнерів у їх коректуванні. Дослідники відмічають, що позиція мачухи та вітчима не співпадає з батьківською та материнською, а конкурентна поведінка може привести до невдачі. Научіння жити у змішаній сім'ї та опанування ролями вітчима та мачухи, пасинка та пасерниці, які показали дослідження (Schlesinger,

Clingempeel, Segal, Visher), допомагає дисципліна, прийняття звичок та особистісних проявів, взаємне визнання [15 С. 810]. Стереотипи злої мачухи властиві більшості етносів, що вносить перепони у налагоджуванні взаємин у змішаних сім'ях і передбачає часові затрати для їх перепроверки та встановлення довіри, прихильності, почуття близькості та поваги, необхідних для інтимної сфери життя людини в новоствореному сімейному оточенні. Дослідники відмічають розширення спектру якостей біологічної сім'ї в ситуації створення нової соціальної одиниці, як-то змішаної сім'ї. в даному ракурсі відбувається перегляд стилів суплікування, способів виховання, методів рішення різних питань життя (Paernow, Pasley, Ihinger-Tallman, Whiteside) [15 С. 810]. Цей віковий період несе даному поколінню також обов'язки турботи про інших, що є особистісним показником дорослості людини, а дії підтримки відношень між членами сім'ї складають ведучу цінність даного періоду життя. Дослідження показують, що саме середнє покоління виступає реалізатором наступності мотиваційної направленості родини, що проявляється в постійних спробах членів родини впливати на поведінку один одного [31 С. 511].

Проведення сімейного дозвілля виступає частиною сімейної культури і сферою особистісного прояву кожного його учасника. Проте даний ракурс здебільшого обминається психологічними дослідженнями.

Пізня дорослість (після 60 років) та старість (після 70 років) вказує, що на фоні послаблення фізичного здоров'я послаблюються активні зв'язки людини із суспільством. Нормативними подіями цього періоду є вихід на пенсію, опанування ролі бабусь та дідусів, пошук сенсів життя в умовах нетрудового періоду. Кожний віковий період включає розвиток батьківської ролі, спочатку стосується питань народження дітей та прийняття на себе ролі батька та матері, потім утримання та соціалізації дітей, потім відбувається зміна рольової позиції батька та матері на позицію дідуса та бабусі. Така постійна присутність певних аспектів батьківсько-рольової позиції у житті кожної людини складає ілюзію її природності, тобто такого, що приходить само по собі без будь-яких зусиль людини. Проте науковці засвідчують, що дана

позиція формується на основі внутрішніх особистісних та сімейних передумов та під впливом зовнішніх, соціальних чинників. Дослідники відмічають високу індивідуалізованість ролей бабусі та дідуся, їхню здатність підмічати та цінувати неповторні особистісні сторони близьких людей, що неможливо піддати класифікації. Одні бабусі та дідуся забавляють своїх онуків, інші підміняють функції батьків, деякі дбають про підтримку свого статусу формального глави сім'ї у різний спосіб. Bengston V.L. виділяє 4 основні символічні прабатьківські ролі: 1) фізична присутність як символ стабільності; 2) «ціональна гвардія» як символ турботи про внуки в критичних ситуаціях; 3) арбітри, як символ життєвої мудрості; 4) збереження сімейної історії як символ сімейної єдності [31].

Серед соціальних чинників О.І.Антонов та В.В.Бойко відмічають сформованість в суспільстві певних **репродуктивних норм**, які впливають на формування репродуктивних настановлень, як правило, не усвідомлюваних людиною і таких, що сприймаються природно заданими. Окрім названих авторів їх дослідженню присвячені праці В.А.Борисова, А.І.Кузьміна, Л.Савінова [25 С. 36; 8 С.58]. Наступним соціальним чинником формування батьківства виступає прообраз батьківської родини, яка завжди виступає як модель (О.В.Черніков), від якої відштовхується наступне покоління у відтворенні структурного типу сімейної системи (Д.Н.Олсон, М.Голдрік) та вибору власного стилю батьківства (М.Боуен, М.Руттер). І.С.Кон наголошує, що наступність поколінь формується на основі селективності згідно індивідуальних особливостей кожного члена суспільства та умов його життя. Опираючись на процеси наслідування В.М.Дружинін відмічає, що подружня пара прагне відтворити ті способи батьківської поведінки, які вони спостерігали по відношенню до своїх братів та сестер. Л.С.Бенямін в свою чергу засвідчує, що діти відтворюють у спілкуванні з іншими саме власний досвід взаємин із батьками [25 С. 39; 8 С. 58].

Дослідження також засвідчують, що особистісні характеристики батьків впливають на рішення молодих людей щодо застосування отриманих у спадок

батьківських моделей. Впевнені в собі люди, які з довірою сприймають реальний світ здатні ставитися до своїх дітей з теплотою, прийняттям та готовністю відгукуватися на їхні потреби, що сприяє розвитку їхньої емоційної стійкості та соціальної компетентності. Відвертість та доброзичливість матері позитивно впливає на розвиток пам'яті у дитини. Дослідження засвідчують, що розкриття розумових здібностей дитини у дошкільному віці повністю обумовлені сформованістю позитивного та стійкого контакту з матір'ю. Психологи відмічають, що діти, матері яких виказують позитивне самоприйняття, також мають сформований позитивний образ себе [25 С. 68].

Психологи відмічають, що основою неефективного батьківства завжди виступають особистісні проблеми дорослих людей, обраний спосіб вирішення яких є неадекватним з причини задіяності в ньому дитини як засобу реалізації. Так дослідження А.А.Співаковської показали, що діти із невротичними симптомами зростали у родинах, де діагностувалися два типи батьківської мотивації, жодна з яких не базувалася на потребах самої дитини а відображала особистісні настановлення її батьків. Перша відмічалася у прагненні батьків реалізувати в дітях певні якості, власний сенс життя та отримати соціальне визнання в їхніх досягненнях. Друга засвідчувала слідування певній системі впливів на дитину без адекватного співвіднесення із реальними потребами самої дитини [25 С. 67]. Батьки, які страдають депресією створюють умови, де панують конфліктні, ворожих та неемоційних відношень, що приводить до агресивної поведінки дітей, порушення їх уваги, недостаток соціальної компетенції. А.Е Лічко віділяє типи батьківської поведінки, які можуть обумовлювати відхилення у розвитку дітей, а саме: 1) акцентуації характеру, що фіксуються певними ситуаціями особистісної вразливості батьків; 2) гіпопротекція, 3) гіперпротекція, 4) гіперпротекція на основі потурання дитині, 5) емоціональне відторгнення дитини, 6) жорстоке ставлення, 7) підвищена моральна відповідальність, що проявляється в найнебезпечнішій формі психастенічної акцентуації характеру дитини [19 С. 261-277; 31 С. 462].

Караванова О.А. зауважує, що неефективні батьки прагнуть посилити свої впливи на дитини з метою досягнення в ній змін, проте не бачать потреби у докладанні зусиль щодо власних перемін [25 С. 68]. Дослідження Ермихіної М.О. показали, що *дисфункції* виникають в тих сім'ях, в яких при вертикально розбудованій ієрархічній структурі сім'ї відсутні емоційно близькі стосунки між батьками та дітьми [25 С. 39 8 С. 58].

Е.І.Захарова наголошує, що формування батьківства є новоутворенням на етапі дорослості, яке зумовлює перегляд всієї внутрішньо-собистісної структури на предмет створення нової ідентичності, як батька чи матері [25 С. 67]. У випадку відторгнення нової ідентичності відбувається негативне ставлення до батьківської ролі та неприйняття дитини як на психофізіологічному, так і соціальному рівнях.

Батьківство виступає як парна функція, що поєднує у взаємодії роль матері та батька. Згідно концепції А.В.Петровського перший етап формування батьківської позиції розпочинається на індивідуальному рівні у прабатьківській родині в процесі власного розвитку індивіда, його дорослішання та соціального становлення, як члена певного суспільства. Даний рівень забезпечується процесами інтеріоризації загальнолюдських надбань під час соціалізації індивіда під впливом соціальних інститутів загального призначення. Концепція А.В.Петровського не враховує особливості переходу з першого на другий етап формування батьківства, а лише фіксує, що перехід із латентної в активну стадію відбувається із народженням дитини. Даний етап характеризується здатністю чоловіка та жінки до інтеграції батьківсько-материнських позицій (раніше сформованих у прабатьківських родин) задля їх практичної реалізації під час догляду за новонародженою дитиною. При цьому задачі вирішення питань власного розвитку та самореалізації не виключаються, а ще більше актуалізуються, оскільки новонароджена дитина потребує від батьків посилення функції забезпечення вже не лише на індивідуально-діадному рівні, а й на сімейно-груповому. Вчені відмічають, що саме латентний період формування батьківської позиції визначає особливості сприймання

новонародженої дитини з рольової позиції батька та матері. Роль матері та батька та формування стратегії поведінки, одна з яких сприймається в рамках обмеження свобод дорослих людей, інша, як форма їх розширення [25 С.46-48]. Російські психологи М.О. Ермихіна та Р.В.Овчарова відмічають, що при переході з індивідуального та груповий рівень значущими моментами в процесі узгодження батьківських диспозиційних формувань виступають показники довіри, відповідальності та готовності. Відповідальність визначає направленість поведінки дорослого стосовно дитини, що проявляється можливими двома стратегіями. Перша відштовхується від попередньо встановлених чинників, які вважаються негативними, несприятливими та травматичними для дитини в наслідок чого будується типова поведінка дорослого в напрямку їх мінімізації. Друга стратегія будується на основі орієнтації на саму дитину задля деталізації її конкретних потреб та пошуку адекватних форм по їх задоволенню, спрямованих на індивідуальні потреби та розвиток конкретної дитини. Формування відповідальності має гендерні особливості та рольові соціально обумовлені стереотипи. Так чоловікові-батькові приписується функція матеріального забезпечення, а жінці-матері функції створення домашньої атмосфери комфорту. На біологічному рівні формуванню материнського інстинкту сприяє сам період вагітності, а особливо пологів та перших днів після них. Стосовно запуску у чоловіків **біологічні механізми батьківства**, то в даному аспекті саме соціальні чинники відіграють вирішальну роль.

Довіра проявляється через передбачення реальної поведінки подружнього партнера в практиці догляду за дитиною її співставлення із індивідуальними особливостями партнера та ідеальним уявленням про його можливу поведінку у ролі батька та матері. Довіра передбачає надання певної свободи діям партнера та ступінь допуску варіантів його поведінки, що завжди співвідноситься із системою цінностей та переваг волевиявлення.

М.О. Ермихіна та Р.В.Овчарова в порівняльному дослідженні сімей Росії із однією та двома дітьми показали, що процес формування батьківства має специфічні динамічні аспекти, які групуються у 4 базові фактори, які у сім'ях із

двома дітьми поєднуються із відчуттям задоволеністю шлюбом та формуванням оптимального емоційного контакту між дітьми та їхніми батьками [8,25]. Таким чином ці фактори можна розцінювати показниками здорового формування батьківської позиції.

1) **Цінності**, де найбільшу вагу мають термінальні цінності та пріоритети сімейно-рекреаційної сфери;

2) **Тріада свобод**: батька, матері та дитини, де встановлюється міра визнання індивідуальності кожного та встановлення просторових та часових показників задля самореалізації;

3) **«Партнерство»**, як норма побудови сімейної взаємодії, де розвиток дефіцитарності зумовлюється початково встановленими нерівними статусними позиціями (жорстка ієрархічність статусних позицій, принцип управління), а самодостатність формується на визнанні здатності кожного, його активності та реалізації своїх ініціатив та потреб (принцип координації переважає над принципом управління). Виходячи із психологічних засад формування груп даний фактор можна назвати **«партнерство у справі»**, або **формально-діловий контур сімейної структури**.

4) **«Дружній компроміс»**, де емоційна близькість, прихильність та любов визначають пріоритети побудови взаємостосунків. Виходячи із психологічних засад формування груп ми б назвали даному фактору таку назву, як **«емоційна контактність»**, або **психологічний контур сімейної структури**.

Проте поруч із вищеназваними факторами дослідженням Ермихіної М.О. були виявлені по 5 різних факторів. У ситуації сімей з однією дитиною дані фактори фіксували або сконцентрованість на дитині, або самореалізацію поза сім'єю. Фактори сімей із двома дітьми фіксували тенденції до зростання дистанції між батьками та дитиною: по вертикалі через надмірне зрощування авторитетності батьків та по-горизоталі через емоційну відстороненість. Виявилось, що незалежно від ефективності (реальної чи уявної) отримані у спадок та напрацьовані власним досвідом компоненти батьківства закріплюються та кристалізуються як особистісні структури, які в подальшому

можуть слугувати механізму досягнення психологічного балансу когнітивної організації особистості (Ф.Хайдер, Т.Ньютон). Дані специфічні фактори, виступаючи адаптивними реакціями на вимушене виконання батьківської ролі при народженні дітей, можуть слугувати показником негативних прогнозів розвитку батьківства, оскільки їх ініціація з часом має тенденції до фіксації. Зроблений нами висновок посилюється тим, що дані батьківські показники по додатковим факторам не викликають у дорослих людей дискомфорту, а навпаки, формують відчуття вдовolenості своїм батьківським статусом та набутими в досвіді адаптаційними успіхами. При цьому всі вони при співставленні із загальними ознаками батьківства порушують один із чотирьох вищеназваних, а то і декілька одразу: можуть обмежувати свободи членів родини, бути надмірно ієрархічними чи поступливими, обмежувати розвиток емоційної прихильності та нехтувати сімейними цінностями та стимулювати сенсоутворюючі цінності проза межами сімейності.

Назвемо та коротко опишемо дані додаткові фактори. При народженні первістка в сім'ї активізуються такі специфічні фактори, як: 1) «підлегла байдужість»; 2) «розчинення в дитині», 3) «вплив батьківської родини», 4) «активність поза межами сім'ї», 5) «самореалізація в батьківстві». Названі фактори як адаптаційні реакції на ситуацію зміни сімейної структури та потребу рольового переміщення (із подружнього партнера у роль батька та матері) можуть також свідчити про несформованість позиції батьківства і включення захисних механізмів. Тож опишемо їх. 1) «Підлегла байдужість», обумовлену залежністю дорослого від необхідності догляду за дитиною, де один із партнерів (жінка) вимушений практично його здійснювати, а інший (чоловік) – ігнорує зміну своєї позиції на батьківську і демонструє байдуже до неї ставлення. 2) «Розчинення в дитині», де значимість дитини як продовження роду керує інтуїтивними неусвідомленими діями батьків щодо дитини. 3) «Вплив батьківської родини», де внутрішньо-сімейні взаємини будуються згідно моделі батьківської родини, в якій неусвідомлено обираються ідеальні та негативні параметри, слугуючи відправною межею її повторення чи створення

анти моделі. 4) «Активність поза межами сім'ї», де суспільне життя та розвиток власної креативності продовжує домінувати; 5) «самореалізація в батьківстві», де активність дорослих усвідомлено спрямовується на розвиток дитини і акценти ставляться на професійному підході у виконанні батьківських функцій. Можна сказати, що перші чотири фактори мають вагомий неусвідомлений компонент у їхньому формуванні, а останній фіксує надмірну раціоналізацію.

Народження другої дитини активізує формування наступних специфічних факторів, як-то: 1) виховної невпевненості, 2) самоствердження за рахунок дитини, 3) авторитаризм матері, 4) батьківський досвід, 5) збільшення дистанції з дитиною. Коротко надамо їм характеристику: перший фактор: «виховна невпевненість»: оскільки батьківство є соціально обумовленою функцією, то в ситуації виховної невпевненості знижується активність та самооцінка батьків, що зумовлює захисну реакцію прагнення уникнути невдач. Уникнення, поступливість, інтровертоване реагування, скритність, образливість приховуватимуть в такому разі батьківську неуспішність. Другий фактор: «самоствердження за рахунок дитини» фіксує позицію дитини як засіб компенсації попередніх негараздів у досягненнях дорослих. Третій фактор «авторитаризм матері» стверджує традиційну роль жінки - господині та матері для всіх членів родини, в тому числі і для свого чоловіка. В такому випадку втрачається партнерство і встановлюється гегемонія матері. Всі члени родини мають певний зиск з такої ситуації, оскільки сім'я загалом є соціально успішною та дієздатною, а те, що кожний окремо втрачає здатність до самостійності поступово відходить на другий план. Четвертий фактор «батьківський досвід» вказує на досить позитивні надбання сім'ї у вихованні дітей. Проте дані надбання розцінюються не позиції користі дитині, а з позиції батьківської успішності: авторитет батьків, як самореалізація, виступає домінуючою ознакою. В цілому сім'я із названим домінуючим фактором теж має позитивний соціальний статус, проте перехід їхніх дітей до самостійності буде мати суттєві труднощі. П'ятий фактор «збільшення дистанції з дитиною» надає дитині широке поле можливостей, оскільки батьки емоційно

відсторонюються від неї. При зустрічі із такими сім'ями може виникнути думка про надмірне перевантаження дорослих батьківськими турботами, що привела їх до втоми. Дослідниці відмічають, що детермінанти актуалізації даного фактору можуть корінитися у несформованості потреби дорослих людей у батьківстві при необхідності його виконання. В такій ситуації батьківство може проявлятися через дві поведінкові стратегії, перша з яких базується на сприйманні дитини як обмеження власної самореалізації, друга, як розширення соціальних можливостей та потенціалу власної самореалізації [25 С.46]. Аналізуючи вищенаведені результати досліджень в рамках загальної теорії систем можна специфічні фактори батьківства назвати такими, які фіксують адаптивну реакцію дорослих людей до батьківської ролі за умов несформованої внутрішньої позиції батьківства.

Психологи згоджуються, що батьківську позицію можна описати аналогічно в рамках її зв'язків (суб'єкт-об'єктні, суб'єкт - суб'єктні), їх проявленості, стійкості та знаку модальності, що фіксується через систему відношень. Опираючись на концепцію В.М.Мясіщева «психології відношень», Р.В.Овчарова описує позицію батьківства як систему відношень до себе особисто та до себе в батьківській ролі; до явища батьківства в цілому та конкретно щодо материнства та батьківства; до дитини та практики догляду і виховання [25 С.224-232]. Обозов М.М. відмічає, що конкретна система суспільних відношень (в тому числі і в ситуації батьківства) закріплюється тільки при задіяності всіх трьох особистісних сфер: когнітивної, афективної та поведінкової [24 С.10].

Овчарова Р.В. та Ермихіна М.О. доводять, що батьківство є інтегральним психологічним утворення, в структуру якого входять: сімейні цінності, батьківські настановлення та очікування; батьківські почуття, відповідальність та відношення, батьківська позиція та стиль виховання (соціалізуючі впливи, які проявляються та інтегруються в структуру особистості на її емоційному, когнітивному та поведінковому рівні [8.25]. Психологи Е.Г.Смірнова, М.О. Єрміхіна, Р.В.Овчарова. Е.О.Нестерова зазначають, що

усвідомлення власних особливостей батьківства виступає одним із чинником прогнозу його ефективності. В своїх дослідженнях Е.Г.Смірнова доводить, що найбільш доступними для усвідомлення батьками є стилі сімейного виховання (соціалізуючі впливи), батьківські почуття та батьківська відповідальність; частково доступними для усвідомлення є батьківські відношення, а неусвідомленими компонентами виступають цінності, настановлення та батьківські позиції [35]. Підкреслюючи, що структура батьківських настановлень загалом є досить жорсткою і непівладною часовим впливам Е.Г.Смірнова засвідчує, що батьківська позиція та цінності у батьків із п'ятирічним та трирічним стажем сімейного життя виявилися піддатними переструктуруванню внаслідок нового життєвому досвіду [35 С. 16].

Дослідження Нестерової зафіксували, що батьківська неефективність має такі характеристики, як: направленість на себе та власні справи; відмежованість батьківських характеристик від особистісних; внутрішньо-особистісні конфлікти [25]. Щодо батьківської ефективності, то вона базується на тенденціях до самоактуалізації дорослих людей, які поділяють її цінності, володіють високим рівнем самоповаги, сприймають природу людини позитивно та з різноманіття її проявів в тому числі агресивних; прагнуть до розширення своїх знань про оточуючий світ; сприймають своє життя цілісно в нерозривності минулого, теперішнього та майбутнього. Загалом батьківські відношення характеризується відсутністю сімейної конфронтації та орієнтацією на емоційну підтримку, що позитивно відмічається на загальній соціальній адаптації дитини та налаштуванні до спілкування.

Батьківська ефективність жінки-матері проглядається у позитивних почуттях у взаємодії з дитиною, прагненні до тілесного контакту, умінні впливати на стан дитини. Здатність до рефлексії, творча направленість та опора на власні переконання характеризує їхні особистісні характеристики. Виявлено, що материнська емпатія та особиста сензитивність сприяють чутливості до стану дитини та розуміння його причин, проте не слугують підґрунтям для розбудови конструктивної з дитиною взаємодії. Зафіксована дослідницею

пріоритетність у жінок трансценденції над самоактуалізацією інтерпретується автором як показник безумовного прийняття дитини, орієнтації матері на емоційний її стан а не на власний самореалізацію у материнській ролі.

Батьківська ефективність чоловіка-батька виказується у цілісному світосприйманні, що поєднується з умінням впливати на стан дитини, задоволеністю та загальним позитивним фоном взаємин із дитиною, здатності до спонтанності (не змішувати з імпульсивністю) та компетентності у часі. Виявлена у чоловіків-батьків особливість батьківської ефективності у наданні дитині достатньої автономності при утриманні загально батьківської контрольної функції виявилася значущою для соціалізації дитини проте обмежуючою для розвитку його емоційної сфери.

Традиційно роль батька формувалася у площині виживання, забезпечення життєво-важливих потреб та безпеки. Проте зі зміною ролі жінки в постіндустріальному суспільстві з рухом в напрямку правового урегулювання рівності прав чоловіків та жінок в різних сферах життєдіяльності відбувся перегляд прав батька та врахування аспектів батьківства в соціальній політиці країн світу. Дж. Плек проаналізував історичну динаміку і виділи чотири етапи соціального становлення батьківства, а саме: 1) батько як духовний наставник (XVIII-XIXст.); 2) батько як відсторонений здобувач (початок XIX – середина XX); 3) модель формування ідентичності за ознакою статі (1940 – 1965); 4) чоловік-батько із егалітарною рольовою орієнтацією, який активно бере участь у формуванні особистості дитини та процесах її соціалізації. Дана особливість ролі батька сучасного періоду вплинула на зменшення віку чоловіків вступу в шлюб [5], в у ситуаціях асоціальних випадків сприяє поверненню до соціальної норми [5 С. 26].

Гурко зазначає, що незалежно від соціального устрою та історичного розвитку суспільства, відстежуються тенденції зменшення вкладу кривних батьків у виконання батьківських функцій з причини відділення батьківства від кривної спорідненості та сексуальної основи (усиновлення, сурогатне материнство, зведені сім'ї з мачухою та вітчимою), появи феномену

епізодичного батьківства, коли діти фактично зростають під доглядом прабатьків чи працівників сфери послуг [5 С. 30]. Також нею було зауважено, що сімейні негаразди та батьківська нездатність однаково проявляється в явищах залежності: економічно-матеріальної (економічна несаможиттєвість, бідність, безробіття), соціально-психологічної щодо компетенцій, повноважень та влади (домашнє насилля, тюремне ув'язнення); психофізіологічної (психічні та психосоматичні хвороби, алкогольна та наркотична залежність).

▪ Література

1. Андриенко Е. В. Социальная психология : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Е. В. Андриенко ; [под р
2. Баттерворть Дж. Принципы психологии развития / Дж. Баттерворть, М. Харрис ; [пер. с англ.]. – М. : «Когито – Центр», 2000. – 350 с. – (Университетское психологическое образование).
3. Берон Р. Социальная психология группы : процессы, решения, действия / Р.Берон, Н.Керр, Н.Миллер. – СПб. : Питер, 2003. – 272 с.
4. Говорун Т.В. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства / Т. В. Говорун, В. П. Кравець, О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь. – Тернопіль : Вид-цтво : Навчальна книга-Богдан, 2004. – 176 с.
5. Гурко Т.А. Родительство: социологические аспекты / Татьяна Александровна Гурко. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 2003. – 164 с.
6. Енциклопедія українознавства / [за ред. В. Кубійовича, М. Глобенко.], Львів.: Вид. «Молоде життя», 1993. – В 4 т. – Т. 2. – 800 с.
7. Енциклопедія українознавства / [за ред. В. Кубійовича, М. Глобенко.], Львів.: Вид. «Молоде життя», 1994. – В 4 т. – Т. 4. – 1600 с.
8. Ермихина М.О. Формирование осознанного родительства на основе субъективно-психологических факторов : Автореф. дис. на соискания степени канд. психол. наук 19.00.07 / Мария Олеговна Ермихина. Урал.

- гос. ун-т им. А.М.Горького. – Казанский гос. техн. ун-т им. А.Н.Туполева, Казань 2004.
9. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / [В. Д. Евтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова]. - К. : «Наукова думка», 2004 – 342 с.
 10. Жигалин С.С. Формирование адекватных родительских позиций как способ коррекции воспитательной практики семьи подростка / Станислав Сергеевич Жигалин : Автореферат на соиск. ученой степени канд. психол. Наук. – Екатеринбург : Изд. Курганского гос. университета. – 2004. – 27 с.
 11. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія / [За ред. В.П.Казмиренка]. – К. : Міленіум, 2008. – 360 с.
 12. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций [монографія] / Владимир Петрович Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
 13. Кон И.С. Ребенок и общество : [учебное пособие] / Игорь Семенович Кон. – М. : Изд. центр "Академия", 2003. – 336 с.
 14. Корнев М. Н. Соціальна психологія : [підручник] / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К., 1995. – 304 с.
 15. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Изд – во «Питер», 2000. – 992 с. – (Серия «Мастера психологии»).
 16. Кричевский Р. Л. Социальная психология малой группы : [учебное пособие для вузов] / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 318 с.
 17. Кроткий психологічний словник / [За ред. проф. В.І.Войтка]. – К. : Вид об'єднання "Вища школа", 1976. – 191 с.
 18. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (развитие ребенка от рождения до 17 лет) : [учеб. пос.] / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд. УРАО, 1999. – 176 с.
 19. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Андрей Евгеньевич Личко. – Л. : Изд. «Медицина», 1983. – 256 с.

20. Милюкова Е.В. Формирование психологических компонентов родительской любви : Автореф. дис. на соискания степени канд. психол. наук 19.00.07 / Е.В. Милюкова ; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург : Из-во Курган. Гос. Ун-та, 2005. – 27 с.
21. Михеева А.Р. Брак, семья, родительство: социологические и демографические аспекты : [учебн. пособие] / А. Р. Михеева. – Новосиб. гос. : ун-т. Новосибирск, 2001. – 74 с.
22. Москаленко В.В. Соціальна психологія : [підручник] / В. В. Москаленко – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
23. Нестерова Е.А. Формирование эффективного родительства через развитие личностной зрелости родителей младших школьников // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук / Евгения Александровна Нестерова Издательство Курганского государственного университета, 18 с.
24. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Изд. «Лыбидь» при Киев. ун-те, 1990. – 192 с.
25. Овчарова Р.В. Психология родительства : [учебн. пособие] Раиса Викторовна Овчарова. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 496 с.
26. Орбан – Лембрик Л. Е. Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан – Лембрик // Соціальна психологія : [підручник]. – К. : Либідь, 2004. – У 2 кн. К. 1. – 576 с.
27. Орбан – Лембрик Л. Е. Соціальна психологія груп. Прикладна психологія. / Л. Е. Орбан – Лембрик // Соціальна психологія : [підручник]. – К. : Либідь, 2006. – У 2 кн. К. 2. – 560 с.
28. Пірен М.І. Основи політичної психології : [навчальний посібник] / Марія Іванівна Пірен. – К. : Міленіум, 2003. – 418 с.
29. Психологическая энциклопедия / [Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. – СПб. : Питер, 2003. – 2-е изд. – 561 с.

30. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Е. И. Артамонова, Е. В. Екжанова, Е. В. Зырянова и др. ; Под. ред. Е. Г. Силаевой. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 2-е изд., стереотип. – 192 с.
31. Психология человека от рождения до смерти / [под ред. А.А.Реан]. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 651 с. – (Большая университетская библиотека).
32. Реан А. А. Психология личности. Социализация поведение, общение / А. А. Реан. – СПб. : «прайм - ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с. – (Мэтры психологии).
33. Система социологического знания : учеб. пособие / [сост. Г.В.Щёкин]. – К. : МАУП, 2001. – 4-е изд. Стереотип – 208 с.
34. Словник української мови. АПН Української РСР інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Вид «Наукова думка», 1974. – у 11 Т. – Т. V. С. 609.
35. Смирнова. Е.Г. Исследование психологических особенностей родительства в молодой семье по фактору осознанности [Текст] / Е.Г. Смирнова // Сборник научных трудов аспирантов и соискателей Курганского государственного университета. Вып. 8. – Курган, 2006. – С. 63-64.
36. Солодников В. В. Социология социально – дезадаптированной семьи / В. В. Солодников. – СПб. : Директ, 2007. – 384 с. : ил. – (Серия «Детскому психологу»).
37. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов] ; [пер. с англ.]. — М. : Политиздат, 1992.
38. Соціологія : підр. для студ. вищ. навч. закл. / [В.І.Волович, М.І.Горлач, В.Г.Кремень та ін.]. – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 6-те вид. – 808 с.
39. Станкин М.И. Если мы хотим сотрудничать. [Кн. для преподавателя и воспитателя]. / М. И. Станкин – М.: Изд. Центр «Академия», 1996. – 384 с.

40. Сухов А. Н. Социальная психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [А. Н. Сухов, А. А. Бодалёв, В. Н. Казанцев и др.] ; под ред. А. Н. Сухова, А. А. Деркача. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 600 с.
41. Сухов А. Н. Социальная психология безопасности : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / А. Н. Сухов. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 256 с.
42. Сушков И.Р. Психологическое отношение человека в социальной системе / И. Р. Сушков. – М. : Из-во «Институт психологи РАН», 2008. – 412 с.
43. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : [монографія] / М. Г. Тур. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
44. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. / Андриан Фернхем, Патрик Хейвен – СПб. : Питер, 2001. – 368 с. (Серия «мастера психологии»).
45. Филиппова Г.Г Психология материнства : [учебное пособие] / Галина Григорьевна Филиппова. – М. : Изд-во инст. Психотерапии, 2002. – 240с.
46. Шульга Т. И. Работа с неблагополучной семьей : [учебное пособие] / Т. И. Шульга. – М. : Дрофа, 2007. – 2-е изд., стереотип/ – 254, [2] с.
47. Щёкин Г.В. Социальная теория и кадровая политика : [монография] / Георгий Васильевич Щёкин. – К. : МАУП, 2000. – 576 с.
48. Энциклопедический социологический словарь / [общая редакция академика РАН Осипова Г.В.]. – М. : ИСПИ РАН, 1995. – 939 с.

II. Діти в соціальній спадщині України.

▪ Ментальні орієнтири громадсько-родинного життя українців.

Український народ є автохтонним на своїй землі, що означає, що він живе та одній і тій же території від самого початку свого виникнення [11 С. 240; 15]. Україна, народжена як «межова» між уже сформованими державами, творилася згідно свого географічного розташування, природних ресурсів, що визначали напрямок її виробництва, та в узгодженні з «норовом» інших народів зберегла і не розפורшила свою історію між славними історіями сусідніх країн, створила мову та культуру. Історія України на сьогоднішній день потребує неупередженого погляду в оцінюванні її розвитку та становлення. В. Янів писав: «наша межовість у майбутньому може стати для нас нашою силою так, як поки що вона є нашою слабкістю» (Я. Янів) [39. С. 8]. Щоб показати процес формування ментальності українця ми вдалися до створення калейдоскопу авторських свідчень.

Українська національна вдача викликала чималий інтерес в інших народів, а також труднощі в побудові взаємин, оскільки «нелегко добре провадити людей з таким складним характером, як українці», «оскільки українець не перенесе нічого насильного, що придушувало б його особу, і що українець є ворогом сліпих авторитетів, бо в нього високе ставлення особистості» [39. С. 55] М. Аркас писав: «...вони тікали у козаки, бажаючи жити вільним, хоч і небезпечним життям: ...їх почали звати козаками, бо так звали в той час татарські заволоки, що по степах тинялися та «козакували», «луплячи» кабанів, купців, приїжджаючих, з того промисел собі мали. Дедалі козацтво все збільшувалося, входило в силу, почало нападати не тільки на татар та турків, польських та своїх, українських магнатів ...» [1. С. 114 - 118].

Своїм корінням історія українського народу сягає у глибокі традиції життя на основі звичаєвості права, родинних традицій та громади. Історично так склалося, що територія сучасної України піддавалася постійним нападам, що формувало характер українця як здатного до мобільності та гнучкості;

постійно готового до змін і пошуку найоптимальнішого рішення у нестабільних умовах свого життя, а якщо таких не віднаходилося, то був єдино відомий шлях – іти геть: спочатку на Січ, а потім – і далі. Так «галичане, не знаходячи собі ніякого рятунку або способу, щоб допомогти собі, мусіли були шукати кращого життя далеко за Окіяном і, як бачимо... їх чимало вже є тепер у Америці». [1. С. 370]. Воля для мешканців земель українських була понад усе і ставлення до неї в українця було особливе: це перш за все особистісна воля своїх бажань, а не володіння бажаннями іншого. Тому може бути прикладом історично тривалого терміну дотримання рівності між економічно та соціально нерівними членами української громади; підкорення в бою командам ватажка і невідмежованість різних за статусом козаків у побутовому житті; подружня рівність чоловіка та жінки; укладання шлюбної угоди, якої спочатку дотримувалися на основі слова, а пізніше вона складалася письмово. Проте нестримна воля заводить інколи у неволю. Аркас так писав стосовно протиріч світобачення українців, що ставали на заваді поступального та вольового руху до розбудови та ствердження власної свободи:

– «Через те, що земельного простору було доволі, а волю мав кожен, то народ не дуже ще почував той гніт над ним, що пізніше довів його до кріпацтва»; [1. С. 258]

– «Більша частина козацтва не розуміла того, що було потрібно задля добра його рідного краю, метушилася і не знала, до кого пристати»; [1. С. 229]

– «Старшині було тепер не до долі рідного краю, кожен шукав вигоди для себе, а якщо й траплялося по-декуди люде, що для них дорога була рідна країна, то вони боролися без надії і гинули марно, як от Дорошенко, або терпіли, сціпивши зуби, бо бачили свою неси́лу». [1. С. 255]

– «Січове ж козацтво на Запоріжжі жило своїм окромним життям і на всякі заборони і універсал не звертали й трохи уваги»; [1. С. 165]

– «...Правобічне козацтво...почувало по старій звичці, що Польща їй ближча, чим Москва; лівобічне ж козацтво..., ненавиділо Польщу з її шляхетними

порядками і, не знаючи ще московських, марило про те, що Москва оборонятиме те, що йому наймиліше – свободу і рівні права». [1. С. 229]

– «Так упала українська свобода через те ворогування, бо старшина з чужого ярма народ визволяючи, своє заклала, а люде не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили»; [1. С. 229]

– «Хмельницький, врятувавши Україну з-під польської кормиги, віддав її під московську. ... на жаль він виріс у таких обставинах, що ніяк не міг уявити собі Україну зовсім самостійною [1. С. 228] ... Чудна і нерозумна була велика помилка Богдана і усіх наступників його, що вони у своїх умовах із Польщею і Москвою ніколи не згадували про поспільство, немов би його і на світі не було; вони оставляли його жити так, як і до того, наче умисне забувши про нього. А між тим самі селяни на своїх плечах винесли, своєю кров'ю здобули волю рідному краєві, скинули з себе польське ярмо».

- «...Касування давніх звичаїв українських не минуло зовсім таки спокійно, і ми бачимо, що інтелігенція українська обурилася і нишком почала шукати, як і у давні часи, помочі.... Вже в кінці царювання Катерини ми бачимо чимало наших земляків, котрі забувши свій рідний край, служили у Петербурзі по всяким комісіям та міністерствам, а декотрі, як Безбородько, Завадовський, Трощинські, Тамари, Кочубеї та інші дійшли високих посад і мали чималий вплив при царському дворі». [1. С. 334]

Ми приділили стільки уваги історичному екскурсу, оскільки вважаємо, що розуміння основ формування соціальної політики в Україні неможливе без розуміння особливостей її історичного розвитку та формування національного характеру з урахуванням всього його різноманіття. Історія свідчить, що оселялися на території сучасної України люди різних культур, як добровільно, з власного уподобання (на Січ міг прийти кожний бажаючий, і його завжди радо приймали) чи внаслідок політики переселення, яку неодноразово на українських землях проводив уряд. Тому прикладом є заселення степів Запорізької Січі німецькими колонізаторами за часів Катерини II; створення на Слобідській Україні та Новоросії а потім – Поділлі та Уманщині воєнних

поселень, які існували аж до 1857 року (за часів Олександра I, після війни з Наполеоном). Історія зберігає ще багато подібних фактів переселення населення, як в Україну, так і з України, що відбувалося у всі часи, в тому числі і в роки Радянського Союзу. Хоча всі ці переселення і мотивувалися благородними намірами, та все ж вони мали на меті покласти край вільнодумству та свободі українського народу, використовуючи його природну здатність до пристосування та толерантності і налагодження взаємодії ненасильницьким шляхом.

Спільні психологічні особливості творять той чи інший народ як свідому спільноту людей. Кожен етнос несе в собі вкорінену у вихідні умови його життя і відповідну історичну долю своєї ментальності, відбиває специфіку трансісторичних завдань етносу та превалюючих способів їхнього розв'язання. Історія кожного народу орієнтує його людей на певні способи поведінки [26; 27. С. 144]. Ментальні орієнтири українського народу утримують в собі велику долю емоційності у здійсненні оцінки навколишнього, розцінюючи його за категоріями «вподобання – не вподобання» чогось, як-то: що треба любити, а чого уникати, що є найвищою цінністю, а в чому вбачається негативний зміст. Це можна прослідкувати навіть умові наведених нами свідчень історичних подій країни, як-то: «покинути нелюбимого пана»; «з'єднана із Польщею і Литвою Україна позбулася стародавніх звичаїв своїх і прав і мусила до нового життя привикати... проте не бачила од них задля себе не то любові, а хоча б крихти правди»; «на лівім березі простягалася велика низина з плавнями, очеретом; прозивалася вона «Великий Луг»; його дуже почитало і любило Запоріжське товариство...: «Гей Січ-мати, Великий Луг – батько» тощо. [1. С. 128, 163]. Науковці засвідчують, що запорукою успіху розбудови державності країни та добробуту будь-якого суспільства є врахування потенціалу його ментальності. Коротко опишемо особливості ментальності українця та його громадсько-родинного укладу життя. Так основою українського характеру є індивідуалізм, прагнення до самовиявлення та самоствердження, здатність до рефлексії та високий рівень адаптованості, перевага емоційності над волею,

мрійність яка поєднується з ідеалізмом та авантюрою, перевага інтровертизму над здатністю змінювати зовнішні обставини для ствердження перемін тощо [7, 22, 27, 31, 37, 39].

Індивідуалізм виявлявся у всьому, навіть у будівництві хат у селі. «Хати стоять по можливості вільно і не дуже правильно, кожна хата має свій вишневий садок з численними вишнями а також яблунями, грушками, сливами та черешнями. Наглядний доказ, що ці села належать вільним людям!» [31. С. 206] Історичні свідчення вказують, що кожна «сотня, яка виходила із маленького села», йшла зі своїм прапором. [31. С. 96.] Українська родина теж демонструвала індивідуалізм, оскільки одруження дітей завжди призводило до відділення нової родини. Саме в родині виявляється схильність українця до індивідуального землеволодіння й утримання власного господарства. «Це глибоке відчуття відповідальності за долю родини вела у нас до ощадності, яка мала запевнити нащадкам умови розвитку. Здобуті важким зусиллям матеріальні засоби ніколи не сміли бути змарновані. Вони були міцно пов'язані з тими, хто їх набув, і з тими, для кого він живе та працює». [39. С. 266]

Також історики та етнопсихологи зазначають, що *надмірне «змагання до самовияву сягає своїх крайнощів: з одного боку до впертої непокори, а з іншого – до компенсаторного підпорядкування»* [39. С. 35]. Українцям завжди було достатньо сили, щоб довести свою волю, побити своїх ворогів, проте встановити свою владу, яку б визнавали як самостійну інші народи, було надмірним завданням. Відоме всім фантастичне гасло «Україна без влади і підвладних», що є ніби милуванням свободою, призводить до браку дисципліни, «оплюгавлювання власних авторитетів», до невміння створити власну владу та її боронити. Тож В. Липинський пише, що маємо навчитися у ворогів своїх «поважання своєї влади», якщо власного такого досвіду не маємо. [37. С. 36]

Здатність до рефлексії – ототожнювати себе з іншим, розуміти природу іншого і готовність надати кожному обрати свій шлях. Звідси – бажання нести допомогу іншому, не бути войовничими. Ф. Масон писав, що «козаки жорстокі

й криваві тільки у розпалі бойових дій, росіянин з природи холонокровоно-безпощадний і суровий». [31. С. 175] Проте готовність до порозуміння можливо реалізувати лише у демократичному суспільстві, де поважається право кожного, що і реалізувалася на Запорізькій Січі. За умов тоталітарного режиму така якість українця може призводити до їх закабалення та підкорення, оскільки застосування сили заради досягнення консенсусу не буде розцінено українцем як конструктивний спосіб вирішення справи.

«Переважа емоційного над волею: надмірною чутливістю, при пропорційно ослабій волі та інтелігентності, пояснюється наша запальність і шкоро охолодження; пояснюється теж дратівливість та дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, яких розрізнити від дрібниць не вміємо». [39. С. 37] Емоційність та здатність поставити себе на позицію іншого сприяли формуванню такої якості, як соціальна симпатія, що виявлялася у всіх вчинках та діях українців: виборі атамана чумацької валки чи парубоцької ватаги (такого, який би подобався); спонтанне прийняття рішень (які перші припали до вподоби). Підставою обрання на управлінську посаду може бути не кваліфікація воєначальника чи провідника, а його «моральна вартість». [39. С. 77] Найвищий та найкращий провідник для українця – це той, який найповніше висловлює моральну справедливість; його таланти, здібності та організованість будуть розцінюватися в такому випадку як другорядні [39. С. 56]. «Морально-духовна досконалість, поетичність, широка українська вдача, що ще з княжих часів проявлялась у веселощах, бенкетах і продовжувалася за часів козацької доби, що інколи характеризувала українця як такого, що не здатний «утримати своє добро в руках» і давала можливість ворогам чинити свої підлі плани. Тому може бути прикладом трагічна історія Гонти та Залізняка біля Умані. [1. С. 345]

Мрійництво, що поєднується з ідеалізмом, авантюризмом за недостатності волі та настирливості для її реалізації. Тут ми можемо говорити про ліричність пісень та душі українця, співпереживання ближньому своєму, що яскраво проявляється в думках кобзарських – хоч тужливих, та з надією та повчанням.

Родинність заснована на образі Великої Матері як персоніфікації землі – божества прапрадідів сучасних українців. Історики зазначають, що перевага матері пов'язана з самим устроєм осілої хліборобської родини, де потрібні насамперед вміння господарювати, витривалість у праці й традиційність її складових, що закріплено обрядами: обжинки, «женіння коміну» тощо. В Україні з давніх часів існувала приватна власність матері, яка передавалася лише по материнській лінії і не могла бути ні під яким приводом заставлена батьком. Соціальна значущість та сила жінки набувалася за умови, коли вона ставала матір'ю, бо «материнськість переносить традиції родини з покоління в покоління» [34. С. 53], а чоловік набував пошани через звертання «на Ви» та голосу у громаді теж лише тоді, коли ставав батьком. Нежонаті чоловіки так і залишаються парубками зі звичним звертанням «на ти». Вся громада слідувала за дотриманням морального здоров'я родини. Довгий час вважалося, що слов'яни-язичники мали примітивний пантеон богів, бідну міфологію. Проте вітчизняні та зарубіжні вчені (М. Максимович, К. Костомаров, О. Потебня, М. Грушевський, О. Знойко) показали у своїх працях численність та життєцінну вагомість язичницького пантеону [34. С. 343]. Багатоликість язичницького пантеону відповідає особливостям менталітету українця, його індивідуалістичним тенденціям, прагненню до волі та спонтанності у волевиявленні. Одним із першобогів слов'янської міфології вважався Род – зачинатель всього живого: бог природи та врожаю, який керує дощем, блискавицею, всіма водами на землі та підземним вогнем. Йому підвладне все, від чого залежить урожай та плодovitість землі й роду. Уславлення Рода є уславленням своєї сім'ї та родини, турбота про свій дім – його багатство, добробут та самодостатність.

Самодостатність мала важливе значення в житті українця: «взяти стільки, щоб донести; зробити стільки, щоб не впасти»; «пильнуй себе – буде з тебе»; «осторожність ліпше є від прибутку»; «не пхай, що само котиться»; «не пхай носа в чуже просо», «своє май і на чуже рота не роззявляй» і т. д. [28, 32, 39]. Інколи сучасниками невірно трактуються українські приказки. Кожна

приказка має час та історію свого народження, вона, перш за все, слугує вдалим засобом передачі набутого попередніми поколіннями досвіду на шляху вибору кращого рішення у складаних ситуаціях. Наприклад, усім відомо, що територіально Україна розміщена на перетині багатьох шляхів та інтересів, тож мешканці українського села за одну ніч могли переживати кілька «небажаних відвідувань» гостей, наміри яких буди невідомими. Аби зберегти життя та вранці не соромлячись дивитися в очі своїм односільцям, щоб зберегти власну гідність і самодостатність, мешканці крайніх хат на звертання «незваних гостей» могли відповісти про відсутність у них відомостей про ситуацію в селі: «Моя хата з краю, я нічого не знаю». Ця приказка є свідченням не безвідповідальності та небажання брати на себе ініціативу, а підтвердженням поміркованості у словах, оскільки кожне невірне сказане слово може коштувати комусь життя.

Хата українця була осередком рідної землі та родини, що мала значення духовності: вона гарно прибиралася, наряджалася та прикрашалася квітами. Більше того, хату мав кожен, хто мав сім'ю, а оскільки молодята бажали жили окремо, то хату їм, як правило, будували всією громадою, родиною. «Тільки в себе вдома може бути справжнє життя», – так пише про ціннісні пріоритети українця В. Янів [39. С. 54].

Перевага інтровертизму. «Шляхом ізоляції намагаємося як-небудь позбутися невиносимої дійсності. Ми утікаємо від неї на самоту, чи то у світ власний – внутрішній, або її не зауважуємо, або її ідеалізуємо. У всіх тих випадках займаємо супроти неї пасивну поставу», - пише Н.Янін. Дослідниками відстежується в багатьох історичних подіях пасивність українця щодо ініціативи зовнішніх перемін та їхнього захисту, надмірна готовність пристосуватися до змінних умов життя. «Безнастанні історичні лихоліття, які були вислідом (наслідком) передусім пасивного відношення до дійсності, спричиняли кожний раз нову втечу від світу, а вслід за тим спадали на край і народ нові зовнішні лиха. На ґрунті такої психології виросла духовна культура, яка, зі свого боку знову впливаючи, в душі тої психології народ далі

виховувала». Далі Янін Н. пише, що вдаючись до критики та насміху «ми намагаємося її перемогти та запанувати над нею, приймаючи агресивну поставу». Формування потягу до гуртовності, жартівливості, дотепності і веселої вдачі сприяла врожайна земля, що не потребувала підприємливості та особливих зусиль у створенні виробництва; безмежний та одноманітний простір степу, що полегшував свободу пересування та незалежність від несприятливого оточення, скеровуючи людину на різнобарв'я внутрішнього світу та його проявів у людській взаємодії. [39. С. 73 - 81]

В Україні з давніх часів існувало звичаєве право, яке регулювало всі взаємини людей і відслідковувало дотримання принципу справедливості у всіх питаннях життя українця, в тому числі і сімейних. Історичні свідчення про Україну здебільшого приділяють увагу побуту українців, мові, називаючи її співочою, взаєминам і традиціям, відвазі, перемогам та поразкам. Не завжди ці свідчення зроблені тими, хто був народжений на цих землях, а описи чужинців можуть вказувати на ті моменти, які здебільшого їх вразили під час відвідування українських земель у порівнянні з їхнім досвідом життя. Стосовно дітей, їхнього життя та ставлення до них історія має дуже мало свідчень, принаймні опублікованих. Наш невеликий екскурс в історію дав нам можливість поділитися своїми дослідженнями з цього питання.

Основою життя українця була сім'я. Підготовка до сімейного життя не сприймалася лише як особиста справа тих, хто укладав шлюб, їхніх батьків та родичів. Це завжди була справа громадськості, що здійснювалася через цілу низку соціальних інститутів: сільську громаду, молодіжні об'єднання (парубоцькі та дівочі громади) [22. С. 177]. Запорукою добробуту виступала праця. Працьовитість, дбайливість та вмлість – той спадок, який передавали батько й мати своїй дитині і наставляли її мудрими порадами на силу, наснагу добробут.

Ціннісне ставлення до шлюбу закріпили у звичаєвому праві українців різноманіття форм його започаткування, будь-яка із яких віталася і заохочувалася громадою. Особливо шанувався «шлюб за угодою», проте інше

теж підтримувалися, за умови, коли вони приводили до порозуміння, зберігали честь людини і сприяли добробуту. Перерахуємо форми шлюбу і деяким із них надамо характеристику, а саме: викрадення дівчат, шлюб-купівля, договірне весілля, сватання дівчини до хлопця, сватання через сваху, звільнення від смертної кари шляхом шлюбу; шлюб уходом, шлюб уводом, шлюб на віру, шлюб за угодою тощо [22,23].

- Шлюб за згодою (договір, за домовленістю): шлюбний договір до XVII століття укладався усно, а потім – письмово шлюбними або «виновними листами» і стосувався частини майна та землі, яку сторони передавали своїм дітям. На змовини збиралися батьки наречених. Нерідко в них брали участь і самі молодята. Молодий, як правило, завжди отримував землю, а молода могла отримати посаг (скриня з постільлю та одягом), материзну (земля по материнській лінії).
- Шлюб уходом: був досить поширений в Україні до XIX століття, до масового обземелення селян. До таких шлюбів вдавалися ті, хто не отримав благословіння батьків або не мав землі та коштів на влаштування весілля.
- Шлюб уводом: у XVIII – XIX столітті вони передбачали викрадення дівчини за її згоди в ситуації, коли батьки не погоджувалися на шлюб своїх дітей.
- Шлюб на віру: виник як опір на введення ритуалу вінчання у шлюбний процес. Традиції говорили, що без весілля не можна жити в парі. Коли вінчання стало розглядатися в межах традицій, то шлюб на віру трансформувався. Він став укладатися в ситуаціях, коли церковний шлюб внаслідок різних причин був неможливим, коли батьки не давали згоди, коли дівчина сама сваталася до хлопця, що було поширено в Україні. Шлюб на віру створювався із покритками (жінками, які мали позашлюбну дитину).

Звичаєве право обмежувало нерівні шлюби і перш за все між багатими та бідними. Одним із таких наслідків було приймацтво (за волею батька, за бажанням, на запрошення), тобто поселення зятя в господарстві тестя. В тому

випадку, коли приймак отримував рівні права в родині, що його прийняла, та право голосу на сільських зборах громадськість не засуджувала такі шлюби. Коли ж приймацтво несло ознаки нерівності чи приниження, воно не заохочувалося громадою і осуджувалося, оскільки вказувало на життєву нездатність учасників даного акту та їхнього економічну несамостійність, тобто залежність. Дотримання рівності, права голосу на зборах громади супроводжували взаємини як у громаді, так і в родині.

Як правило розлучення через незлагодженість стосунків засуджувалося громадою. Проте в ситуації бездітності традиція передбачала мирний характер завершення шлюбних стосунків: чоловік та жінка просили одне в одного пробачення, дякували за спільно прожиті роки і бажали щастя в новому шлюбі. У деяких місцевостях навіть не здійснювали ритуал розлучення, а ініціатори розлучення (чоловік чи дружина) залишали дім, село і йшли геть назавжди. [22. С. 188]

Обрядовість підтримувала весь життєвий процес українця від народження до старості. Серед українців ретельно дотримувався принцип догляду за батьками. Пустити батька старцювати вважалося великим соромом. Згідно зі звичаєвим правом тому, хто залишається з літніми батьками, передається весь батьківський спадок, проте разом з «батющиною» спадкоємець отримує обов'язок доглядати за їхніми неодруженими дітьми.

Надзвичайно яскравою та насиченою є родинна обрядовість, пов'язана з весіллям, народженням дитини. За звичаєвим правом сім'я набуває чинності лише при народженні в ній дитини [22. С. 191]. Народження дітей в українській родині відразу ставило батька і матір у ранг рівних з іншими членами громади. Дитина є цінністю незалежно від того, як було створено сім'ю, проте, і були такі часи, коли народження дітей поза шлюбом засуджувалося і навіть жорстоко каралося.

Війна, епідемії залишали дітей без батьків. Шануванню здоров'я сприяв добре розвинений в Україні інститут народної медицини (знахарство, замовлянки): майже кожна родина мала тих, хто розумівся на травах, а в

особливо критичних випадках зверталися до знахарок. В пошані була та родина, яка вміла співвіднести свої можливості та «кількість ротів», які вона мала нагодувати. Традиційний соціальний інститут кумівства, який сягає у сиву давнину, не давав українським дітям бути покинутими у громаді. Явище кумівства є своєрідним громадським обов'язком у допомозі дитині зростати та набувати самостійності. На Поділлі поширена була практика обирати від 2-х до 5-ти пар, а в гуцулів інколи запрошували до 20 пар кумів, яких розподіляли по старшинству, оскільки шанс загинути молодим у бою і не побачити своїх дітей дорослими в українців був дуже високий [22 С. 193; 20. С. 414]. Саме звичай кумівства давав українцям можливість уберегти своїх дітей і гарантувати їм право зростати вільними: «І росла собі україночка, часто цілими годами не бачачи ні «татка любого», «братиків милих, як голубоньків сизих», котрі десь-то носилися на своїх кониках «по степах та байраках», з ляхами та татарами воюючи... . А вже ж виходила заміж україночка не як московка з неволі батюшковим та матушиним присудом за «суженого» нелюба, а виходила україночка по волі, за свого миленького, і по любові, бо виростаючи вільною пташкою, бачилася зі своїм козаченьком привселюдно, то у темному лузі, то в леваді, під вербою, або коло криниченьки, у холодної водиченьки... вона знала того, кому потім рушники подавала...». [6. С. 21-22]

Саме завдяки інституту кумівства діти у скруті могли отримати підтримку у близьких родини. Коли ж родина погано про них піклувалася, громада ставала захисником осиротілій дитини. Образити сироту ніхто не смів у громаді. Цей принцип шанувався і за княжих часів, і за часів християнства, проте коли за старослов'янських часів центр уваги був на дитині, то в подальшому він зазнав змін і був зміщений із самої дитини та її стану на тих, хто допомагав, оскільки церква обіцяла спасіння душ тих, хто подає і допомагає ближньому [1, 9, 22. 23, 25]. Історичні довідки щодо стану дітей за часів Московського правління відмічає масовість явища обездолення дорослого населення в Московській Росії, що ініціювало створення при монастирях

будинків для утримання та годування в тому числі і для утримання осиротілих дітей, а також дітей, які не були народжені в законному шлюбі.

Традиційність українського життя упереджала осиротіння дітей в інший спосіб. Різноманіття форм шлюбу давало можливість зберегти біологічних батьків для дитини (народженої, чи такої, що має народитися) і упередити її осиротіння. Навіть приказка була: «байструк, байструк, або з добрих рук». Народними традиціями передбачалася ініціація шлюбу дівчиною чи жінкою. Такий шлюб давав можливість дівчині-покритки чи вдові мати чоловіка, а своїм дітям – батька. Дівчина, або вдова могла сама посвататися до хлопця. Відмовити в такій ситуації вважалося гріхом, проте були такі «лихі люди», котрі «давали гарбуза». Також існувала звичаєва традиція звільняти від страти за допомогою шлюбу, що давало право громаді врятувати від кари свого члена (дівчину чи хлопця), або заплатити за нього певну суму [8. С. 363; 22. С. 181; 23. С. 392]. Ці традиції життя українців зберігали ціннісне ставлення до життя, цінуючи в ньому перш за все вільний вибір. Тому, кому пропонувалося вступити в шлюб (як акт перегляду власних поглядів на життя та свої вчинки) мав право на вибір: прийняти чи відмовитися від пропозиції вступу до шлюбу, оскільки він дозволявся лише тоді, коли була взаємна згода. Історія має свідчення кумедних випадків, коли козак приймав смерть, аби не терпіти неприйнятну для нього ситуацію: «На Слобожанчині, в юрбі, яка супроводжувала козака на місце страти вийшла назустріч дівчина під білим покривалом... Козак зажадав, або дівчина піднесла покривало. Коли вона піднесла, козак подивився і сказав: «Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!» [23. С. 393].

В Україні громада пильнувала за розвитком та соціальним становленням дитини. Для цього дорослими підтримувалися дитячі субкультури, яким виділялося належне місце, а саме: колискові, традиція запросин баби повитухи до породіллі; обряд першої купелі; наречення ім'ям; обряди шанування породіллі та новонародженого проводилися окремо, що означало рівність права як матері так і новонародженого у громаді; індивідуальні провідування;

хрестини; дитячі забави, які супроводжувалися плетінням, співами та розвагами. Час праці супроводжувався численними обрядами календарного року господарського життя українця, що поступово привчало дітей до продуктивної діяльності як активної форми людського життя, як основи радості та натхнення. Спільна праця з дорослими дає можливість вправлятися і помилятися під «люблячим оком» дорослого, відчувати радість від своїх досягнень, що виражалися у реальних, соціально значущих його продуктах. Вдивляючись в життя дорослих, наповнене тяжкою працею і яскравою завершальною обрядовістю, привчало дітей розцінювати трудові дії, а в подальшому і працю (як ознаку дорослого життя), як благо, що несе зміну напруження на розслаблення, фізичних зусиль на наснагу обрядової події і відчуття належності до числа дорослих. Прикладом такого завершального працю дійства є обжинки, які святкувалися по завершенню жнив, веснянки, що передували весняним роботам тощо [2, 5, 6, 13, 27, 39]. Наслідком такого спільного життя дітей і дорослих є поступовий перехід дітей до норм дорослого життя без насилля та примусу. Саме радість обрядової події формує позитивну установку стосовно праці скерованою вільною волею. Праця примусова засуджувалася у громаді і вважалася такою, що суперечить здоров'ю та добробуту. В народі кажуть: «Від роботи коні дохнуть», оскільки на прикладі саме цих тварин гарно демонструється неможливість продовження життя в ситуації непомірного, несумісного із життям напруженням.

За сильного родинного укладу турбота про малих дітей лежала на плечах людей старшого покоління, які, як правило, жили недалеко або на одному подвір'ї із молодією сім'єю і допомагали їм у підтримці розвитку дітей або просто «наглядали» за дітьми, щоб вони «кудись не вскочили». Україна славиться і по сьогодні своєю народною іграшкою, різноманіття якої тісно пов'язано із сільськогосподарською працею, порами року, спілкуванням під час виконання сезонних робіт. Діти не ізолювалися від життя дорослих: їх брали з собою в поле, де вони поруч бавилися. Старші люди могли теж приділити їм певний час, оскільки швидше втомлювалися і свій відпочинок суміщали з

турботою про дітей. Вони плели з ними вінки, робили з трави «коники», плели з соломи та очерету капелюхи та «брички», а також різні дитячі забавки, робили сопілки та свистки, майстрували знаряддя для риболовлі. [5, 6, 9, 23] Робота та спілкування йшли пліч-о-пліч в українській родині. Привченість до щоденної праці шанувалася, бо у праці вбачали основу життя. «Привчишся змалку працювати, то горя не будеш знати» – так казали в народі. Приказки, казки, легенди, замовлянки, веснянки, обжинки робили працю красивою та принадною. Усі, а особливо діти, чекали завершення кожної сезонної роботи, бо тоді збиралося все село на велику гулянку, там можна було бавитися допізна, організовувати різні витівки та забави.

В зимовий період українська родина не сиділа без діла, оскільки слід було добре підготуватися до весняних «сюрпризів». Той, хто вчасно підготувався, горя не знав, а «хто час промарнував, той весною хоч на день, та запізнявся», що означало непереливки восени, а взимку – скруту. Розподіл праці у сільській родині був традиційний: чоловік – по господарству (худоба, поле, теслярство, гончарство, бджільництво тощо), а жінка – поралася в хаті. Діти завжди долучалися до роботи і мали змалечку посильні обов'язки. Тож нікого не потрібно було підганяти та примушувати до роботи: сезонні зміни та циклічність року диктували правила змін форм діяльності українця, який мав його лише уміло організовувати, щоб праця не була виснажливою, а несла радість та задоволення. Усі чужинці, які відвідували Україну, казали про веселий норов українця, його співочість, чисті хати, гарних жінок і мужніх чоловіків.

Сумароков П. пише, що подружнє життя українців відзначається любов'ю, пошаною і довірою: «Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух... Дівчата мають вільну поведінку... У селян розвинене почуття власності, а тому немає крадіжок. Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо ... слава ця завжди була тісно пов'язана із ... обов'язком патріотизму» [31. С. 180] В. Пасека писав:

«Жінки не кращі (від московок), але все таки веселіші, загалом усе гостинне, на всьому лежить якась ніжність, якась лінь.» [31. С. 181]

Особливо шанувалися дівочі та парубоцькі громади, де дотримувалися ритуалів, що допомагало молоді пройти ініціації та віднайти своє місце в дорослому світі. Це сходи молоді, які супроводжувалися різними обрядами: вечорниці, кусання калити, писання писанок, веснянки, свято Івана-Купала; щедрівки та веснянки; складчини, випасання коней тощо [5, 6, 10, 28, 35].

Українська історія не має свідчень про потребу опіки над жінкою чи дитиною. Кардинальна різниця права щодо становища жінки в тім, що вона не має ніяких правних обмежень, як це передбачає римське і старогерманське право. [8. С. 367] Участь жінки у державних і суспільних справах, її право вільно з'являтися в товаристві публічно з чоловіком і без нього, свідчить про ту важливу та самостійну роль, яку відігравала жінка в суспільному та державному житті, у громаді. Згідно історичних свідчень саме жінка володіла майном родини, а чоловік-батько виступав його управителем, старшим родової спілки. Свобода української жінки-матері протиставлялася більш обмеженим правам чоловіка, що історично могло бути пов'язаним із постійною участю чоловіка у військових походах та мандрах степами [8. С. 371 - 381].

Історія України також не мала автентичних свідчень про масове голодування народу, оскільки родючі землі та різноманіття звіра у степах та риби в річках навіть за частого вимушеного переміщення не залишали жителя українських земель без прожитку. Довідники більше свідчать про голод у Московській Росії, який майже щороку спіткавав її жителів. Так, у XIX сторіччі Україна мала лише кілька голодних років (1883р.; 1844-46рр.; 1855р.). Росія ж нараховувала близько 40 [13. С. 405]. Особливо страшним був голод 1601 року за царювання Бориса. В такі роки голодовок кількість потребуючих допомоги зростало, особливо це стосувалося дітей. Тож однією із можливих причин створення в Московській Росії системи колективного догляду за нужденними категоріями населення, до яких стали відносилися і діти, були ситуації неврожаю та голоду, які ініціювали потребу в організації масової допомоги.

Українська громада такої потреби не мала, а ізоляційні форми організації колективного пригляду за малими та старими можна розглядати як пришлі із інших соціальних систем, де явище зростання кількості нездатних до самозабезпечення людей було поширеним з різних причин, як-то: правової незахищеності та дискримінації, відсутності традицій родинної, сімейної та подружньої підтримки, надмірної залежності від природних негараздів тощо [8. С. 336; 13. С. 405]

Таким чином, традиції родинності, сватівства та кумівства; цінності шлюбних стосунків, пошани до людини та право на волевиявлення; життєва самодостатність та самостійність скеровували українців у розбудові їхнього життя, де всі його сторони сприймалися однаково прийнятними, оскільки саме вони і складали різнобарвну картину життя: його труднощів і переваг. Ні дитячий період життя, ні віки старості не розцінювалися в українському суспільстві як такі, що потребують додаткових суспільних затрат: перші – несли дорослим радість та соціальне визнання, другі – мудрість, переосмислення та підтримку цінності самого життя.

▪ **Історична реконструкція створення протекційного інституту допомоги та соціального споживатства.**

Аналізуючи систем соціальної та громадської підтримки укладу суспільного життя населення України можна виокремити певну етапність. Опираючись на історичний аналіз здійснений дослідниками різними різних сфер знань (М. Аркас, Я. Боровський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Пірен, М. Фірсов) ми виділили п'ять великих періодів, які різняться 1) ціннісним визначенням; 2) напрямком та межами соціальної допомоги; 3) ступенем централізації та мірою застосування примусової влади з питань урегулювання суспільного життя громадян та захисту дітей; 4) типом культурного впливу соціально-політичного укладу певного історичного періоду [14 С.1571]. В наведеній нижче таблиці № 1 кожний виокремлений нами період формування соціальної підтримки членів суспільства ми співвіднесли із історично зафіксованими віхами становлення України (за Аркасом) та етапами формування інституту соціальної допомоги в Росії (за Фірсовим).

Таблиця № 1. Етапи розвитку систем соціальної підтримки в Україні

Історичні періоди та основні події України (за Аркасом до 1907 р.)	Періоди розвитку соціальної допомоги	
	В Україні	в Росії (за Фірсовим)
- період скіфсько-сарматських племен; - Київський (створення Київської Русі (≈ 862 р.); - Галицький (1087-1340рр.);	I - громадсько-родового укладу життя	I - архаїчний (X до ст.); II - княжої та церковно-монастирської допомоги (X – XIII ст.)
- Литовський (1320-1501рр.); - Польський (1501-1647рр.), (організація Запорізької Січі); - Гетьманський(1647-1663рр.); - Період занепаду – «Руїни» (1663-1687рр.);	II - протекційний	III - церковно-державної допомоги (XIV– XVII ст., створення інституту соціального кормління);
- Московський (1687-1764 рр.), - Російсько-Австрійський (1764 – 1907рр.) (скасування Гетьманства в Україні та створення «Малоросійської колегії» (1774р.), зруйнування Запорізької Січі (1775р.); введення кріпацтва та панщини (1783р.); розвиток просвітних товариств);	III - патерналістський	IV - державного пригляду (XVII - XIX ст.); V - громадського та приватного пригляду (XIX – XX ст.);
- Революційна Росія (1907 – 1917) - Україна (1918 р.- 1919рр.); відокремлення України від Росії, Берестейській мирний договір, початок українізації, заміна	IV – період політичних змін	VI - державного забезпечення (XX ст. з 1917 р.)

російського герба українським, укладання економічних угод між Німеччиною та Австро-Угорщиною, створення Західно-Української Народної Республіки; - анулювання берестейського миру і проголошення Української соціалістичної Радянської республіки (УСРР)		
- Радянський Союз (1922 – 1990 рр.)	V – державно-соціального утримання	
- Реформування СРСР та набуття Україною статусу держави (1990 р. – дотепер)	VI – перегляду та самовизначення (започаткування соціальної роботи)	VII - соціальної роботи

В даному ракурсі важливо дати пояснення деяким словам, а саме: пригляд¹; покровитель²; добродійність, патерналізм, стигматизація (див. словник) та відмежувати поняття слів «протекція³», «протегування» та «протекторат» від спорідненого слова «протекціонізм». Протекціонізм означає захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції, зняттям якого виступає певна митна політика країни. Наступні поняття (протекція та протегування) вказують на заступництво та підтримку всілякими шляхами на основі зв'язків прихильності аж до форми протекторату, як залежності одного суб'єкта від дій іншого, оскільки останній ставить під свій контроль всі справи під залежного та контролює всі його відносини з іншими суб'єктами. Даний термін традиційно використовується стосовно держави, яка перебуває у такій залежності. Проте ми вбачаємо доречність його застосування і при поясненні явищ створення таких соціальних ситуацій, які призводять до зниження умотивованості членів суспільства до власної активності щодо задоволення потреб свого життя, розвитку та досягнення рівня самозабезпечення. Саме таку негативну соціальну динаміку отримав

¹ Пригляд - у значенні наглядати. Українські тексти вказують на використання слова «пригляд» стосовно тих суб'єктів, які не можуть самі скеровувати своє життя (старих людей, малих дітей, хворих, які починають навчатися майстерності з метою попередження їхнього травматизму тощо) а також стосовно підозрюваних, нечистих на руку, худоби тощо. Первинним є російський термін «призрение». Саме за часів Московського правління даний термін був введений у сферу державного управління.

² Покровитель – захисник, особа, яка надає кому-небудь захист, протекцію.

³ Протекція, протегування (лат. protection – прикриття, захист; від protego – захищаю) – заступництво, впливова політика, прихильність з боку кого-небудь, що сприяє влаштуванню чиїх-небудь справ попри встановленого законом порядку їх розгляду та розв'язання.

соціальний інститут «кормління, догляду та утримання на безкоштовній добродійній основі», що стимулювало розвиток споживатства, переходу від заступництва та протекції до протекторату – форми залежності (див. табл. № 1).

Перший період громадсько-родового укладу характеризується традиційною системою родового та громадського життя українця, як гаранта життєзабезпечення її членів (давньослов'янські племена – до IX століття, створення Київської Русі) [12 С. 209; 10; 15;]. У період давньослов'янських племен зародилися перші форми соціальної допомоги, які ґрунтувалися на родинних традиціях та громадському укладі життя, конструктивних способах вирішення питань свого життєзабезпечення, збереженню здоров'я людини та її здатності до продовження свого роду [1, ,38]. Встановлені в ті часи принципи звичаєвого права, які нормували соціальне життя українця, продовжують жити і сьогодні, а саме:

- сакральні форми підтримки (обереги, замовлянки тощо);
- родинні традиції супроводу процесу життя людини (родини, іменини, парубоцькі та дівочі громади, залицяння, сватівство, весілля, ритуали віншування породіллі, ритуали переживання горя, похорони тощо);
- договірна система родинних стосунків на основі правової рівності: шлюбний договір, право на спадок, ставлення до малих та старих в родині та громаді;
- громадський контроль за дотриманням гідного способу життя: догляду за старими та малими, ініціації молодих та поваги до приймаків, які прийшли в дім на запрошення, і нехтування тими, хто це зробив через злидні;
- господарські моделі взаємодопомоги: толока, спільна обробка землі, випасання скоту, спільне використання робочої худоби, технічного обладнання [29, 30, 32, 39].

Другий період, протекційний, відзначається формуванням протекційного⁴ інституту допомоги: «надання милостині з рук», особистого княжого захисту та монастирської доброчинності згідно християнських канонів милосердя, інституту «кормління, догляду та утримання», запозиченого з інших культур (X–XVII століття), що досягнуло своєї вершини за часів Московського правління (1687–1764). Межовість територіального розташування України постійно дестабілізувала її положення, тож утримувати свою гідність українець міг лише засобом гнучкості і здатності у ненасильницький спосіб облаштувати свій уклад життя [1]. Саме це і вирізняє українців з-поміж інших народів. Даний період характеризувався для України різноманітним впливом (див таблицю № 1) різних політичних систем та культур, як-то: Польщі, Литви, Росії, Австрії а також таких народів, як: татар, вірмен, німців, шведів [1. С. 90, 111, 163, 289].

Під впливом культур цих народів формувалася інститут соціальної допомоги в Україні, ставлячи в зону перегляду традиційно існуючі канони сімейного укладу життя українця та цінностей громадсько-родинних взаємовідносин. Поступово сфера впливу інституту протекційного допомоги почала стосуватися здоров'я, освіти, стану людей, їхньої здатності утримувати власне життя та приймати відповідальні рішення. При цьому віддалені соціальні наслідки даного явища не враховувалися, а питання допомоги та підтримки не були предметом системного аналізу: вони радше розглядалися з позиції ситуативного вирішення соціальних наслідків катастроф, неврожаю, голоду та падіжу скоту, війни, розорення людей та осиротіння дітей, а також прагнення відповідати «моді благодійності», яка надавала додаткових статусних ознак ініціатору доброчинності, особливо у разі внесення коштів у будівництво монастиря, де заможні люди планували доживати свій вік, не надіючись на підтримку своєї родини [14 С.1456].

⁴ Протекція, протегування (лат. protection – прикриття, захист; від protego – захищаю) – заступництво, впливова політика, прихильність з боку кого-небудь, що сприяє влаштуванню чийх-небудь справ на порушення встановленого законом порядку їх розгляду та розв'язання.

Ми не маємо на меті здійснити повний аналіз історичного процесу становлення соціальної допомоги, а лише зробимо певні нотатки для роздумів. Свідчення, які вказують на добродійну діяльність, містять досить цікавий матеріал про настанови тим, хто виявляв бажання здійснювати таку діяльність. Так, Епіфаній Словінський Сімеон, вихованець Києво-Могилянської академії, виправляч богослужбних книг, служитель духовної освіти в Московській державі у своєму «Слові про милостиню» подає перелік тих людей, які через свій стан (економічний, соціальний та психічний) потребують допомоги. При цьому він радить не орієнтуватися на зовнішній вигляд людини, яка просить пожертвування, а відрізнити істинний стан її потреби у допомозі і підступний, за яким приховується небажання працювати, лінь, експлуатація дітей з метою збору пожертвувань для власних утіх, оплати подорожі чи просто заради наживи. Він пропонує внести структуру в організацію процесу допомоги при монастирях, де десять обраних розпорядників мають вислуховувати прохачів і радитися про виконання його прохання та визначати форму і розмір допомоги а також влаштувати касу видачі позики не лише зубожілим, а й заможним – тим, хто її на разі потребує, оскільки буде «в обох випадках без лихви» [19. С. 197].

Аналізуючи етнографічні джерела, можна сказати, що традиційно цінувалася і шанувалася в народі життєва компетентність людини: обізнаність, її здатність до самозабезпечення, мудрість, життєва кмітливість та швидкий розум. Поруч зі зміною суспільства посилилася значимість та цінність освіти, де сфера спілкування все більше розширювалася за рахунок друкованої продукції та застосуванням технічних засобів, що потребувало опанування знаннями абстрактного характеру. Безпосередньо в побутовому житті актуальність таких знань була обмежена, що зумовлювало постійний пошук додаткових засобів підтримки просвітницької діяльності мислителів того часу задля прогресивності освіти. Першу школу заснував у Києві Володимир Святий, де навчалися поряд із дітьми бояр інші діти. За тих часів найбільш освіченим було духовенство. Київські князі любили вести бесіди з ними та радитися, проте впливу на політичні справи того часу духовенство ще не мало

[1. С. 66]. Освіта та навчання дітей вважалися на той час добродійною діяльністю. Епіфаній Словінський Сімеон писав: «Опікуйся і промишляй усім серцем і душею, скільки сил твоїх вистачить, умовляй царя і всіх значущих людей скрізь влаштувати училища для малих дітей, і за все це, перш ніж за всі добродійства, ти одержиш прощення гріхів своїх!» [19. С. 196]. Історія зберігає імена просвітителів різних часів, які несли знання в маси і плекали ідею загальної грамотності населення в різні часи та за різних соціально-політичних устроїв.

Проте, вимагаючи любові між людьми, Епіфаній Словінський Сімеон ініціює перенесення суворих чернечих поглядів на суспільне виховання дітей. Він пише, що батьки мають тримати дітей у суворості та вкорінювати у них звички моральних устоїв життя, для цього «завдаючи ран на плечі непутящих дітей» [19. С. 205]. Ці традиції окреслюють окремий напрямок настанов (пов'язаний із церквою, релігією та традиціями сестринства та чернецтва) щодо виховання дітей в традиціях релігії та монастирських уставів, що потребує додаткового вивчення на предмет їх дійсної користі для розвитку дитини.

Із зростанням явища зубожіння людей, інфраструктура Церкви з її храмами, монастирями все більше стала впливати на суспільство та визначати сферу своїх повноважень, створювати механізми, які б їй дозволяли самостійно надавати допомогу та підтримку тим, хто їй потребує [20 С. 294-407]. Першою на території теперішньої України серед монастирів було збудовано Києво-Печерську лавру. В 996 році Уставом Володимира законодавчо визначається роль Церкви та джерело її доходів – «десятина», тобто десята частина з усіх доходів князя. Устав регулював справи, які має вирішувати Церковний суд, а також діяльність інституцій для нужденних: лікарень, готелів, будинків для мандрівників. Захистом та допомогою церкви могли користуватися: ігумен, чернець та черниця (чернице – дитина, нажита від ченця поза шлюбом), вдова, каліка, звільнені від рабства люди для спасіння своєї душі; кульгаві та сліпі. Десятинна система утримання монастирів поступово трансформувалася у пансіонну систему, яка передбачала надання місця та утримання тим, хто

постригся у ченці чи привніс дар до монастиря, як-то - князям для доживання останніх років життя, за кошти яких будувався монастир. Монастирський захист приваблював простих людей, оскільки селяни монастирської вотчини звільнялися від податку, а також від необхідності годувати челядь та худобу князів, коли ті проїжджали через їхні села. Розорення південних земель призводило до міграції населення, а нові поселення мігрантів починалися з побудови храму, а навколо нього – людських осель. Таким чином було створено ще одну церковну систему – парафію, яка слугувала осередком захисту переселенців.

В XVII столітті започатковуються традиції надання милостині злиденним та старцям на християнські свята, а в голодні роки відкриваються притулки для старців; біля монастирів будуються келії для їх годування. Ріст монастирів сприяв розширенню системи харчування для старців та зубожілих, між якими встановлювалася ієрархія допуску до рук, що їх «годували». З роками монастирська система все більше набирала сили, спираючись на ідею реалізації в монастирі господарської діяльності, та спасіння душі через допомогу хворим та старцям. Проте кількість зубожілих і хворих, яких вона утримувала та яким допомагала, не зменшувалася, а зростала. Знаючи той досвід Епіфаній Словінський Сімеон у «Слові про милостиню» закликає розрізняти справжній стан людського страждання та удаваний, навмисно створений задля отримання «допомоги задарма»: «Сором дивитися, як множаться у нас гультіпаки, які тиняються, обманщики, як багато волочиться вулицями здорових жінок з малими дітьми... Декотрі за гроші наймають дітей і через них збирають милостиню, а ночі проводять у всілякому безчинстві». [19. С. 197]

Започатковані тоді традиції «подання милостині з рук» походили від церковних канонів спасіння душ тих, хто дасть пожертву страждаючому та бідному. Навіть була створена «теорія милостині» з чіткими вказівками щодо правильного її подання, як засобу суспільного примирення та згоди. Вважалося, що милостиня – це спосіб досягнення «Царства Божого», засобом якого можна врятувати свою душу й отримати вічний спокій та раювання, виконавши певні

правила милосердя. Канонами приписувалися такі дії милосердя: «алчного накорми», «жадного напои», «больного присети», «беду видиш –вздохни»⁵. З часом до суб'єкта милосердя висувалося все більше і більше вимог, а чим вищий був його соціальний статус, тим більше справ милосердя йому належало виконати. Поступово в суспільстві формується особлива соціальна споживацько-орієнтована група, яка вимагає догляду, турботи та підтримки, що заклало основи принципу категоризації населення задля визначення допуску до пільг. Попервах право на отримання соціальної допомоги було надано пораненим людям та хворим, відставникам державної служби, старцям, вдовам та сиротам, людям без постійного місця проживання та іншим. [38. 100-130, 363]

Третій період, патерналістський, вказує на перебирання функцій підтримки від монастирської системи до системи державного управління. Посилення в системі соціальної політики XVIII - XIX століття патерналістських тенденцій ініціювало розбудову споживацтва (конс'юмеризму). Система «державного пригляду», яка формується в цей період спрямована на регламентацію надання допомоги у разі голоду та епідемій задля створення системи харчування злидарів, вирішення питань викупу полонених а також стосовно осіб, котрі перебувають на службі держави тощо. З'являються «житні двори» як запасники зерна на випадок війни та неврожаю [38. С. 121]. В Росії починає формуватися державна система утриманства, яка базується на царській добродійності з поступовим обмеженням вже напрацьованих аналогічних функцій церкви.

Як і раніше, процвітає політика «кормління збіднілих» у монастирях проте вже через скерування державними указами, хоча тим же засобом надання «милостині з рук», переважно спрямованої на тих, хто прислужився державі та царю, хоча і «немічних теж стосувалося». Катошихин писав: «Пойдет царь с царицей по московским монастырям и молебствуют, и кормят чернцов, и дают милостыню: архимандритам и игуменам, и келярам по 20 по 15 рублей

⁵ Аби зберегти аутентичність вислову ми не вдавалися до перекладу українською мовою.

человеку.... И потом царь и царица ходят по богодельням и по тюрьмам и дают милостыню... И тех денег расходуется множество тысяч». [38. С. 125] Загалом дії будь-якої приватної особи та церкви у сфері допомоги регламентувалися царськими грамотами і поширюються на ситуації голоду, чуми та мору скотини. Уряд вдається до встановлення штрафів за образу збіднілих, хворих та старців; встановлює, які саме монастирі будуть передані державі з метою утримання служивих людей: «таких людей «...велят поїти, кормити і одягати... до віку живота їхнього, безоплатно» [38. С. 127]. На цей час створюються адміністративні системи підтримки: територіальні інституції, превентивні та захисні акції, закони, які діють у межах громадського пригляду; надаються освітні та медичні послуги, з'являється спеціальне законодавство, яке регулює діяльність закладів громадського пригляду та добродійну діяльність у суспільстві. З 1864 року добродійність стає громадянським обов'язком: стверджується думка, що будь-хто, позбавлений здатності до праці, має право ВИМАГАТИ утримання себе тим станом, до якого він належить і який зобов'язаний надати йому належну підтримку та допомогу. [38. С. 198]

Церква у свою чергу теж мала право здійснювати свою власну благодійну діяльність у закладах церковно-парафіяльного нагляду та братства. Устав 1721 року Головного магістрату визначив роль поліції як одного з суб'єктів соціальної політики та надав перелік інститутів пригляду: будинки смиренних для людей безладного життя; прядильні будинки для жінок безладного способу життя; госпіталі для презрених, хворих, спотворених, калік, зубожілих; сирітські будинки для зубожілих дітей, які лишилися без батьків, де їх утримували та виховували. [38. С. 211]

Із економічним та політичним зростанням Москви, як столиці Російської держави, Україна втрачає право на власну мову, освіта «пішла» до Москви, оскільки саме туди поїхали вчені люди духовенства, які тепер мали навчити росіян «латинської науки» [1 С. 230]. Поступово зникають одне за одним братства та школи при них для дітей, а ті, які залишилися, виказують принизливе ставлення до всього українського. Аркас, відмічаючи великий вплив

народної школи, коли вона слугує потребам людей, і ту непоправну шкоду, якої вона завдає, коли «малим дітям у вічі сміються над рідною мовою, немов показуючи тим, що материнська і батьківська мова – нікчемна. Од того виходить неповага до всього рідного та знуцання над ним; од того великий розрух у сім'ї буває, а разом з тим немає доброго ладу і в громадському житті» [1. С.170].

На думку Г. Лейчера у світі існує унікальне бажання мати все «краще», проте ніколи не було згоди щодо визначення саме «якого кращого» бажають люди і «якими способами» воно має бути досягнуто. [29. С. 14]. При цьому люди точно знають, чого і в який момент вони не хочуть мати. Проте, відштовхуватися від небажаного означає прийти саме до нього, бо іншого не було визначено. Бідність, хвороби, неспроможність, каліцтво, які можуть зустріти людину на її життєвому шляху внаслідок різних соціальних та природних впливів (епідемії, війни, голод, пожежа, паводок, травми тощо) і яких найбільше зазнають найуразливіші члени суспільства – малі діти та старі люди із розвитком системи державного устрою поступово виокремлювалися як «кризові ситуації» та «вразливі категорії населення». Однак соціальні зусилля могли бути консолідованими лише на факту прояву даних соціальних явищ і були орієнтовані вже на усунення їх наслідків. Наразі відійшла в минуле профілактична функція упередження розвитку соціальних негараздів разом із витисненням звичаєвим правом традиційного життя українця.

Бідність як, як ознака економічної кризи та відмінність розмежування матеріального становища особи, сім'ї та групи, організації та держави існує у всіх суспільствах. Проте вона, як і інші кризові явища, є нестійкою категорією. Коли ж протягом багатьох поколінь одні і тіж сім'ї чи поселення людей, потерпають від бідності, вона стає небезпечною і загрозовою, оскільки її наслідком є деградація, спустошення цінностей людського життя, активізація та усталення норм асоціальної, агресивної та ризикованої поведінки [33. С. 143]. Оцінка матеріального стану людей в країні, як їх здатності до забезпечення своїх життєвих потреб, виступає функцією кожної держави, яка здійснюється

через визначення з одного боку межі бідності, а з іншого - багатства. Статистично межа бідності визначається як прожитковий мінімумом, а побутово, як «мінімальний споживчий кошик». Хоча з розвитком історії суспільства змінюється визначення категорії бідності, її природна циклічність в суспільстві завжди підтримуться одним і тим же механізмом – нездатністю чи небажанням людини самостійно підтримувати власне життя, що може бути як її наслідком, так і її початком. Політика, яка орієнтується на межу бідності, є дефіцитарною і породжує явище споживацтва.

Проте не існує технічних рішень у розв'язанні соціальних проблем, оскільки вони є *відповідальністю людей*, насамперед за становлення власної життєздатності, а потім - життєздатності людського суспільства [33. С. 16]. На думку Еспінг-Андерсена, кожна держава створює свою систему соціальної підтримки згідно своїх державних традицій, що стосуються традиційних моделей ринку праці, цінностей суспільного життя, пріоритетності колективного чи індивідуального [19. С. 20- 21, 30-35]. У китайській мові слово «держава» має дві складові: «го» – держава і «ця» – сім'я, що ніби урівноважує функції сім'ї та функції держави. Історія слова «політика» починається у Стародавній Греції, де формою організації суспільного життя був «поліс» – місто-держава, метою якого було забезпечення добробуту його жителів. Патерналізм в укладі життя людей призводить до того, що вирішення питань життєзабезпечення неспроможних членів беруть на себе старші та сильніші, якими у сім'ї є батьки, а у державі – уряд, позбавляючи тим самим своїх членів права чинити своє життя згідно його реалій та на основі власної ініціативи та активності. Патерналістські стосунки є ніби аналогом турботи батьків про дитину, яку батьки ніби привласнюють, бажають завжди мати поблизу себе.

Історія становлення соціальної політики та соціальної підтримки витратила багато років на визначення мірила оцінки соціальних негараздів та ставлення до них. Проте за різних історичних часів добродійство, протекціоналізм та патерналізм все ж таки зарекомендували себе такими, що не слугують соціальному вирівненню тих, хто користується даною підтримкою [18

С. 77-94]. Шлях їх перебирання на себе державою повноважень соціальної підтримки неспроможних та вразливих категорій населення теж виявився соціально глухим кутом, оскільки він передбачає виокремлення та закріплення уразливих категорій людей, прикріплення до них соціального ярлику «неспроможних», змінюючи тим самим психологію їх самосприймання, як нездатних до праці та самоутримання. За таких умов тимчасовість та поодинокість випадків явища соціальної неспроможності історично набувало ознак стабільної соціальної поширеності.

Історія показала, що орієнтація соціальної підтримки на населення, яке є поза ринком праці, слугує політикою посилення патології як психічної, так і соціальної. Сучасні наукові розробки засвідчують доречність інших підходів до соціального захисту населення, наприклад валоризації. В економіці термін валоризація (від фр. valorisation) означає штучне підвищення ціни будь-якого товару або курсу паперових грошей. Валоризація соціальна – підхід у соціальній роботі, зорієнтований на «нормалізацію клієнта», засобом поліпшення та територіального наближення соціальних послуг з метою створення адекватного стимульного середовища для розвитку та соціалізації, результуючої здатності до самозабезпечення [35. С. 16]. В даному випадку усвідомлено створена тимчасова штучність у здійсненні процесу реабілітації, що здійснюється в реальних умовах соціального життя без ізоляції індивіда створює місточок набуття ним характеристик «нормативності» і здатності до самозабезпечення в реальних умовах існуючого суспільства як повноцінно соціалізованого його члена та громадянина.

Державна система соціальної підтримки в Росії почала складатися з середини XVIII століття. Вона мала декілька напрямків розвитку: створення адміністративної системи підтримки з її інститутами допомоги; формування соціального набору превентивних та захисних акцій, орієнтованих на допомогу окремим категоріям населення; законодавча, спрямована на встановлення певних правил суспільного порядку, які б регулювали відносини (в тому числі і допомоги та утримання) між суб'єктами, групами та державою [38. С. 197].

Подальшого розвитку набула монастирська ініціатива підтримки нужденних, як прообразів соціальних інститутів державної підтримки себто: інститут материнства та дитинства; допомога зубожілим сім'ям, підтримка осіб із особливими потребами та осіб похилого віку задля їх соціальної стабільності. Даний напрямок соціальної підтримки гарантував людям збереження звичного стилю життя, спілкування, продовження роду тощо. В той же час були окреслені явища соціальної патології як-то: проституція, алкоголізм, професійне жебрацтво, дитяча безнадзорність, сирітство, що теж були виокремлені на рівні держави і в противагу першим мали підлягати викорінення. Горе та нещастя супроводжують вищеназвані соціальні явища. Натомість історія засвідчила, що соціальні інвестиції в названі сфери не досягнули означених цілей: відчуття щастя стрімко не посилюється у житті людей із наданням їм допомоги, а соціальна патологія продовжувала існувати і, навіть, набирати в певні періоди життя суспільства соціально небезпечних розмірів.

На початку XIX століття поширюється практика медичних та освітніх послуг, формується інститут суспільного пригляду (російський термін - общественное призрение), все більше стверджується практика «харчування для збереження образу життя» тим, хто виконує важливу роботу і потребує підтримки (воїнам, тим, хто перебуває на державній службі, раніше це були служителі церкви). Благочинність з 1864 року в Росії стає громадянським обов'язком. За правління Петра I складається в Росії перша офіційна система надання підтримки через державні інституції. [38. С. 199]. В 1724 році статистика Московської губернії нараховувала 895 незаконно народжених немовлят, які перебували під доглядом 218 годувальниць у різних державних закладах громадського пригляду. Ще з XVII сторіччя в Росії починають створюватися інституції державного пригляду⁶ дітей (див. дод. № 1). Фірсов М. В. зазначає, що у створенні інституту утримання сиріт вбачалася здебільшого

⁶ Російськомовний термін «общественное призрение» ми переклали як «громадський пригляд», оскільки ми не віднайшли аутентичного вислову в українській мові. Догляд, опіка піклування мають дещо інше смислове навантаження, тому ми не стали їх використовувати в даному контексті.

не турбота про дітей, а прагнення вирішити інші соціальні проблеми: ліквідацію жебрацтва, пошук трудових ресурсів для розширення мануфактурного виробництва [38. С. 215]. Ключевський В.О. так писав про явище добродійності: «давньоросійський благодійник «христоробець» менше роздумував про те, щоб добрим ділом підняти рівень загального добробуту, ніж про те, щоб звеличити рівень власної духовної досконалості» [18. С. 78]. Деякі автори зауважують, що організація державної мережі інституцій дитячого пригляду може бути пов'язаною із особистими інтересами їхніх засновників. Так, з одинадцяти дітей від другого шлюбу Петра Першого, десять померли в ранньому віці, що й могло спонукати царя до підвищеної уваги до дітей шляхом створення мережі державних інституцій догляду за дітьми [38. С. 215].

Поступово обмежуючи безконтрольність діяльності церкви, держава здійснює численні перевірки утриманців за кошт монастирських пожертввань, залишаючи хворих і вилучаючи здорових задля їх відправлення на роботи, змінює правовий статус даних закладів із приватних на державні. Державним органом контролю та нагляду за вбогими та бідними, а також за військовими у відставці став Монастирський наказ (1720р.), що надалі був переданий під регламент Святейшому синоду Урядового сенату [38. С. 206]. Таким чином, у Росії наприкінці двадцятого століття сформувалася соціальна структура інституцій допомоги різних форм власності (державної, церковної, громадської та приватної), які діяли в тому числі і на території України. Перерахуємо їх:

- **заклади пригляду:**

- ✓ *богодільні*: соціальні заклади Приказів суспільного пригляду шляхом утримання убогих, покалічених та літніх людей усіх станів, які не мають родичів, задля їхньої матеріальної підтримки та забезпечення. Також ці заклади могли прийняти людей інших категорій за певну плату;
- ✓ *будинки працелюбства* – благодійні заклади, які створювалися з метою перевиховання жебраків шляхом надання їм притулку та доручення до роботи;

- ✓ *будинки примусової праці (работные дома)* – заклади суспільного пригляду, де примусово здійснювалося трудове виховання професійних жебраків;
- ✓ *інвалідні будинки*: вони створювалися для утримання скалічених воїнів;
- ✓ *будинки для невиліковних хворих*: створювалися для одиноких та невиліковних хворих;
- **лікувальні заклади**: лікарні; будинки для тих, хто втратив розум;
- **навчально-виховні заклади**:
 - ✓ *виховні будинки* – соціальні установи для догляду за покинутими батьками немовлятами, яких потім передавали в сім'ї на утримання за грошову винагороду. Діти в такій системі могли утримувати до 18 років, а потім вони приписувалися до міщанських, цехових громад чи передавалися під казну.
 - ✓ *сирітські будинки* – створювалися для утримання та виховання сиріт з 12 років обох статей та всіх станів.
 - ✓ *училища для дітей канцелярських службовців*;
- **інститут пенсіонерів**;
- **благодійні організації місцевого рівня**:
 - ✓ *народні їдальні* – приватна благодійність шляхом роздачі малозабезпеченим безкоштовних обідів;
- **приходська благодійність**: система територіальної підтримки на основі конфесійності та громадського благоустрою;
 - ✓ *милостиня, безвідсоткове кредитування, матеріальна допомога, просвітительна діяльність, побудова храму, парафіяльної школи та інших об'єктів конфесійного життєзабезпечення*;
- **суспільні роботи**: державна форма підтримки шляхом надання заробітку, що практикувалася в часи голоду та неврожаю.

Четвертий - період політичних перемін, соціальний рух яких прагнув до реалізації різнонаправлених інтенцій накопичених очікувань щодо своєї

країни та свого місця в ній. Наразі потребує детального вивчення історичних джерел.

П'ятий період – соціально-державного утриманства. Фірсов М.В. називає його етапом державного забезпечення, підкреслюючи тим самим передачу державі права на засоби соціального забезпечення населення, в тому числі з питань виховання та утримання дітей. Замість батьків дітьми мали займатися церковні та навчальні установи і делегуватися окремим верствам населення, як-то вчителям, гувернерам, духовним наставникам [24 С. 255]. Повне привласнення державою права на виховання дітей відбувся за радянських часів, де дитина стає її власністю і має виховуватися як громадянин, який потрібний державній комуні, що вже описувалося в системі соціального виховання Платона, як однієї із його ідей. Яків Момонтов відмічає, що історія відношення держави до своїх громадян формує і її відношення до дітей. В країні, де громадянин безправний, там не може мати жодних прав і дитина [24 С. 255]. Цікавим видаються спостереження іноземних дослідників щодо сім'ї та дітей. Урі Бронфенбреннер писав, що вирішальне значення у процесі соціального становлення нового покоління має визначення суб'єкта, на якого покладається відповідальність за виховання дітей. Проте, вивчаючи процес соціалізації дітей в СРСР та США, вчений відмічає, що в СРСР сім'я не виступає основним уповноваженим суспільства з виховання дітей [3. С. 11]. Такими функціями наділені колективи – дитячі, як такі, що об'єднані спільною цілеспрямованою діяльністю, які здійснюють необхідні виховні впливи на дитину. Для цього діє система наступництва між дитячими організаціями: жовтеньська, піонерська, потім – комсомольська. Партийна організація завершувала цей ряд і передбачала вінець виховання у найкращих колективних зразках майбутніх дорослих членів єдиної партійної системи державної організації управління країною. Виховання дітей спрямовано в основному на розвиток дисципліни та слухняності. Роль вихователів дітей беруть не лише старші, а й люди сторонні: вони ласкаві з ними, «взаємодіють з ними уміло та живо, що людям Заходу залишається тільки дивуватися» [3. С. 17] Дослідник

зауважує, що передоручення кривих дітей іншим людям явище в СРСР звичне: у вихованні батьки, заохочуючи розвиток позитивних якостей дітей поводять себе емоційно, а щодо негативних проявів у поведінці дітей, то реагують на них демонстративною холодністю та ігноруванням. Позбавлення дитини морально-емоційної підтримки в ситуації провини підтримується і в дитячих колективах. Дітей привчають самих слідувати за дисципліною. У своїх судженнях діти орієнтуються на дорослих більше, ніж це проявляється у дітей інших країн. Основою всього виховання виступає колективізм. Мрія радянського громадянина так описана в одній із газет Радянських часів: «...Будинок... в будинку живе сім'я.... поруч чи недалеко будинок, в якому розташований комплексний інтернат. Діти від ясельного до старшого віку там проводять весь день, а ввечері, коли вертаються із роботи батьки, вони з ними зустрічаються. В ті вечори, коли батьки зайняті суспільною роботою чи йдуть в театр, діти залишаються у своєму інтернаті. Вони залишаються там і в тих випадках, коли мати іде в лікарню, чи відрядження....» [3. С. 63].

Слід відмітити, що створена за часів Російської монархії система суспільного пригляду дітей зберегла свої форми групового утримання дітей і в часи радянської влади. Для здійснення нагляду за утриманням дітей та інших категорій населення у квітні 1918 року було створено Народний комісаріат державної опіки (НКДО), який згодом було перейменовано на Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ), а в 1949 році реформований в Міністерство соціального забезпечення. Політика боротьби з негативними соціальними явищами (бродяжництво, жебрацтво), яка своїм корінням сягає в царську Росію, залишилася провідною і в часи Радянського Союзу і, можна сказати, залишається до тепер – уже на території сучасної України. Праця, як перетворююче начало, була покладена в основу радянських розробок боротьби із негативними соціальними явищами і в абсолютній своїй величині розглядалася благом для людини, суспільства і дитини зокрема [38. С. 516]. Проте наукові розробки з питань психології розвитку дитини не описують працю як ведучу діяльність дитини. Діяльність дитини, в результаті якої

створюється продукт, має іншу назву – продуктивна діяльність (зображувальна, побутова, конструювальна по створенню заміників для гри тощо), а саме праця набуває ознак ведучою діяльністю людини вже в дорослому віці.

Розвиток людини в дитячому віці має свої закономірності і супроводжується зміною однієї ведучої діяльності на іншу, готуючи тим самим підґрунття переходу дитини на наступну стадію розвитку. Такими взаємоперехідними розвиваючими видами діяльності дитини є: предметна, маніпулятивна, пізнавальна діяльність; гра та спілкування [7, 21]. Слід відмітити, що всі види діяльності дитини отримують належних розвиток лише в умовах спілкування дитини та дорослого, котрий дбає про неї. В процесі спільної діяльності та спілкуючись з дітьми дорослі, зазвичай, спрямовують активність дітей на створення певного продукту, досягнення якого викликає спільну радість та задоволення. Спільна, вільна діяльність дорослого та дитини, яка несе їм радість та задоволення є гарантом повноцінного опанування людиною на стадії дорослого віку новим видом діяльності – трудовою. Лише при дотриманні таких норм вікового розвитку відкривається природне значення праці для людини. Підростаючи та розвиваючись у природних для свого віку видах діяльності дитина навчається «бачити» результати своєї активності як для себе, так і для навколишніх. За таких умов продуктивна діяльність дітей, що розгортається поруч із працею дорослих буде соціальним благом, в випадку її підміни працею, як провідним видом діяльності дорослих, буде приховувати в собі соціальне зло. Праця в житті дорослої людини займає теж саме місце, що і ігрова діяльність в житті дитини. Праця, як вид діяльності дорослих, спрямована на створення матеріальних та духовних цінностей і слугує соціально прийнятним способом забезпечення існування людини, джерелом її заробітку, що відображається в її оплаті. Результатом праці є перетворення дійсності заради задоволення потреб життєзабезпечення людини, серед яких передують прагнення до економічної незалежності та соціального визнання. Праця, як соціальна категорія, набуває ознак основної діяльності людини вже на стадії її професійного розвитку, тобто по досягненню нею повноліття і

передбачає усвідомлене нею скерування. Виконання певних видів праці передбачає наявність певних компетенцій та володіння належними знаннями, вміннями та навичками, а також мірою відповідальності. Атрибутами праці виступають: соціальна її орієнтація; оплата праці; свідомі цілеспрямовані дії; економічна незалежність та соціальне визнання її виконавця; перелік певних кваліфікаційних вимог до виконавця; міра відповідальності за належне виконання. Короткий психологічний словник за редакцією професора В.І.Войтка характеризує працьовитість як рису особистості, яка виявляється в усвідомленні соціального значення праці, як чинника усіх здобутків цивілізації. Працьовитість вимагає чималого напруження фізичних і нервових зусиль, постійної орієнтації на працю, що неспіввіднесено із показниками нормативного зжорового розвитку дитячого організму⁷.

Не розмежування понять дитячої ведучої діяльності (предметної, маніпулятивної та продуктивної), що забезпечує віковий розвиток дитини, та праці як діяльності, характерної дорослій людині, що заперечує наукові надбання щодо розвитку дитини та посилює підґрунття для маніпуляцій. Часто-густо батьки, працівники освіти та громадськість вбачають в праці дітей трудове виховання підростаючого покоління і досить вільно ставляться до включення дітей в трудове життя дорослих. Більше того долучення дітей до асоціальних видів діяльності дорослих, як-то: жебракування, роботи в умовах вулиці за будь-якої погоди, у кримінальній сфері, де діти стикаються з ненормативною лексикою, грубістю, зневагою, образами та приниженням, тобто не з найкращими зразками людського життя та поведінки. В таких ситуаціях дитина зазнає уражень стосовно фізичного та психічного здоров'я і подальшого соціального становлення з причини нездатності дитячої психіки до аналізу та самостійного усвідомлення шкідливих наслідків такої діяльності. Економічна скрута сімейного оточення та вразливість психіки дітей робить останніх легкою наживою експлуатації та споживацького використання задля бажаного для дорослого здобутка. Ризик втрати здоров'я, набуття навичок

⁷ Короткий психологічний словник / за Ред.. проф.. В.І.Войтка. К.: Вища школа 1976. - С. 119.

аморальності життя, зниження відчуття безпеки в ситуаціях залучення дітей до найгірших видів дитячої праці можуть перевищити дитячі можливості і стати для них надмірними. Зубожіння сімей може призводити до того, що діти вимушені заробляти гроші заради виживання. У тих соціально-класових умовах, в яких діти з ранніх літ включаються у виробничий процес дорослих, дитинство – безрадісне⁸

Повертаючись до соціальної допомоги, що сформувалася за часів Радянського Союзу на основі передачі державі засобів соціального забезпечення населення та їх розподілу, науковці виокремлюють три такі напрямки: 1) соціально-педагогічний (П. Блонський, С. Шацький, А. Макаренко): на основі концепцій соціального виховання, де праця виступає основною ланкою здобуття знань та соціалізації особистості, а цінності державно-політичного устрою скеровують його напрямом; 2) соціально-реабілітаційний (В. Кащенко, Л. Виготський): на основі фундаментальних досліджень з питань розвитку дитини було розроблено підходи до реабілітаційної роботи дітей, які мають відхилення у розвитку та поведінці (дефектологія та девіантологія); 3) соціально-медичний напрям, який активізувався саме у 30-ті роки, коли було створено Центральний науково-дослідний інститут організації праці інвалідів. Праця розглядається як адаптаційний інструмент на етапі ресоціалізації особистості, залучення до трудової діяльності [38. С. 515 –543]. Так, 1926 року в Москві пропонувалися такі методи боротьби з поширеним на той час явищем «професійних» жебраків: тих, кого вже не можна було перевиховати, відправляли до колоній та закладів закритого типу; тих, хто не дійшов до такої межі, – до трудового будинку; випадково залучених до цієї форми заробітку відпускали, видавши разову допомогу; робочих могли направити до «страхової каси»; жебракам з іншої губернії – надати проїзні документи і відправити додому тощо. Проте всі ці конкретні рекомендації не були ефективними, оскільки замість одних жебраків

⁸ Короткий психологічний словник / за Ред.. проф.. В.І.Войтка. К.: Вища школа 1976. - С. 54.

приїжджали інші, а тих, хто перебував у колоніях, потрібно було утримувати за кошт держави, що було витратно. Хоч питання не було вирішено, проте розпочаті в Росії дослідження у сфері соціальної патології були призупинено, і лише в 90-х роках вони знову могли поновитися. Слід зазначити, що з 1930 по 1990 роки вивчення явищ соціальної патології було взагалі виключено з переліку актуальних наукових досліджень Радянського Союзу і України. [38. С. 519].

Натомість в західних концепціях розвиток соціальної допомоги був зорієнтований на пошук шляхів врахування потреб розвитку людей та надання свободи власного вибору в рамках стрімкого розвитку індустріалізації та капіталу. Щодо примусової праці, то саме в них вбачалося джерело бід і проблем людини.

Сучасний етап розвитку соціальної роботи. Актуальний період, який розпочався з 1990 року ми назвали етапом самовизначення України у принципах та цінностях соціальної роботи та соціальної політики. Нині, як і раніше, утримання та догляд дітей, які з різних причин не зростали у власних сім'ях, покладається на державу та створену нею мережу державних інституцій. Правові документи визначають категорії тих дітей, які можуть претендувати на державне утримання в закладах державної опіки, а зараз і в альтернативних її формах – прийомних сім'ях та ДБСТ.

Оскільки Україна поперемінно входила до складу різних держав: (Польщі, Росії, Литви, Австрії), то вона зазнавала впливів різних культурно-політичних систем та систем соціальної підтримки [14 С. 1571]. Незважаючи на плин сторіч в Україні і зараз збереглися її первинні форми взаємодопомоги, які ґрунтуються на збереженні здорових традицій сімейного життя та громадського укладу суспільного життя українського суспільства. Сучасна політика ХХІ століття ставить питання не про встановлення та деталізацію проблем людей, а про ствердження соціально бажаного, яке сприяє соціальному розвитку та виступає цінністю людського життя, оскільки *«політика є конкретним втіленням цінностей»* та здійсненням згідно них розподілу ресурсів та

повноважень [4; 16 С. 31]. Україна нині стоїть перед вибором свого ціннісного спрямування, де традиційність одних тенденцій (протекціоналізм та патерналізм) вступають в протиріччя із іншими, ментально орієнтованими на самодостатність, самовизначення та самозабезпечення в рамках правової держави.

Соціальна робота по своїй суті є відображенням соціальної політики, її практичним виявом в напрямку підвищення загального добробуту населення [17 С. 8; 35 С. 89]. Система цінностей суспільного укладу життя та соціальної політики визначатимуть стратегію та тактику соціальної роботи та її моделей побудови взаємостосунків із користувачами, себ-то: патерналістської, яка будується за принципами батьківської турботи та надання переваг знанням професіонала; інструментальної, що передбачає продбання послуг як товару, що характерно ринковій економіці на початковому періоді розвитку; контрактної, яка діє на основі поінформованої згоди; персоналістичної, де компетентність соціального працівника та клієнта урегульована повагою до особистих прав кожного і передбачає партнерство у подоланні соціальних труднощів та посилення ресурсного потенціалу учасників взаємодії [35 С. 35]. За умов низької компетентності клієнтів можна передбачити ускладнення застосування персоналістичної моделі соціальної роботи і більш доречної – патерналістичної. В час невизначеності соціальних орієнтирів більш доречною може бути контрактна модель, де поінформованість буде формувати відповідальність кожної із сторін взаємодії. В рамках розбудови соціальної роботи в сфері захисту дітей постають актуальними питання перегляду, уточнення та оприлюднення таких понять, як: «розвиток дітей», «місце ведучої діяльності у розвитку дитини», «праця», «форми праці», «діти, які працюють», «експлуатація дитячої праці», «трудове виховання», охорона дитинства та захист дітей, державне утримання та право дитини на кривну сім'ю. Також постає необхідність у формуванні загальнодержавної політики щодо охорони дитинства та визначення місця кожної із її складових з питань планування сім'ї

та народження дітей, стандартів опікування дітьми та захисту дітей та плекання культури дитинства загалом.

Становлення в Україні професійної соціальної роботи в тому числі і в сфері захисту дітей та заміної опіки потребує ціннісного визначення та узгодження з пріоритетами соціальної політики щодо дітей та сімей. Ми вже зазначали, що ставлення громадськості до праці дітей в Україні виявилось неоднозначним. Природоневідповідне розуміння і ставлення дорослих до активності дітей як до марних витрат часу призводить до залучення дітей до праці всупереч потребам їхнього розвитку. Результати опитування неповнолітніх щодо їхньої трудової зайнятості (1997 рік), дослідження «Соціально-економічні проблеми дитинства в сучасному українському селі» (1998 рік) та «Дитяча праця в Україні» (2000 рік), які були проведені Українським інститутом соціальних досліджень та результати першого національне опитування, проведеного в 1999 році Державним Комітетом статистики України з питань дитячої праці, засвідчили, що українські діти виконують вельми широкий спектр робіт. Проте потреба дитини в активності та природовідповідних видах її реалізації дуже часто підмінюється поняттям трудового виховання. Система сучасного національного законодавства України забороняє використання в країні примусової праці, що надає дитині право на захист від економічної експлуатації, регламентує зачатки трудових взаємин неповнолітніх (14 - 17 років) та молоді. Питання розбудови соціальної роботи в сфері захисту дітей та охорони дитинства залишаються у зоні актуальних потреб професійного становлення [17 С. 8; 35 С. 14].

▪ **Започаткування в Україні інституту прийомних сімей: факти і статистика**

1989 рік став відліковим у трансформації системи державної опіки. Положення Конвенції ООН про права дитини, прийнятої у 1989 році і ратифікованої Україною в 1991 році (Постанова ВР № 789-12 від 27.02.1991) послужили початком змін у законодавстві України та започаткуванні сімейних форм державної опіки дітей. Задля реалізації завдань соціальної політики країни впродовж 1992-95 років були створені державні структури себ-то: Державна соціальна служба з мережею центрів соціальних служб для молоді (1992р.) – зараз ЦСССДМ; Служби у справах неповнолітніх (1995р.) – зараз ССД; Кримінальна міліція у справах неповнолітніх (1995р.). Наразі в Україні в 1999 році прийняття Концепції державної сімейної політики, в якій засвідчується, що сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку і вона має бути спроможною нести відповідальність за утримання та виховання кривих дітей. Натомість прийняті за останні роки в Україні закони здебільшого орієнтовані на підтримку кризових явищ, а не посилення здорових соціальних тенденцій. Дефіцитарну орієнтованість цих законів можна відслідкувати і у їхніх назвах, і в їхньому змістовному наповненні. Це такі Закони, як: Закон України про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям (01.06.2000); Про державні стандарти та державні соціальні гарантії (05.10.2000); Про соціальну роботу з дітьми та молоддю (2001р.); Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям - інвалідам (2001р.); Про охорону дитинства (26.04.2001); Про попередження насильства в сім'ї (15.11.2001); Про державну допомогу сім'ям з дітьми (2002 р.); Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для них (03.04.2003); Про соціальні послуги (19.06.2003); Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк (10.07.2003); Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування (13.01.2005); Про основи соціального захисту бездомних громадян і

безпритульних дітей (02.06.2005). Така переобтяженість різними законодавчими актами державної системи підтримки сімей та дітей вносить певні труднощі у процес безпосереднього впровадження їхніх нормативів, та може розмивати основні стратегічні лінії.

Нині в ситуації функціональної неспроможності батьків дитини її право на проживання в сім'ї законодавчо закріплено пріоритетністю сімейних форм влаштування [17,36]. Проте, як і раніше, питаннями захисту дітей продовжують опікуватися декілька міністерств, що потребує додаткових управлінських рішень по узгодженню їх діяльності в означеному напрямку соціальної політики. Перерахуємо ці міністерства: Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту; Міністерство освіти та науки; Міністерство охорони здоров'я та Міністерство праці та соціального забезпечення. Для координації вирішення питань, пов'язаних із життєзабезпеченням та захистом дітей, в тому числі і в системі державної опіки, Постановою Кабінету Міністрів України створена міжвідомча комісія з питань охорони дитинства (2000 р.). Щорічно комісією готується державна доповідь про становище дітей в кар'єрі та тенденції його змін у ході здійснення соціально-економічних перетворень для забезпечення органів влади та громадськості України об'єктивною систематизованою інформацією.

В 2005 році в Україні була розпочата реформа системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в рамках якої владні повноваження були передані від МОН в Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, що ініціювало низку підзаконних актів спрямованих на регуляцію процедурних моментів даного переходу щодо розподілу повноважень між органами державної системи опіки над дітьми, урегулюванню процесури питань діловодства та переліку звітної документації тощо. Проте аналіз процесу показав, що отримані у спадок від Радянського союзу (СРСР) принципи реалізації політики в сфері дітей та дитинства залишалися в основному незмінними, за деяким виключенням.

Прогресивним кроком можна вважати ініціативу зміни суб'єкта фінансування державного утримання дітей: паралельно із фінансуванням

закладів державної опіки дітей став застосовуватися принцип, фінансування дітей, які влаштовуються на державне утримання незалежно від її форми. На практиці потребу дитини в державному утриманні складно визначити, особливо за умов централізованого державного управління, що унеможлиблює свободу рішень на місцевому рівні. Дана ситуація ускладнюється відсутністю державних стандартів опікування дітьми згідно норм здорового розвитку; дією застарілих правових норм та впливами явища стигматизації, коли населення поділяється на категорії згідно міри їхньої неспроможності. Відсутність реформи державного управління пролонгує дію централізації управління, в результаті якого порушується приватність сімейного життя учасників замінної опіки, а рішення місцевих органів влади щодо конкретних випадків переносяться на рівень держави. Створюється конфлікт: потреби дитини можна визначити і здійснити оперативне втручання тільки в конкретній ситуації на місцевому рівні, а державна система управління працює на основі централізації. За таких умов центрального державного управління неможливо оперативно вирішити потреби розвитку дітей, зростання яких відлічується хвилинами, а проходження документів між щаблями державної влади – місяцями (терміном реагування на звернення в установах державного управління є один місяць, а ієрархія владних щаблів варіюється від 3-х до 4-х).

Управління системою охорони дитинства засобом координації роботи чотирьох міністерств унеможлиблює створення єдиної та чіткої ієрархічної лінії державного управління і тим самим - єдиної державної статистики та окремої статті фінансування в державному бюджеті. Таким чином міра суб'єктивності оцінки функціонування системи охорони дитинства та захисту дітей продовжує зростати пропорційно кількості долучених до неї державних структур, як уповноважених органів уряду в реалізації певного напрямку державної політики. Наразі фінансова політика щодо впровадження нового принципу фінансування державного утримання дітей теж перебуває у стані невизначення, що обумовлює необхідність її щорічного регулювання. Наразі таку функцію відіграє щорічна постанова Кабінету міністрів «Про затвердження порядку призначення і виплат

державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною» у 2006 році (Постанова КМ: на 2006 рік – від 06.02.2006 № 106; на 2007 рік – від 31.01.2007 № 81; на 2008 рік – від 19.03.2008 № 199 (199-2008-п); 2009 та наступні роки – від 03.12.2008 № 1046. Документи засвідчують, що дитина не виступає суб'єктом державного фінансування, як користувач державної системи опіки (див. дод. № 2). Знову залишилися поза увагою державної політики особистісні права дитини (на ім'я, соціальні заходи ствердження показників здорового психічного розвитку дитини, право зростати у кривній сім'ї тощо), як і загалом сама система охорони дитинства, метою якої має виступати підтримка добробуту всіх, без виключення, дітей країни, а не окремих категорій. Наукові дослідження вказують, що зростання дітей у сприятливому для їх розвитку світі потенційно зменшує агресію та посилює просоціальні орієнтації дорослого населення [21]. При цьому аналіз прийнятих за останнє десятиріччя законів (навіть їх назв) засвідчує про їх орієнтованість на підтримку лише окремих категорій населення, посилюючи тим самим явище стигматизації у соціальній політиці та уможливаючи численні маніпуляції різного спрямування в тому числі задля отримання пільг.

Відтак реформа не привела до принципових системних змін і продовжує утримувати пріоритети соціальної підтримки за принципом дефіцитарності: однією із таких категорій є діти-сироти. Результатом реформи є зміна основного виконавця соціальної політики в сфері захисту дітей, яким стало Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту. Аналіз соціальних інновацій в системі соціальної підтримки населення в тому числі щодо започаткування сімейних форм державної опіки дітей вказує на стратегічний прорахунок соціальної політики України, яка зорієнтувалася на пріоритети соціального захисту без першочергового забезпечення прав та інтересів працюючого населення. Нині в Україні виникла парадоксальна ситуація, коли допомоги та соціальної підтримки потребують ті, які працюють [36 С. 23]. Збільшення кількості дефіцитарно-

орієнтованих законів, посилення соціальної допомоги при відсутності системних змін не привело до бажаних соціальних зрушень в соціальній політиці: вона залишається як і раніше дефіцитарною, тобто орієнтованою на підтримку зuboжілої частини населення, що зростає з кожним роком. Тут слід ще раз пригадати вислів В.О.Ключевського: «Человеколюбие на деле означает нищелюбие» [18 С. 78]. Особливості централізованої системи державного управління, знову вимагають необхідності у створенні планів на розвиток системи заміної опіки задля влаштування до них дітей на державне утримання (наказ Мінсім'ямолодьспорт від 13.08.2007 № 2865), як це раніше робилося по відношенню до інтернатних закладів для дітей-сирі та дітей, позбавлених батьківського піклування. Слід нагадати, що прийомна сім'ї започатковувалися як форма надання оперативної державної підтримки на захист дитини та підтримки її права жити в крeвній сім'ї. Інститут прийомної сім'ї задумувався за кращими зразками міжнародного досвіду захисту дітей та на кшталт традиційної громадської підтримки, характерної для життя українця, що б надало можливість на здійснення соціальної реабілітації та захисту для кожної із сторін. Проте за відсутності реформи судової системи та державного управління, інститут прийомної сім'ї трансформувався в альтернативу традиційній системі інтернатних закладів, що змінило для дітей лише форму їх утримання, а не призвело до створення системи збереження тиа захист їх права на крeвну сім'ю.

Домінування застрілого принципу рівності кінцевих результатів в соціальному захисті, патерналізм, де держава розглядається основним джерелом забезпечення життєдіяльності населення, ствердження системи пільг, розподіл яких здійснюються згідно належності до категорій крайніх полюсів (бідність чи належність до найвищих щаблів влади: фінансової чи політичної) залишається як і раніше домінувати в соціальній політиці країни, обмежуючи тим самим ефективність будь яких інноваційних впроваджень зокрема в системі захисту дітей та охорони дитинства загалом.

Тож на межі 20-річчя державності України на соціальну арену знову виходить заплановане сирітство. З 2006 року дитина може отримати право на

державне утримання в прийомній сім'ї лише у випадку втрати нею права на проживати у кривній. Починаючи з 2006 року соціальна політика зорієнтовує дії державних установ на переведення дітей із інтернатних закладів в систему сімейних форм державного утримання, що демонструє графік значним кількісним скачком динаміки створення прийомних сімей (див рис № 1).

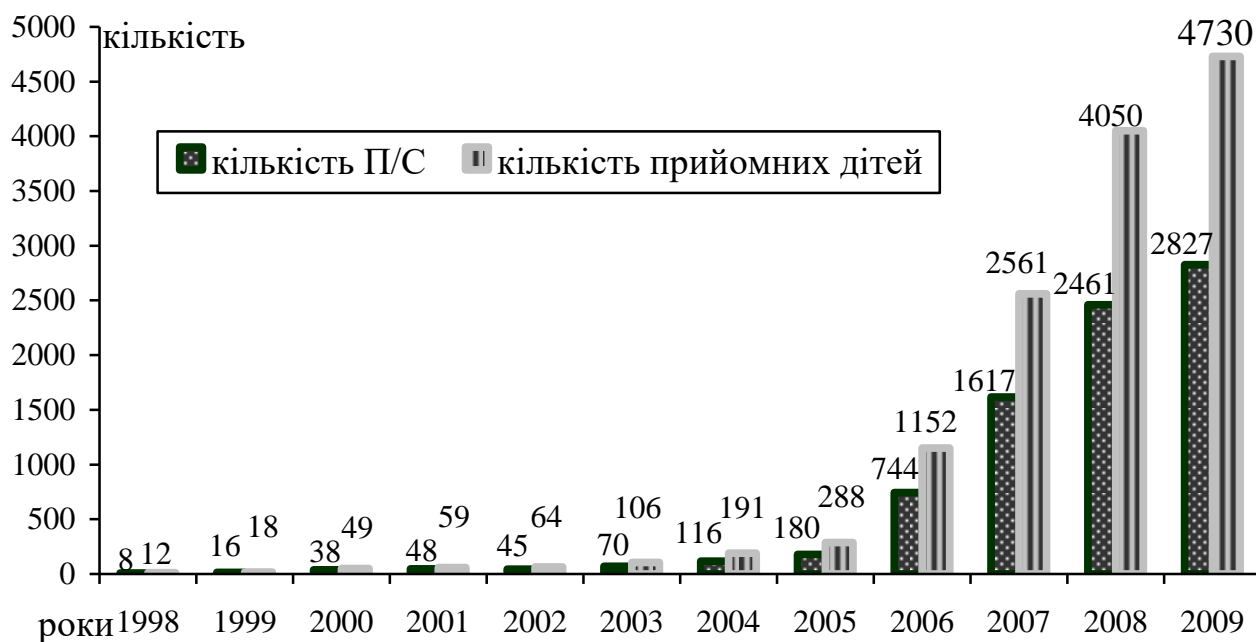

Рис. № 1. Динаміка розвитку в Україні системи прийомних сімей (П/С).

Примітка: показники 2009 року надані станом на 01.10.2009 року.

Графік також показує, що в ситуації помірної уваги держави до сфери заміної сімейної опіки (до 2004 р.) кількість бажаючих турбуватися про обездолених дітей теж не зникає, тим самим підтверджуючи гіпотезу просоціальної готовності дорослих щодо допомоги дитині. Можливо поширення таких просоціальних тенденцій і не потребує додаткового стимулювання, оскільки видається, що пріоритетом має виступати не кількісні показники зростання системи замінного утримання дітей, а якісні показники здатності кривних батьків турбуватися про народжених ними дітей.

▪ **Література.**

1. Аркас М.М. Історія України-Русі / переднє слово П. М. Гвоздецького. – 3-те факс. вид. – К. : Вища школа, 1993. – 414 с.
2. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К. : Наукова думка, 1982. – 103 с.
3. Бронфенбреннер У. Два мира детства : дети США и СССР / У. Бронфенбреннер ; [пер. с англ.]. – М. : «Прогресс», 1976. – 163 с.
4. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. М.Рамон ; [пер с англ. под ред. Б.Ю.Шапиро]. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 256 с.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу : [етнографічний нарис у двох томах] / О. Воропай – Мюнхен Українське видавництво, 1958. Репринтне вид. К. : Мале видавничче підпр. «Оберіг» 1991. – Том I. – 449 с.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу : [етнографічний нарис у двох томах] / О. Воропай – Мюнхен Українське видавництво, 1958. Репринтне вид. К. : Мале видавничче підпр. «Оберіг» 1991. – Том II. – 449 с.
7. Говорун Т. Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : [навчальний посібник] / Т. Говорун, О. Кікінеджи. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 20-51 с.
8. Грушевський М.С. Історія України-Русі / М. С. Грушевський ; редкол : П.С.Сохань та ін. – К. : Наук.думка, 1992. – Т. 3. – В 11 т. – 12 кн. – 333 – 502 с.
9. Грушевський Марко Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. : іл.
10. Губко О. Психологічний склад праукраїнської народності / О. Губко // Психологія українського народу : наукові дослідження. - К. : ПВП «Задруга», 2003. – В 4 кн. – К. I. – 400 с.
11. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992 в 2 т. – Т. I : до половини XVII століття ; Т. II : до половини XVII століття.

12. Енциклопедія історії України В 5 т. / [Редкол.: В.А.Смолій та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. — Т. 2 : Г – Д – 2004 528 с.
13. Енциклопедія українознавства / [за ред. В. Кубійовича, М. Глобенко.], Львів.: Вид. «Молоде життя», 1993. – В 4 т. – Т. 2. – 800 с.
14. Енциклопедія українознавства / [за ред. В. Кубійовича, М. Глобенко.], Львів.: Вид. «Молоде життя», 1994. – В 4 т. – Т. 4. – 1600 с.
15. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / [В. Д. Евтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова]. - К. : «Наукова думка», 2004 – 342 с.
16. Іванова О.Л. Соціальна політика : теоретичні аспекти : [курс лекцій] / О. Л. Іванова. – К. : вид. дім «КМ Академія», 2003. – 107 с.
17. Капська А. Й. Соціальна робота : [навчальний посібник] / А. Й. Капська. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
18. Ключевский В. О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / [Сост. В. А. Александрова]. – М. : Правда, 1990. – 624 с.
19. Костомаров М.І. Галерея портретів : бібліографічні нариси / М. І. Костомаров. – К. : Веселка, 1993. – 326 с.
20. Костомаров Н. И. Исторические произведения : автобиография / Н. И. Костомаров ; [сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского]. – К. : Изд-во при Киевском ун-те, 1989. – 736 с.
21. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Изд. «Питер», 2002. – 992 с.
22. Культура і побут населення України : навч. посібник / [В.І.Наумко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
23. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – Х. : Вид «Див», 2005. – 3-е вид. – 472 с. : іл.
24. Мамонтів Я. Право держави і право дитини / Яків Мамонтів // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : Хрестоматія / [упор. : Л.Д.Березівська та ін.]. – К. : Науковий світ, 2003. С. 253-261

25. Найден О. С. Українська народна іграшка : Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. С. Найден. – К. : АртЕк, 1999. – 236 с.
26. Нельма О. В. Теорія етносу : курс лекцій ; [навч. посібник]. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
27. Пірен М. І. Основи етнопсихології : [підручник] / М. І. Пірен. – К. : друкарня МВС України, 1998. – Вид. 2-е, допов. – 436 с.
28. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. Думка, 1990. – 528 с.
29. Семигіна Т. В. Соціальна політика у глобальному вимірі / Т. В. Семигіна. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2003. – 252 с.
30. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. Думка, 2001. – 912 с.
31. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : «Довіра», 1992. – 225 с.
32. Скуратівський В. Т. Місяцелік : [укр. нар. Календар] / В. Т. Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1992. – 208 с.
33. Скуратівський В. А., Палій О. М. Основи соціальної політики : [навч. посіб] / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. – К. : МАУП, 2002. – 200с.
34. Словник символів культури України / [За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. В. Куйбіди]. – К. : Міленіум, 2005. – 3-е вид. – 352 с.
35. Соціальна робота в Україні : перші кроки / [Під ред. В. Полтавця]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2000. – 236 с.
36. Соціальна робота в Україні : навч. посібник. / [І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.] ; за заг. ред.: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. – К. : ДЦССМ, 2004. – 156 с.
37. Субтельний Орест. Україна : Історія / Орест Субтельний ; [пер. з англ. В. І. Шевчука] ; вс. сл. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1993. – 3-тє вид., перероб. і доп. – 720 с.

38. Фирсов М. В. История социальной работы : [учеб. пособие для высшей школы] / М. Ф. Фирсов. – М. : Академический проект ; Константа, 2007. – изд. 2-е. – 608 с.
39. Янін В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янін ; [упор. М. Шафовал]. – К. : Знання, 2006. – 2-ге вид. – 341 с.
-

III. Репрезентація в свідомості дорослих уявлень про дітей та турботу про них.

Уявлення про дітей, як наукова проблема, вивчалася французьким дослідником М. Ж. Шомбар де Лов, проте у вітчизняній науковій літературі наявні лише короткі відомості щодо отриманих результатів [26. С. 110]. Уявлення людей про світ людського життя є надбаннями як їхніх наукових знань, так і буденності, що разом складають певну структуру, репрезентуючу реальність у свідомості людини. Даний психологічний феномен описує концепція соціальних репрезентацій французької дослідницької школи С. Московіті. Створення соціальних репрезентацій реального світу у свідомості людини детермінується соціальними умовами життя кожного окремого індивіда (його знаннями, цінностями та досвідом) і постійно змінюються разом з ними [19]. В процесі зіставлення власного та суспільного індивід формує свою сітку та шкалу оцінки соціальних явищ, здатну гнучко «вплітати» нові надбання особистості. Стійкі конструкти уявлень (усвідомлені чи неусвідомлені) про бажане стосовно об'єкта, засобів та умов досягнення обумовлюють вибір поведінки, засобів та цілей дій людини [34].

Уявлення дорослих про дітей теж формуються в індивідуальному досвіді життя людини, основою яких слугує сумарна історія розвитку попередніх поколінь із їх стереотипами та упередженнями. Сформовані стереотипи, зазвичай, допомагають охопити в цілому ментальну картину життя людей, проте в подальшому все, що суперечитиме їм, здебільшого піддаватиметься відчайдушній критиці. Упередження, формуючи очікування людей, можуть теж стати на заваді процесу пізнання світу та спілкування між людьми..

Упередження та стереотипи не можна подолати прямим поясненням, вказівками, заоченнями змінити свої погляди і послабити інтенції протистояти «чужим» [16 С. 922]. Психологи стверджують, що тільки ситуації особистісної взаємодії, які народжують між людьми прихильність та дружбу, слугують примиренню людей, оскільки в них задіюються механізми не групової, а

індивідуальної взаємодії. Проте актуалізація міжгрупової взаємодії знову покличе стереотипізацію, як механізм міжгрупового сприймання.

В сталій соціальній структурі система цінностей, як правило, не потребує постійного перегляду, оскільки традиційно складений консенсус домовленостей щодо тлумачення тих чи інших соціальних явищ, заданий певним суспільством та ситуацією (конвенціональні значення оцінки реальності) надає відчуття стабільності та захищеності. Проте в ситуації соціальних зрушень ключову роль починають виконувати сформовані в процесі досвіду особистості атитюди, які мають більш жорстку прикріпленість до ситуації чи об'єкту [30 С. 100, 113]. В ситуації невизначеності, посиленого стресового навантаження та наявності часових обмежень, здатність індивіда до адекватного функціонування та свідомого регулювання своєї поведінки відповідно вимогам ситуації знижується.

Будуючи гіпотезу дослідження ми припустилися думки, що актуальніше поле соціальних репрезентацій дорослих щодо дітей та дитинства може виступати обмежуючим чинником ефективної розбудови інституту заміної опіки зокрема прийомних сімей. Наша вибірка нараховувала 1568 респондентів, групування яких здійснювалося у співвіднесенні із такими ознаками: перебування на роботі різного фахового спрямування з питань вирішення справ дітей (педагоги, юристи, освітяни, медичні та соціальні працівники, представники державного управління, судових та карних органів); належність до однієї із ланок управління структурами з питань охорони дитинства; готовність створити заміну сім'ю. Респондентам пропонувалося назвати 20 слів-асоціацій на слово «дитина» (аналогія тесту двадцяти відповідей М.Куна і Т. Макпартленда «Хто я?») та пригадати історію свого дитинства, яка запам'яталася якомога раніше в дитинстві. Дослідження передбачало пошук ранніх дитячих рішень респондентів, які можуть виконувати роль містка у перенесенні досвіду дитинства в актуальну ситуацію повсякденного їх життя чи професійної роботи.

▪ Семантичний вимір дитинства у свідомості дорослих.

Визначення семантичного поля будь-якого явища потребує встановлення його назви, об'єктивних його ознак та суб'єктивних вражень, які виникають при сприйманні його зовнішнього обліку та внутрішнього змісту. Природа об'єкта розкривається в результаті взаємодії з ним, де конкретні ситуації дають можливість розкрити його множинність проявів. Чим більше речі включає в собі об'єкт, тим більше векторів смислу буде приходити через описуване поняття до інших об'єктів поза його межами [22 С. 3-45]. В результаті проведеного дослідження було зібрано 31182 слів-асоціації на поняття «дитина» із 31360 можливих. Обробка отриманих даних проходила методом вибору експертами ключових слів-асоціацій як домінуючої ознаки та об'єднання множинності об'єктів (асоціацій) за їх подібністю по ній для наступного статистичного аналізу. Проте ми не прагнули до створення класифікації як повного упорядкованого понятійного ряду, а лише до визначення можливих векторів семантичного поля даного поняття «дитина». Таким чином в результаті експертної оцінки було виокремлено 8 категорійних блоків, як векторних напрямків опису дорослими поняття «дитина», себто:

1. дитина та її потреби (домінуюча ознака – показники вікового розвитку та соціального становлення дитини);
2. дорослі та їх потреби (домінуюча ознака – презентація себе та самооцінка свого стану в батьківській ролі);
3. взаємини між дорослими та дітьми (домінантна ознака – стосунки дорослих і дитини під час спілкування та різних видів діяльності: ігрової, розвивальної, навчальної, продуктивної та трудової);
4. планування сім'ї (домінантна ознака – фізіологічний та психологічний рівень взаємодії партнерів в статевій та подружній парі);
5. інститути соціалізації (домінуюча ознаки – належність до певного рівня інститутів соціалізації дитини);

6. рівні соціального співвіднесення (індивідуально-сімейний, громадсько-державний, світовий);
7. філософські категорії світосприймання (домінуюча ознака – використання філософських категорій, як-то: свобода, наступність, перспективність тощо);
8. образи (домінантна ознака – образні співвіднесення із різними предметами та поняттями, як-то: природа, техніка, предмети побуту, персонажі казок, фантазійні образи, міфічні тощо).

Найсуттєвішою ознакою асоціативного ряду виявилася категорія потреб, що в однаково стосувалася і дітей, і дорослих. Описуючи їх ми використали концепцію А. Маслоу, створивши дві групи потреб: перша - психосоматичного порядку, друга - соціального. До психосоматичного блоку були віднесені вітальні потреби, потреби безпеки та потреби належності і любові. Стосовно позиції дитини асоціативна група потреб безпеки, як життєво важлива категорія розвитку дитини, була винесено окремо. До соціального блоку потреб ми віднесли потреби поваги, пізнання та самоактуалізації. [10 С. 95; 25; 31].

Основні процеси життєдіяльності людини окреслюються її вітальними потребами, як-то: голод, спрага, температурний режим, потреба мати тілесні контакти, як основи соматичного розвитку, потреба в русі та природній активності, потреба в природо-відповідному закономірностям розвитку організму екологічному середовищі. Потреби безпеки упереджують ситуації, які можуть привести до ушкодження будь-якого типу, що сигналізується через фізичний біль, відчуття психічної нестабільності та дискомфорту внаслідок порушення звичності подій, речей, оточення, внутрішнього стану тощо. Відчуття безпеки, як індикатор, формується ще в період новонародженості, проте його чутливість може бути втраченою в ситуації залишення дитини в ранньому віці матір'ю на тривалий період. Критичним періодом для дитини першого року життя вважається термін у два тижні, що проявляється у результуючому порушенні формування здорової прихильності дитини [13].

Згідно періодизації розвитку особистості дитини за Еріксоном результатом сформованого в ранньому віці почуття безпеки виступає відчуття енергії та життєвої радості [24 С. 39]. В ситуації зростання дитини в полі постійних загроз фокус уваги змінюється в сторону недовіри до світу з фіксацією можливих загроз. Відчуття безпеки в ранні роки створюється через безпосередню присутність турботи близьких дитини людей, а в процесі дорослішання набуває все більше ознак опосередкованості, аж до стану, який описується поняттям «свободи волі». Якість показника безпеки можна співвіднести із словами Клода Бернара: «Стабільність внутрішнього середовища – умова існування вільного життя» [14 С. 35].

Потреба в близьких соціальних контактах формує почуття власної ідентичності та співвіднесення себе із певною соціальною групою (почуття належності). Потреба в повазі опирається на самооцінку людини, що набувається в процесі власної активності, досягнень людини та її визнання в значущих для неї групах (референтних). В процесі життя людини визначаються референтні сфери задоволення її потреб у повазі та визнанні, які підтримують та стверджують її самооцінку, надаючи впевненості людині у побудові стратегій власних досягнень і відчуття власної самореалізації та самоактуалізації. Потреба в самоактуалізації передбачає реалізацію можливостей та здібностей, розуміння та осмислення життєдіяльності людини на кожному етапі її вікового розвитку. Кожний віковий період життя людини, кожний вибраний напрямок її розвитку буде успішним і надаватиме людині енергії до життя та наснагу для його продовження, якщо розвиток передбачатиме вищеназваний перебіг задоволення потреб. В ситуації порушення природності енергетичного мотиваційного потоку піраміди потреб, можуть формуватися стагнаційні процеси, спричинені зменшенням внутрішнього енергетичного потенціалу людини і тим самим потребуючим додаткових зовнішніх інвестицій. Мотиви спрямовані на компенсацію виявленого дефіциту А.Маслоу назвав дефіцитарними: вони націлені на зниження напруги засобом орієнтації на притягнення потенціалу зовнішніх

стимулів. Навичка розвитку та розробки власних ресурсів формує перспективну стратегію дорослої людини на основі саморегуляції, що А. Маслоу назвав мотивацією росту, націленою на розширення власної компетенції та переживань результатів своєї активності. Створений в дитинстві «запас здатності системи» до саморегуляції засобом життєвих стратегій здорової орієнтації (мотиви розвитку) без запиту на додаткові інвестиції (дефіцитарні мотиви). Маслоу писав, «якщо людина в ранньому дитинстві була оточена любов'ю, увагою та турботою близьких людей, якщо її потреби в безпеці та любові були задоволені, то в дорослому віці вона буде менш залежно від цих потреб. ... Сильна, здорова автономна людина не боїться осуду оточуючих людей, не шукає їх любові та не підлещується до них і ця здатність обумовлена почуттям базового задоволення. ... почуття безпеки та причинності, любові та самоповаги є функціонально автономними, іншими словами, не залежать від факту задоволення потреб базового рівня.» [25 С. 105]. Згідно думки Г. Олпорта та А. Маслоу, за інших обставин може відбутися підміна цілей засобами, що приховують в собі деприваційні ситуації, наслідки переживання яких посилюють дефіцитарну мотивацію в питаннях життєзабезпечення. Відтак матеріальні умови безпечно-комфортного існування, матеріальні атрибути добробуту набувають ознак цілей.

Асоціативний опис дорослими поняття «дитина» виявився таким, що представленість в ньому самої дитини має меншу частку, ніж представленість потреб, очікувань та упереджень, побажань, переживань та емоційних відгуків самих дорослих стосовно дітей.

Вектор «Дитина та її потреби». фіксує різні прояви дітей, де поєднуються як динамічні особливості психічної діяльності дитини так і характерологічні її ознаки, що послужила основою для створення інтегрованих описів асоціативних рядів поняття «дитина»: 1) сприймання дитини та потреб її розвитку; 2) сигнали дитини; 3) характеристики дитини; 4) ініціативність активності дитини; 5) соціальні презентації дитини, 6) соціальна позиція дитини. Виявлена неподільність ознак обумовлюється особливостями самого

вікового розвитку дитини, де потреба в русі та пошук стимульного середовища свого розвитку є домінуючими [13, 21, 23, 24]. Аналіз змістовного наповнення груп зафіксував їх аналогію із процесом, описаним Андреевою Г. М. переходу від соціального сприймання до соціального пізнання в напрямку досягнення соціального консенсусу. [2 С. 65]. Можна сказати, що перші групи, які презентують дитину в термінах потреб, сигналів та характерологічних проявів вказують на «смісл» поняття, а наступні – на його «текст» через презентації дитини щодо відповідності соціально зафіксованим нормам, як-то: освітянським здобуткам, поведінці, соціальній компетенції, ставленні до побуту та праці тощо [2 С.70]. В асоціативних рядах дитини презентується і як суб'єкт, і як об'єкт, і як унікальна індивідуальність, а також описуються з позиції стимулів візуального та аудіального змісту засобом емоційно-оціночними суджень в зменшено-пестливій формі, наприклад: «подерті штанці», «платтячко принцеси», «посмішка янголятка», «сльозинка на щічці» тощо.

Індивідуальні відмінності проявів дитини отримали своє представлення у трьох блоках асоціативних рядів, а саме: «соціальні презентації дитини»; «соціальна позиція дитини» та «ініціативність активності дитини». Разом вони розкривають динаміку психічної діяльності дитини, як рамку проявів характерологічних рис дитини.

Блок «ініціативність активності дитини» більше фіксує не саму активність дитини, як ставлення до неї дорослого, який сприймає її як бажану (спонтанна, невщухаюча, захоплююча, надихаюча) чи небажану (впертість, непосидючість, невгамовність, нестримність) а також в рамках відсутності ініціативи (пасивність, підкорення) та описів стану дитини з пониженими енергетичними показниками (ригідність та апатичність). Виявлене комбінаторне поєднання типологічних і характерологічних особливостей дитини з оціночним ставленням до них дорослих ще раз фіксує природність сприймання людиною складних об'єктів у зручній та зрозумілій для неї формі – узагальненій, образній та узгодженій із наявною системою координат [35 С. 198].

Блок «соціальні презентації дитини» фіксують поведінку дитини перш за все з позиції направленості: на себе (егоїзм, впертість, хитрість), на інших (відкритість, комунікабельність, гнучкість взаємодії), а також з позиції взаємно-орієнтованих соціальних проявів дитини, як-то: турботливість, чутливість, сенситивність, співпереживання, що має високу представленість у вибірці.

Характеристики рівня компетенції дитини, її ставлення до продуктивної діяльності та речей, а також її поведінкові прояви як сумісні чи несумісні з її індивідуальністю, соціально схвалювані чи соціально недопустимі або ризиковані ми виокремили в блок «соціальна позиція дитини». Таким чином даний блок передбачає такі підгрупи: 1) ставлення дітей до речей, продуктивної діяльності та праці; 2) компетентність дитини; 3) етапи дорослішання; 4) ризики та труднощі соціалізації дітей; 5) соціально – правові ознаки статусу дитини. Виділяючи в рамках даного блоку групу «етапи дорослішання дитини» ми прагнули відмітити представленість в досвіді дорослих конкретику моменту опанування дітьми певним щаблем свого розвитку.

Вектор «Інститути соціалізації» окреслює рівні соціалізації, що співвідносяться із моделю екологічних систем Урі Бронфенбреннера, тобто: мікросистема, мезосистема, екзосистема та макросистема і розподіляються за такими групами інститутів соціалізації, як: 1) сім'я та родина, 2) освіта: дитячий садок та школа, 3) професійний етап самовизначення молоді, 4) найближче соціальне оточення (пакет соціальних послуг соціального забезпечення), 5) рекреація (пакет соціальних послуг щодо відтворення життєвого потенціалу родини) 6) традиції (свята, сімейні та громадські традиційні заходи), 7) заклади опіка над дітьми (заклади державного утримання дітей, ресоціалізації тощо).

Вектор «Взаємодія дітей та дорослих» був окреслений із наміру встановлення міри його представленості в загальному полі асоціацій дорослих. Сформовані асоціативні підгрупи даного вектору вказують на: 1) наявність спілкування та конструктивної взаємодії між дітьми та дорослими; 2) утрудненість, конфліктність та неможливість контактів між дорослими та

дітьми; 3) наявність різних видів продуктивної діяльності дітей (в тому числі спільної з дорослими) із створенням певного продукту (в тому числі і побутового призначення).

Вектор «Дорослі та їх потреби» фіксує досить численну групу висловів респондентів пов'язаних із емоційними реакціями, настроями, станами дорослих стосовно дітей та процесу опанування ними батьківською роллю, що переважно носять інтегративний характер. Контекстуальний аналіз асоціативних рядів відмітив, що вони або розгортаються в рамках батьківської функції (батьківські завдання, батьківська рольова позиція, затрати та очікування, досвід та батьківські уміння), або презентують афективно-потребову сферу дорослих, проявляючись через направленість: у прагненнях, інтересах та переживаннях. Проведена робота надала можливість виділити два блоки презентацій дорослого в асоціативному полі поняття «дитина», перший з яких описує соціальний контекст опанування дорослим батьківської ролі - **«батьківський контекст соціального досвіду дорослих»**, другий - особистісний контекст, який презентується афективно-потребовою сферою дорослого і представляється як **«афективно-потребовий контекст особистісного досвіду дорослих»**. Даний емпірично встановлений поділ опирається на різні теоретичні конструкти психології індивіда та особистості, нагадує при цьому принцип співставлення внутрішніх та зовнішніх вкладів на актуальний момент аналізу.

В нашому випадку перший блок фіксує інтегруючий результат опанування батьківською роллю в рамках вимог суспільства та власних настановлень, що проявляється на зовнішньому плані психічної діяльності через переживання соціальної ролі батьківства (без співвіднесення із позицією дітей). В даній асоціативній групі діти виступають «вимагачами» вкладень та додаткових зусиль дорослих людей. Блок «батьківський контекст соціального досвіду дорослих» складається із таких груп: 1) вирішення задач загального напрямку; 2) дисциплінарна батьківська функція; 3) функція соціальної відповідальності; 4) умови реалізації батьківських функцій 5) батьківський

вклад; 6) забезпечення вітальне (їжа, одяг, ліки); 7) забезпечення розвитку (гра, навчання, розвиток); 8) досвід, батьківські уміння та навички; 9) розширення батьківської компетенції; 10) батьківства труднощі та ризики; 11) батьківські запити щодо догляду за дітьми.

В другому блоці на перший план виступає потребово-емоційна сфера особистості, яка фокусується на переживаннях дорослими власних потреб у співвіднесені із понятійним полем «дитина». Л. І. Божович виокремлювала афективно-потребову мотиваційну сферу як ведучу в структурі особистості. Даною концепцією вона описувала розвиток та становлення особистості дитини як послідовний перехід від неусвідомлених чи частково усвідомлених потреб, до потреб опосередкованих, діючих через свідомо поставлені цілі та наміри [1 С. 31]. Даний блок несе узагальнення ситуативно пережитих емоцій досвіду власного життя дорослих (переживань власного дитинства щодо себе та інших людей), що задають рамки (поле оціночного ставлення) випереджаючому сприйманню подій, які реально ще не наступили. Даний блок, фіксуючи створену досвідом афективно-когнітивну структуру особистості людини, що проявляється на внутрішньому плані психічної діяльності і може нести в собі внутрішньо-особистісні та рольові конфлікти. Дослідження засвідчило, що даний блок теж не співвідноситься із реальними потребами дітей і має такий набір груп: 1) емоції: позитивного зворотного зв'язку (щастя, радість); негативного зворотного зв'язку (страх, гнів, відраза); емоція здивування; 2) почуття: афективно-емоційні; предметні (інтелектуальні, естетичні, моральні); соціально-орієнтовані взаємної почуття; світоглядні почуття ціннісного напрямку: духовно-релігійного та життєво-практичного; 3) потреби батьків: психосоматичного напрямку (вітальні, безпеки, прийняття та любові); соціального напрямку (поваги та пізнання, самовизначення та самоактуалізації); 4) потяги та стимули.

Блок «Батьківські затрати» ми відмежували від двох попередніх, оскільки в ньому функція батьків презентується з позиції затрат, що створює основу для розвитку у батьків стану психічної напруги та втоми, формуючи у них

дефіцитарне оціночно-емоційне ставлення [32 С. 118]. Даний блок виокремлює затрати за такими напрямками, як: 1) матеріально - часові; 2) фізично - емоційні; 3) морально – ментальні. Даний блок вказує на характер приписування (атрибуцію) причин батьківського успіху чи неуспіху, фіксуючи напрямок урівноваження системи балансом вкладень та витрат.

Всі три названі блоки («батьківський контекст соціального досвіду дорослих», «афективно-потребовий контекст особистісного досвіду дорослих», «батьківські затрати») позиційно фіксують можливі перцептивні перекручення, фіксація яких приписується або самому суб'єкту сприймання (дорослому), або об'єкту сприймання (дитині), або середовищу, в рамках якого відбувається ситуація сприймання, що співвідноситься із атрибутивним процесом, де три чинника (суб'єкта, об'єкта, обставин) формують каузальний простір соціального пізнання [2 С. 71; 33 С. 861].

Домінуючий в даній групі висловів емоційний фон висловів потребує зробити екскурс в психологію емоцій. Згідно У.Б.Кеннону, Стенлі Шехтеру та Джорджу Сінгеру емоції базуються на фізіологічному збудженні організму, що ніби позначає стимул-подію певним ярликом (називає її) та надає їй роль еталона для подальшого порівнювання з них в ситуаціях повторного впливу [33 С. 1020]. Тож емоції фіксують реакцію організму не стільки на актуальні події, а головним чином на минулі, відображаючи їх у вигляді узагальненої суб'єктивної оцінки. [20 С. 58].

Емоції, виникаючи як відгук на конкретний ментальний образ, символ, поняття чи думку, виконують дві основні функції: сигнальну та регулюючу [32 С. 109]. Емоції також слугують механізмом позитивного (посилення тенденцій) та негативного (сповільнення аж до повного припинення) зворотного зв'язку внутрішньої та зовнішньої активності індивіда [20 С 58] Емоційні відчуття можуть бути наскільки захоплюючими, що під час їх досягнень людина здатна переборювати значні перешкоди як у часі так і у просторі.

Біологічна значущість емоцій зафіксована у їх ролі перемикача активності людини або в сторону мобілізації, або сповільнення внутрішньої та зовнішньої

активності організму у відповідь на життєво значущі події [12 С. 624]. Виникаючи в результат сприймання реальності (своєї та оточуючої), емоції націлені на оволодіння перш за все доступними об'єктами [15 С. 204-206]. Емоція виникає в результаті оціночного сприймання, що формує емоційний стан людини, який супроводжується певними змінами мускульної та секреторної систем, організовуючими дію на досягнення чи відторгнення об'єкту.

Психологія засвідчує, що управління емоціями складно опановується людьми в практиці і потребує спеціальних навичок. Те, що робить емоцію надійним засобом для мобілізації організму на досягнення поставленої мети, стає і на заваді здатності людини контролювати цей процес і скеровувати його в певне русло. Потребова сфера людини, що сформована під час її розвитку та соціального становлення, має суттєвий вплив на здатність людини до саморегуляції та збалансованої діяльності (емоційної та когнітивної сфер) у прийнятті рішень та організації своїх дій.

Аналіз теоретичних концепцій щодо емоційно-чуттєвої сфери людини показав доречність поєднання декількох класифікаційних схем (Вунда та Плутчика та Вілюноса), які надають можливість охопити максимально можливий спектр людських переживань.

В рамках поєднання даних підходів слід виділити таку емоцію як здивування, роль предметних та моральних почуттів а також соціально-орієнтованих емоцій в асоціативному ряду дослідження. Основна функція емоції здивування - в підготовці до ефективної взаємодії людини з новими подіями та його наслідками, а її особливістю є те, що вона супроводжується високою ступінню задоволення. Фізіологічний механізм емоції здивування слугує зміні мотиваційної установки в зв'язку із непередбачуваною зміною ситуації, щоб в неочікуваний момент розпочата активність нервової системи була припинена, і наданий поштовх організму для переструктурування на іншу, адекватну ситуації і тому більш ефективну [20 С. 193].

Щодо групи моральних почуттів, то вчені вважають їх біологічною основою спеціально створений природний механізм виживання, який передбачає тормозіння агресії в напрямку представників свого виду, самок та дітей. В межах кожного виду набір цих механізмів є різним, інколи він лише опосередковано виконує свою функцію, слугуючи збереженню чисельності виду [15 С. 417 - 427]. Психологічні теорії вказують, що моральні почуття виникають у людина тоді, коли вона починає керуватися в своїх діях вимогами та нормами суспільного життя. В процесі соціалізації та виховних впливів відбувається інтеріоризація суспільно значущих норм та правил поведінки, мислення, ставлення до себе і навколишнього світу, що віднаходять своє відображення у моральних почуттях особистості. Дані почуття переживаються як внутрішня необхідність виконувати певні дії, які співвідносяться із вимогами суспільного життя [36 С. 211 - 213]. Соціально-орієнтовані емоції слугують процесу соціалізації засобом включення особистості в систему суспільного життя, її цінностей та надбань. Набуваючись в процесі спілкування з дорослими, як носіями культури, вони привласнюються дітьми, змістовно наповнюючи мотиви їхньої подальшої поведінки [21 С. 129].

Як людина переживає тяготи життя свідчить про те, наскільки людина відчуває себе реалізованою в житті, а своє життя - наповненим сенсом, що разом надає їй здатності переживати обмеження його та нестатки. [32 С. 126.]. екскурс в психологію емоцій ще раз показав, що емоційний досвід дорослих, як основа формування почуттів ієрархічно вищого рівня, впливає на формування життєвих смислів людини в тому числі світоглядного релігійно-духовного та життєво-практичного спрямування.

Вектор «Планування сім'ї» стосується статево-гендерних аспектів взаємодії в подружній парі на різних рівнях, перший з який вказує на фізіологічні та генетичні аспекти (спадковість, генетика, пренатальний період розвитку людини); другий - статеві; третій - дошлюбні взаємини; четвертий - подружні взаємини.

Вектор «Рівні оцінки» окреслює позицію респондентів щодо оцінки перспектив, перший з яких фіксує рівень громади та держави другий – світу.

Вектор «Образи» переважно складається із висловів – порівнянь із природними явищами та здобутками цивілізації, що створює такі блоки: 1) рослини; 2) тварини; 3) явища природи; 4) продукти цивілізації (техніка, метали, символи, обереги тощо). Можна передбачити, що саме цей блок несе в собі найбільше прихованого неусвідомленого матеріалу досвіду дорослих стосовно дитинства: свого пережитого, отриманого у спадок від батьківської родини а також уявного.

Вектор «Філософські категорії» об'єднує в собі наступні блоки: 1) свобода; 2) початок та потенціал; 3) повнота та баланс життя; 4) перспектива та оптимізм; 5) циклічність змін, процес та повторюваність; 6) належність; 7) вина та компенсація; 8) допомога, як філософські категорії світосприймання. Кожна культура та соціальний інститут формує свої етичні та моральні принципи, які стверджуються через соціально встановлені сигнали щодо їх дотримання чи порушення. Стандарти поведінки, як соціально встановлені норми, передаються з покоління до покоління. Порушення інтеріоризованих стандартів соціальної поведінки приводить до розвитку почуття провини, сорому - підґрунття формування моралі актуального суспільства, що підтримує сталість функціонування соціальної системи з середини, від самих його членів і виступає регулятором соціального контролю за поведінкою [20 С. 369].

Категорія наступності вказує на базові поняття руху матерії, що соціально проявляється в спадковості, традиціях, розвитку цивілізації та культури а на генетичному рівні - в передачі спадкового детермінованих якостей людського організму. Наступність передбачає передачу у формі «після себе», вклад «попередніх» до «наступних», мінімізуючи активність самого отримувача [22 С. 106 - 125]. Така передача (інформації, загальних тенденцій, способів дій та напрямів руху, оцінок, відношень) можлива за умови безпосереднього контакту (тобто в межах доступності одного покоління) і надає відчуття стабільності в змінних умовах часу. Наступність має

односпрямований характер і завжди співпадає з плином часу від минулого до майбутнього. Кожний елемент ланцюгу наступності взаємодії лише з двома його елементами – попереднім і наступним. Передача інформації від елементів ланцюга без змін вказує на стагнаційні процеси, а модифікована передача з двостороннім врахуванням потреб і умов сучасності буде вказувати на прогресивні тенденції, готовність системи до розвитку. Поняття наступності передбачає такі складові, як: 1) акт передачі; елементи наступності (носії та отримувачі); 3) вектор наступності; 4) ланцюг. В основі наступності лежать механізми повторення, засвоєння (знань, оцінок, способів дій) та відтворення. Рівень наступності буде визначатися зв'язками між елементами передачі, їх жорсткості та ролі, яку вони несуть в загальній системі. Всю діяльність суспільства пронизують вектори наступності: діти продовжують справу батьків, учні – вчителів, - вони слугують задоволення певних потреб.

Способи реалізації не завжди усвідомлюються індивідами, оскільки вони засвоюються в процесі всього розвитку індивіда на основі повторення, продовження та завершення розпочатої дії. Наступність забезпечує циклічність процесів впродовж багатьох поколінь, тим самим створюючи стабільність та закріплюючи в ланцюг важливі елементи процесу людського соціального розвитку та становлення [22 С.106, 113]. Дивергенція (зміна характеру та вектору передачі) та біфуркація (розгалуження вектору передачі), виникаючи в процесах наступності можуть призвести до розгойдування системи, проте за умов гнучкості дані явища будуть сприяти адекватній адаптації та розвитку. Розвив ланцюгів наступності вказує на смерть самої системи, поринання її в хаос і процес активізації потреби у побудові нової системи на основі поступово формуючої домінанти, яка потребує свого закріплення у формі передачі (способів, напрямку чи змісту). Тож наступність передбачає створення механізму стабілізації обраних ознак системи у часі на основі механізму наслідування, повторення та відтворення. Суспільна важливість процесів наступності відображається в традиціях, родоводі, що забезпечують збереження тотожності системи в супротив плину часу, дають відчуття стабільності новим

елементам цієї системи - новому поколінні. Фактор стабільності допомагає набрати молодим особам життєздатності та сили відтворення, свободи волевиявлення, перспективного бачення майбутнього, здатності до підтримки інших, оптимізму світосприймання, готовності до підтримки життєвих циклів, що фіксує асоціативний ряд даного вектору.

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що діти переважно викликають в усіх респондентів велику кількість емоційних реакцій як позитивних, так і негативних, останні з яких переважно «приносять» дорослим одноразово і клопіт, і радість, як-то: дитина - «вередуля», «голосиста крикуля», «єгоза», «пронира». «нишпорка», «шкода наша», «біда наша». Аналіз асоціацій засвідчив, що, не зважаючи на труднощі, «діти» є бажаними в кожній сім'ї, адже вони емоційно насичують її сімейне життя. Дані твердження висловлювали всі респонденти, незалежно від того, чи мали вони власних дітей, чи ні. «Діти – це енергія нашого життя: хоч вони і приносять інколи нам біду і горе, проте. в більшості випадків, ми відчуваємо радість навіть від їхньої присутності», - так висловилася одна із респондентів [4, 37].

Наступна по величині група асоціативного ряду вказує на вразливість дитини, її беззахисність та потребу в опіці, що особливо відмічали працівники громадських організацій, потім – у спеціалісти, наступними по рангу були - кандидати у прийомні батьки і останніми - працівники сфери державного управління. Згідно асоціацій представників ГО дитина виступає «чистим аркушем», вона є беззахисною, довірливою, наївною, не спроможною бачити наслідки своїх вчинків, тому потребує допомоги, уваги та підтримки. Слід відмітити, що названий ряд зовсім не проявився у асоціаціях батьків заміної опіки, які відмітили, що діти, які приходять в їхні сім'ї тихенькими, боязливими, хворобливими, такими, які потребують особливої турботи, в подальшому можуть проявити себе дуже агресивно, а з часом їхня поступливість та невибагливість може проявитися в протилежних, неочікуваних рисах характеру. Можна сказати, що сприймання дітей замініними батьками опирається на реалістично - прагматичні засади, проте, які, чомусь,

відкрито не були висловленими, а залишилися прихованим, за досить високим відсотком висловів групи «Образи», пов'язаних із явищами природи. Алгоритичний характер асоціацій даної групи можна розглядати як прояв захисту щодо тих труднощів, які, згідно наукових досліджень, мають місце в ситуаціях заміної опіки над дітьми [5].

Червоною ниткою через всі категорії респондентів проходять асоціації, які підкреслюють значення наступності та пошанування поколінь. В рамках даного асоціативного ряду можна побачити різні відтінки згідно приналежності респондентів до певної категорійної групи (див.табл. № 1.).

Таблиця № 1. Тенденції асоціативного ряду за категорією «Наступність»

Категорія респондентів	Державне управління	Спеціалісти	Представники недержавних організацій	Замінні батьки	Кандидати у прийомні батьки
ключові слова	- відтворення населення, - майбутнє	- надія, - здобуток, - гордість	- продовження роду, - майбутнє країни	-результати праці, - мій вклад	- власний ріст, - відкриття нового

Ключові слова, які перераховані в таблиці вказують на різні позиції респондентів та окреслюють перспективний ракурс щодо ситуації дитинства: від узагальненої, державної до особистісної; від актуальних власних надбань до прогнозів на майбутнє.

Асоціативний ряд респондентів з питань вікового розвитку дитини виявився надмірно узагальненим, що може свідчити про сплюсненість сприймання респондентами потреб вікового розвитку дітей та особливостей їх процесу соціалізації, що само по собі не може мотивувати людей до набуття спеціальних знань у даній сфері. Даний ряд виявився більш диференційованим у групах «спеціалісти», та тих, праця яких взагалі не передбачала вирішення справ дітей (група «населення»). В останій групі також був зафіксований більший спектр понять, які характеризують батьківсько-дитячу взаємодію: навчання дітей, переїзди в житті матері, що вимагають від неї адаптації та посилення вимог щодо свого життя та поведінки, проведення сімейних свят та розваг, індивідуальну значущість сенсорних відчуттів, розширення репертуару

взаємодії із дитиною, що супроводжується затратним механізмом, який особливо відчують чоловіки. А от покриття «семантичного поля» за категорією «сім'я» виявилось більш представленим усеред «управлінців» та «спеціалістів-менеджерів».

Дослідження переконливо засвідчило, що дії дорослих, незалежно від сфери їхньої діяльності в системі захисту дитинства, зазнають суттєвого впливу особистісних настановлень, які сягають корінням в досвід власного дитинства: «Я не дозволяю собі їхати в інтернат без цукерок. Там – діти. Я теж була дитиною і пам'ятаю як мені хотілося цукерок»; або «Я вважаю, що соціальних програми для дітей, де є спілкування з природою, мають бути пріоритетними. Мене дід навчив любити природу.»

Дорослі, як засвідчує дослідження, при вирішенні питань щодо потреб сучасних дітей виказують орієнтованість не на професійні знання, а на власні настановлення щодо дітей та дитинства. Проведені нами дослідження засвідчили, що настановлення дорослих щодо ставлення до дітей, які сформовані під впливом власного дитинства, мають такі три напрями: 1) повторення сценарію батьківського ставлення до дітей: «В мене було гарне дитинства, нехай і наші діти мають таке,», «Мати в нашій сім'ї була терпеливою. Проте, якщо вона образиться на когось – це було найбільшим покаранням. Ми тоді все робити, щоб мама на нас не ображалася. Я теж так виховую своїх дітей»; 2) побудова антисценарію: «Мене били, я ніколи не буду бити своїх дітей.», «Мене мати ввечері виганяла на вулицю, я ніколи не буду вирішувати власні проблеми за рахунок дитини», «Я пам'ятаю плач сусідської дитини. З тих пір я не можу слухати плач дітей. Я все буду робити, аби діти в нашій країні ніколи не знали сліз»; 3) раціоналізація дитячих спогадів: «Мене били, проте я ж виріс і все пішло на добро», що також має підґрунття в приказках, як-то: «Вчи дитину (іноколи під цим словом мають на увазі фізичні покарання), поки поперек лавки лежить» і т.д. [5].

Вплив дитячих настановлень, отриманих респондентами в батьківських ролинах на сучасне ставлення до дітей, демонструє наступний графік (див. рис. № 1.)

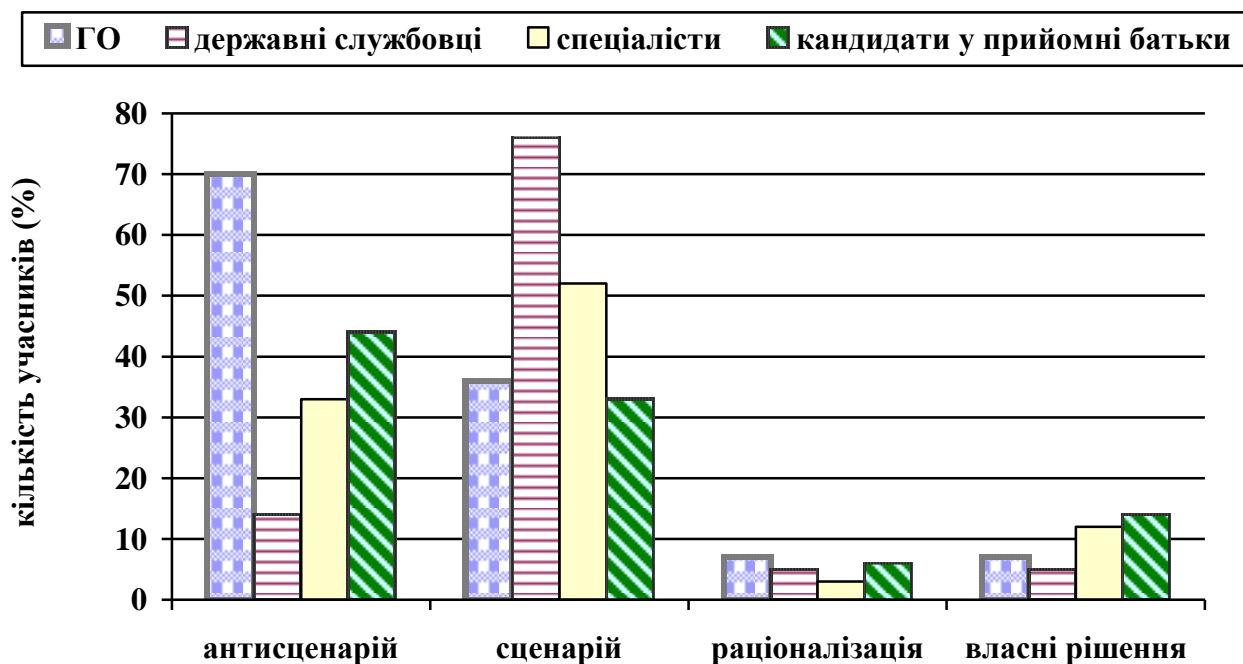

Рис. № 1. Тенденції перенесення досвіду дитинства в актуальну ситуацію дорослого життя.

Лише 10 % опитуваних висловили думку, що вони будуть уважними щодо потреб своїх дітей та способів їх задоволення. Можна сказати, що дана група респондентів є вільною від домінуючих упереджень щодо дітей і тим самим є здатною «бачити» актуальні потреби вікового розвитку дітей. Підтвердження даного висновку кожний може знайти в досвіді свого дитинства. достатньо для цього провести самоаналіз: як я вчиняю у власній сім'ї та на своїй роботі щодо дітей у співставленні із вчинками моїх батьків в подібних ситуаціях та яким чином, в результаті, я приймаю рішення.

Ще один висновок надає можливість зробити вищенаведений графік - роль громадських організацій в перегляді цінностей та розбудові нових стандартів ставлення до дітей та дитинства. Переважання долі даної групи респондентів в секторі «антисценарій» може свідчити про їхню налаштованість на зміни в суспільстві, конструктивність яких визначатиметься соціальною політикою країни, як зовнішньою рамкою соціальних змін в країні.

Виявлена дослідженням пріоритетність емоційної складової у формуванні ціннісного ставлення дорослих до дитини, може ставити під загрозу об'єктивізацію процесу у ситуаціях прийняття управлінських рішень. При здійсненні соціальної оцінки уповноваженою особою з питань захисту дитинства даний процес може скеровуватися не реальною ситуацією випадку, а силою емоційного навантаження атитюду диспозиційної структури особистості, зменшуючи тим самим якість управлінських та професійних рішень [4, 38]. Даний висновок співвідноситься із ідеєю Дж. Брунера про те, що слід навчати «категоріям» та удосконалювати ті, які використовуються, досягаючи їх ясності та чіткості а також рефлексувати свій досвід його успішного та неуспішного застосування [2 С. 150].

▪ **Дитина в структурі «ідентифікаційної матриці» дорослого.**

Дослідження асоціативного ряду зазначило, що образ дитини у сприйманні дорослого коливається із позиції об'єкта в позицію суб'єкта і навпаки, що обумовлюється ситуацією та позицією самого дорослого відносно дитини. Поняття «діти» найчастіше асоціюється із радістю та щастям. Проте кореляційним аналізом не було виявлено жодного значущого зв'язку даної асоціації: він ніби переноситься в перспективну площину можливого поєднання за певних умов та здобутків. В процесі дослідження була виділена структура «ідентифікаційної матриці» дорослих щодо сприймання дітей, яка включає наступні складові: «Сигнали батьківства» та «Сигнали дитини»; «Об'єктність дитини в соціальних системах»; «Суб'єктність дитини, як батьківська самореалізація⁹». Всі виокремлені складові фіксують перспективність їх поєднання із категорією «радість», найбільш наближеним до якої все ж таки виступає перший кластер «Сигнали батьківства».

Перший кластер «Сигнали батьківства» батьків має три блоки. Перший – «відповідальність батьківських задач» базується на взаємному спілкуванні, батьківських задачах та компетенціях, включаючи при цьому і їхні можливі ризики; другий – «емоційно-ціннісний вклад батьків» наповнений афективно-емоційними почуттями, фізично-емоційними затратами та невизначеними очікуваннями на продовження взаємних ціннісно-емоційних вкладів; третій – «оптимістичний прогноз» поєднує батьківський вклад із перспективою та оптимізмом (див. табл № 2.).

Таблиця № 2. Складові кластера I «Сигнали батьківства»

Назва	Відповідальність батьківства	Емоційно-ціннісний вклад батьків	Оптимістичний прогноз
Зміст	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Батьківські труднощі ▪ РБК ▪ Б/З-соцвідповідальність ▪ Б/З-загальні ▪ Спілкування 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ П/Афективно-емоційні ▪ Б/Затрати: фізично-емоційні ▪ Цінності життєві ▪ Б/О невизначені ▪ Наступність ▪ Е/Соціальні 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Б/Вклад ▪ Перспектива/Оптимізм

⁹ Примітка: система скорочень надана в додатку № 3

Саме перший кластер має найбільшу спорідненість із категорією «радості». Емоційно-ціннісна оцінка ситуації батьківства виступає ніби сигналом переорієнтації дорослим своєї ціннісної системи сприймання життя при переході в період батьківства, де соціальна відповідальність, взаємне спілкування, розширення батьківських компетенцій та перелік завдань батьківства постають в колі найважливіших, досягнення яких стимулює до переживання радості [31].

Другий кластер – «Сигнали дитини» включає три блоки, які фіксують етапи та процеси розвитку та соціального становлення дитини, де перший окреслює соціальні умови найближчого оточення зростання дитини (сім'я та родина, дитячий садок та школа, забезпечення); другий вказує на сигнали дитини про негаразди її стану під час зростання; третій підмічає позитивні сигнали дитини, які порівняннями з природою: рослини, явища природи та образи цивілізації (див. табл № 3).

Таблиці № 3. Складові кластера II «Сигнали дитини»

Назва	Мікросередовище зростання дитини	Негаразди стану дитини	Природовідповідність стану дитини
Зміст	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Р/С-сім'я/рід ▪ Р/С-дитсадок/школа ▪ Забезпечення/вітальне ▪ Забезпечення/розвитку 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ С/Д-візуально-хворобливі ▪ Х/Д-етапи дорослішання ▪ С/Д-аудіальні 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ С/Д-візуально(+) ▪ О/П-рослини ▪ О/П-явища природи ▪ О/П-цивілізації

Можна відмітити, що саме останній блок напрямку містить найбільше підсвідомого матеріалу, який приховується в образах природного змісту. Даний напрямок нагадує схему поведінкової парадигми «S – R», де стимулом виступають сигнали дитини (візуальні позитивного та хворобливого змісту, аудіальні), а реакцією - задоволення їх дорослими у вигляді забезпечення (їжі, одягу, іграшок тощо).

Третій кластер «Об'єктність дитини» нараховує 5 блоків (див. табл. № 4). Перший вказує на значущість (світовий рівень майбутнього) взаємин чоловіка та жінки (сексуальних, дошлюбних та шлюбних), охорона яких потребує консультативної підтримки професіоналів щодо урегулювання поведінки дітей (проблемні взаємини, заклади опіки дітей, планування

професійного розвитку дітей, егоїзм дітей, діти як об'єкт, негативні очікування батьків). Він отримав назву «Труднощі процесу триангуляції». Другий отримав назву: «Ризики спадковості» і виокремлює групу прихованого у розвитку дітей, пов'язаного із спадковістю, що проявляється у здібностях та ризикованій поведінці дітей і супроводжується емоціями та переживаннями дорослих негативного змісту.

Таблиця № 4 Складові кластера III «Об'єктність дитини»

Назва та зміст блоків кластеру		
1. Триангуляція інваріантів взаємин: Р/С-професіоналізація Р/С-заклади опіки Б/О(-) Взаємини(-) Пл/С-секс.взаємини Р/О-світ Д/Х-егоїзм Пл/С-подр.вз Б/З-дисциплінарні Пл/С-дошл.взаємини Д-об'єкт Б/запити профпідтримки	2. Соціальні ризики спадковості: Д/Х-збідності Пл/С-спадковість Е/неприйняття Д/Х-риз.соціалізації О/П- тварини	4. Об'єкт наuczіння: Д-прод/діяльн. Д/Х-інтелект Д/Х-пасивність Д/Х-ст.до праці Д/Х- компетентність Д/Х-сенситивність Д-індивід
	3. Об'єкт підтримки гомеостазу системи: Х/Д-соц.правий Б/З-матеріальні Б/О/зворотності К/Ф-компенс/вина Р/О-держ.громад	5. Об'єкт традиційності: Р/С-соцоточення Р/С-традиції Р/С- рекреація

Третій блок «Об'єкт підтримки гомеостазу системи», описує дітей з позиції соціальних норм на рівні майбутнього «громади і держави», вказуючи на матеріальні затрати та компенсаторні наміри і бажання дорослих, що витікають із досвіду їхнього дитинства. Даний блок супроводжується батьківськими позитивними очікуваннями. Він фіксує роль і рівень актуалізації захисних механізмів гомеостатичної дії, що на побутовому житті проявляється в бажаннях людей «поринути знову у своє дитинство і повернути його хоч на невелику мить, повторюючи чи змінюючи його». Особливостей такого механізму є відмежованість від реальної ситуації та поєднання емоційних переживань минулого із поведінковими проявами теперішнього. Даний механізм немає ніякого відношення до реального стану дітей і може навіть нести загрозу для їх соціалізації. Проте сила цього механізму полягає саме в

підтримці стабільності показників соціального життя дорослих людей, як гарантів соціального становлення наступного покоління. Слід відмітити, що підтримка рівноваги будь-якої системи особливо актуальна в критичні періоди її розвитку. Супровід даного процесу позитивними емоціями дорослих підтверджує дану гіпотезу. Четвертий блок «Об'єкт навічіння», характеризує дитину, в процесі набуття нею індивідуальності і виказує якості готовності/неготовності до прийняття знань (інтелект, ставлення до речей та праці, компетентність, чутливість та турботливість). Даний блок характеризує дитину як об'єкта саме тому, що він включає категорію пасивності дитини. Проте він також включає і поняття індивідуальності дитини, що вказує на поєднання типового та індивідуального в її розвитку і за певних умов може виконати роль перемикача при здійсненні впливів на розвиток дитини. Враховуючи особливості вікового розвитку дитини, як-то: схильність до наслідування та імітації, особливості уявлень дітей, - що разом можуть слугувати як основою для маніпулятивних дій стосовно дитини, так і основою для створення середовища найближчої та перспективної зони розвитку дитини [12, 23, 33]. П'ятий блок, «Об'єкт традиційно-рекреаційного способу життя», характеризує рівень соціального оточення, в якому зростає дитини – послуги соціального оточення, традиції та рекреаційні можливості.

В межах даного кластеру дитина виступає об'єктом впливів, рамки активності якої окреслюються досвідом дорослих та традиціями суспільства, де все нове та неочікуване оцінюється емоційно негативно, а традиційне та очікуване (як-то спогади власного дитинства) сприймаються позитивно. Детермінованість подій в даному напрямку виступає провідним чинником, що має передбачити і виключити всі можливі ризики, забезпечуючи тим самим стабільні умови передачі досвіду від покоління до покоління, як норму, що ствердила свою здатність до підтримки загальної життєздатності суспільства [7, 10, 13, 29].

Четвертий кластер «Суб'єктність дитини» поділяється на блоки, де перший відмічає емоційну реакцію «здивування» дорослих на прояви дитини,

як-то: відкритість дитини, активність, настирливість наполегливість аж до впертості, що разом асоціюється із категорією «свободи» та «потенціалом» (див. табл. № 5).

Таблиця № 5. Складові кластеру IV «Суб'єктність дитини»

Назва	Потенціал прихильності	Ціннісно-смысловий баланс батьківства	Батьківська ментальність
Зміст	Д-суб'єкт Б/П-психол Д/П-соціальні Д/Х-сп.активність К/Ф-свобода Е/Здивування Д/Х-некерваність Д/Х-відкритість Д/П-безпека К/Ф-початок/потенціал	Б/Ц-дух.релігійні Б/Ф-умов.реал К/Ф-повнота/баланс К/Ф-допомога БУН Б/П-психол Б/потяги/стимули К/Ф-належність	П/Предметні Б/П-успіх/досягн Б/Труднощі Б/З-ментальні К/Ф-циклічність

Фіксація на потребах дітей «безпеки», «належності та любові» виступають умовами розгортання даного процесу, вказуючи на умови формування прихильності. Даний блок передбачає також і наступний рівень задоволення потреб дитини – соціальний, який вказує на потреби дітей у повазі та визнанні та запускає пізнавальний інтерес, що є визначальним саме в розвитку дитини та її соціальному становленні. Проте даний чинник виступає дещо уособлено і має найменш значущі зв'язки порівняно із проказниками всього блоку. Можна передбачити, що дана категорія виступає за межі батьківської компетенції і передбачає перехід на нові рівні соціалізації дитини, які не підконтрольні батьківським впливам. Даний блок ми назвали «Потенціал первинної прихильності дитини», що розгортається згідно наявного у дитини потенціалу та умов соціального оточення суспільної організації життя. Наступний блок даного напрямку засвідчує поняття «дитини» на рівні стимулів та бажань, що об'єднують потреби дорослих на психологічному рівні з їхніми батьківськими вміннями та умовами їх реалізації, а також з духовними та релігійними цінностями, категоріями «повноти/балансу», «належності» та «допомоги». Категорії даного блоку окреслюють ціннісно–смыслову сферу людини, де відчуття належності та духовності виступають смысловою рамкою

розгортання батьківських функцій в реальних умовах сьогодення. Блок отримав назву: «Ціннісно-смысловий баланс батьківства».

Третій блок, відмічаючи предметні почуття батьків (інтелектуальні, естетична та моральні), фіксує циклічність щодо батьківських зусиль та процесу їхніх затрат ментального плану (роздумів над долею дітей та переймання їхнім життям, планування процесів їх підтримки та розвитку, обдумування наслідків вчинків та їх подолання тощо), що передують батьківській самореалізації. Даний блок відмічає значення диференціації усвідомлення питань процесу соціалізації дітей, та його сприймання не з позиції негативних приписувань дитині, а з позиції власних батьківських труднощів; віднаходження предметного вираження власних емоційних переживань як-то естетичного, інтелектуального чи морального сприймання вчинків дитини, що разом гарантує успіх соціалізації дитини та соціальний успіх батьківського становлення. Даний блок ми назвали «Труднощі циклу батьківської реалізації». Даний третій напрямок асоціативних категорій засвідчує потенціал віднаходження шляхів запуску показників здорового функціонування системи на рівні індивіда (батьки - дитина), де чинником посилення виступає ступінь розвитку суспільства як соціальної системи, що проявляється на рівні умов соціального забезпечення та підтримки духовних цінностей людського життя.

Даний кластер зауважує набування дитиною ознак суб'єктності за умов ствердження здорових орієнтирів в рамках суспільства та сім'ї, де розвиток та соціальне становлення дитини стверджується ціннісним самовизначенням в межах матеріально-представленого життєвого простору. Підсумовуючи всі попередні дані вектор вказує на рівень розвитку такого соціального феномену як батьківство - найближчого соціального простору дітей, створеного дорослими.

Таким чином ідентифікаційна матриця соціальних уявлень дорослих про дітей має чотирьохскладову структуру, де дві перші фіксують сигнали ціннісного переосмислення дорослим життя на стадії батьківства та

ідентифікацію сигналів дитини з нової позиції; два наступних вказують на об'єктність та суб'єктність позиції дитини, показники яких окреслюватимуть змістовну рамку соціального інституту дитинства та батьківства. Можна передбачити, що балансові характеристики даних кластерів не є сталими і залежатимуть від соціально-політичного устрою країни та ціннісного визначення її соціальної політики.

▪ Ставлення до кривних та прийомних дітей

Вже 12 роців минуло, як в Україні були створені перші прийомні сім'ї, які в умовах експерименту прийняли в свої родини осиротілих дітей. Наразі дана система набула поширення по всій країні. Ми прагнучи довідатися, наскільки громадяни прийняли нову сімейну форму державного утримання дітей і як вони ставляться до ситуації надання турботи дитині в заміній сім'ї. Структуроване інтерв'ю та опитувальник, складений за принципом «незакінченого речення» слугували нам інструментарієм дослідження. Вибіркою дослідження були пересічні громадяни, 60% з яких мешкали в м. Києві та прилеглих територіях, а 30% - представляли різні регіони України. Всього в дослідженні прийняли участь 118 респондентів працездатного віку різних професій та соціального статусу (25 чоловіків та 93 жінки), з яких 69% мали вищу освіту, 24% - середню спеціальну та 8% - загальну середню освіту і на час дослідження були студентами вищих навчальних закладів [9].

Дослідження не зафіксувало повну обізнаність респондентів про прийомні сім'ї. 32% респондентів були ознайомлені із прийомною сім'єю з початку її легалізації на терені України (вісім років тому), з яких 13% респондентів молодшого дорослого віку (до 25 років) - ще із свого дитинства. Інформацію про прийомні сім'ї в поточному, 2008 році, отримали 25% респондентів, з яких 7% - в рамках професійного навчання; а 3% її зафіксували у співставленні із значущими подіями, як-то: смерть брата, створення батьками прийомної сім'ї; ще 15% респондентів дізналися про прийомну сім'ю безпосередньо під час інтерв'ю.

Слід відмітити факт, що 2006 – 09 роки характеризуються посиленою соціальною рекламою в напрямку заохочення людей до усиновлення дітей та створення прийомних сімей. Цікавлячись реакціями пересічних громадян на рекламу про створення прийомної сім'ї, ми узагальнили та згрупували висловлені ними враження, думки та бажання, що і надаємо таблицею (див. табл. № 6.). Підсумовуючи дані таблиці, можна сказати, що замислилися над

долею «покинутих» дітей 58% респондентів; загалом 86% респондентів виказали просоціальний емоційний відгук; прогнозом позитивних змін зацікавилися 84%, з яких 38% відмітили необхідність профілактичних соціальних заходів та відчули прагнення посилити свою відповідальність про власних дітей.

Таблиця № 6. Реакції респондентів на рекламу прийомних сімей.

Думки	Почуття	Бажання
Осуд сімей, які покинули дітей - 9%	Радість, що хтось із дітей потрапить у сім'ю - 17%	Щоб відбулися зміни і такої потреби не було в суспільстві – 34%
Ствердження цінності сімейності – 23%	Просоціальні переживання співчуття та болю – 44%	Посилити свою батьківську здатність: щоб мої діти були зі мною – 4%
Роздуми про тих, хто згодиться стати прийомними батьками – 5%	Зацікавленість та ріст власної відповідальності – 8%	Щоб щось робилося в країні на користь таких дітей – 4%
Роздуми про підтримку державою прийомних батьків – 3%	Повага до тих, хто переймається такими питаннями - 2%	Щоб покинуті діти отримали сім'ю – 38%
Роздуми про долю дитини взагалі та тієї, яка зображена на плакаті – 18%	Повага до тих, хто візьме дітей а свою сім'ю – 15%	Щоб процес усиновлення був спрощеним – 4%
Про ефективність реклами – 4%	Розчарування неякісною рекламою – 8%	Щоб реклама була дієвою – 2%
Мене це не стосується – 38%	Емоційний відгук відсутній – 6%	Я цим не переймаюсь – 14%

Щодо активності респондентів задля отримання більш детальної інформації з питань заміної опіки над дітьми, то лише 8% респондентів спрямовано її шукали. Ними були респонденти, які здобували професію соціального працівника а також ті особи, які прагнули створити для конкретної дитини прийомну сім'ю. Всі інші мали ситуативні знання про прийомну сім'ю і не переймалися достовірністю наявної у них інформації.

Аналізуючи змістовне наповнення поняття «прийомні батьки» ми об'єднали їх у дві великі групи. Перша охоплює 81% висловів респондентів і стоїть на особистісно-зорієнтованих позиціях, друга (19% висловів) – на раціональних позиціях факту проживання дитини в некревній сім'ї. З позиції раціональної оцінки прийомні батьки описуються як спеціально підготовлені люди з певним рівнем матеріального забезпечення (6%); а також такі, які фактично дбають про некрєвну дитину без співвіднесення із конкретною формою замінної опіки (13%). Група особистісно-детермінованих висловів про прийомне батьківство описує таких людей як особливих (44%), які володіють важливими якостями, мужністю та сміливістю (12%) в тому числі і деякою мірою «дивацтва» (3%); високою відповідальністю (18%); з розвинутими просоціальними почуттями (11%). При цьому вони є такими ж «звичайними», як і інші батьки і бути, а прийняті в їхні сім'ї діти поступово мають стати рідними (25%). Бажання людей стати батьками для біологічно ненародженої ними дитини сприймається природно переважно тих людей, які не мають крєвних дітей (12%).

Таким чином при опису поняття «прийомні батьки» на передній план виступають особистісні характеристики людей, в яких розвинуті почуття емпатії, співпереживання, жалісливості, відповідальності та готовності до «мужніх» і «сміливих» вчинків. Прийомні батьки уявляються респондентам такими, які перш за все орієнтовані на піклування про дітей, що підтверджують наслупні вислови:

- це люди, які є мудрим, відповідальними і свідомими, оскільки погодилися взяти чужу дитину;
- це люди, які мають любов, терпіння і ласку для чужих дітей;
- це герої нашого часу;
- це люди, які хочуть і мають можливість надати своє піклування дитині;
- це люди які співчують чужій біді;
- це святі люди;
- це батьки з великої літери, які не залишилися байдужими до чужого горя.

Респонденти висловлюють захоплення такими людьми, оскільки вони вміють «вирощувати дітей як квіти життя», «мають велику любов до ближнього», «є дуже мудрими і свідомими», «їх перш за все можна назвати батьками, бо іншого слова для визначення належного виконання батьківської функції просто не існує». Пояснюючи останнє твердження респонденти додають: «Ті, кого ми називаємо «поганими батьками», взагалі не є батьками, оскільки функція батьківства є завжди доброю та наснажуючою. Кривні чи некривні, рідні чи нерідні, прийомні чи усиновлені – все це не має різниці для «істинного батьківства». Дані вислови респондентів підштовхують нас до думки, що батьківства та репродуктивна функція не є тотожними і більше того - по-різному детермінованими. В даному ракурсі дітоцентризм виступає ознакою батьківства як кривного, так і замінного, спонукаючи дорослих до повторення свого досвіду виховання дітей. Тож поряд із просоціальною мотивацією респонденти називають потребу у батьківстві: «щоб збільшився відсоток щасливих людей», щоб ошчасливити батьків і дітей», «щоб одні відчули батьківство, а інші – тепло та любов в своєму дитинстві».

Позиція прийомного батьківства розцінюється пересічними громадянами також як запит на підвищений рівень функціонування у батьківській ролі, що посилює значущість володіння вище перерахованими просоціальними якостями та стимулює прояви мужності і героїзму на шляху реалізації замінно-батьківських функцій. Приймне батьківства сприймається більшістю респондентами (69%) з позиції додаткових ресурсних затрат (матеріальних, часових, емоційних тощо), що фіксується наступними висловами респондентів:

- це люди з певним матеріальним статком;
- це люди, які мають бажання, потенціал та матеріальні можливості;
- це тяжка праця та велика любов до ближнього;
- це люди, які взяли на себе зобов'язання.

Саме тому бажання людей створити прийомну сім'ю за умов відсутності достатніх ресурсів оцінюється пересічними громадянами одноразово і «дивацтвом», і кроком мужності та героїзму.

Слід відмітити, що червоною ниткою через більшість висловів респондентів проходить думка про те, що заміне батьківство в основному оцінюється природним і адекватним явищем лише у випадках бездітності подружжя, де «чекають дитину як рідну». Дане твердження підсилюється і висловами громадян щодо поняття «прийомні діти», яке перш за все визначається через позицію дитини в сім'ї за критерієм «рідності», в порівняльному співставленні біологічної та прийомної сім'ї. Респонденти засвідчують, що прийомні батьки «готові піклуватися про чужих дітей як про рідних»; «шукають у собі сили полюбити чужу дитину»; «дати шанс дитині бути щасливою поза її ріднею»; «щоб діти відчули, що їх люблять і заради них живуть»; «щоб дитина відчула себе рідною, якою не була у себе вдома».

Поняття «рідний» респонденти описують в категоріях любові, турботи та інтимності, тотожності як «звичайності», що розгортаються в умовах спільного проживання на одній території та в одній родині. Рідний - це той, кого люблять по факту його існування, з ким разом вирости, про кого дбають та переживають. Категорія «рідності» створюється взаємними знаннями людей про інтимні сторони життя один одного; прийняттям і дотриманням сімейного укладу життя, сімейних правил та родинних цінностей і презентує перш за все як близькість по духу. Рідний – це такий, стосовно якого ми можемо не стримувати свої почуття і проявляти їх без остраху бути покараними, чи виштовхнутими із сім'ї. Останнє може статися лише в ситуації порушення найважливіших сімейних законів, які передавалися і закріплювалися поколіннями. Таким чином «рідний» сприймається респондентами з позиції кривого рідства а також з позиції встановлених з часом довірливих і близьких взаємин на основі спільного проживання та взаємопідтримки, що історично віднайшло своє відображення в явищі побратимства та кумівства, названих братів та сестер, названих батьків [18, 27, 28].

В більшості випадків респонденти вважають, що дитина має займати в сім'ї позицію «рідної» незалежно від факту біологічної спорідненості. Таким чином складається ситуація протиріччя позиції біологічної та прийомної

дитини, а також посилюється конкуренція родин, де біологічні та прийомні батьки ніби змагаються у прагненні «поріднитися» з дитиною, демонструючи свої переваги. Проте подальші спостереження показали, що прагнення бачити прийомних дітей як «рідних» та «звичайних» може призвести до ігнорування реальної картини їх актуального стану, особливо в ситуації деприваційного досвіду [8 С 10-23.].

Поруч із сказаним дослідження засвідчило, що позиція уразливості дітей внаслідок деприваційних впливів все ж таки виокремлюється респондентами але не в ракурсі їхніх потреб, а переважно в рамках підтвердження значущості просоціальної активності дорослих, предметом вкладення якої виступає «нічийна» дитина, яка «була викинутою із власної родини», «над якою знущалися», «яка не має батьківської любові», «яка не може ні на кого покластися». Респонденти вважають, що з причини пережитих нещасть такі діти потребують компенсації громади, оскільки вони: «заслужують кращої долі», «потребують простого людського щастя і, нарешті, завдяки новій сім'ї зможуть його пізнати» тощо. Група висловів респондентів, де фіксується фактичне влаштування дитини в прийомну сім'ю виявилася невеликою, як і факт визнання прийомного батьківства. Це може мати витoki в тому, що юридичний акт створення прийомної сім'ї по факту прийняття в свою родину біологічно ненародженої дитини сприймається респондентами опосередковано, а процедура адміністративного оформлення здебільшого оцінюється як обмеження особисто виплеканому рішення «зادля дитини». Прикладом тому є наступні вислови респондентів: «процедура оформлення є ускладненою»; «моє рішення не залежить від ситуації в державі»; «немає такої влади, яка б скеровувала мене в рішеннях допомогти дитині»; «державу - державою, а стати прийомними батьками – це милостиня, любов та жертвність» тощо.

Аналогічно проведений наліз висловів респондентів щодо поняття «прийомні діти» дав нам їх об'єднати у чотири змістовні групи: 1) дитина –

кревна - 45%; 2) дитина - уразлива (39%); 3) дитина - юридично оформлена на проживання (9%); 4) група без відповіді (7%).

Перша група. Опис дитини як рідної здійснюється через опущення (неврахування, ігнорування): а) факту деприваційного впливу на розвиток дитини, коли прийомні діти описуються як «звичайні діти», «такі, як інші» (30%); б) факту біологічного народження дитини: усиновлені та прийняті діти, як «власні діти», оскільки прийнята в сім'ю дитина може відчувати себе добре, коли сприйматиметься рідною (15%).

Друга група. Ситуація соціальної уразливості прийомної дитини описується згідно: а) її статусу: діти-сироти (7%); б) ситуації зростання: діти, які зазнали складних життєвих ситуацій і росли без любові (3%) їхніми жалісливими життєвими історіями (4%); в) їхнього психофізіологічного стану: «діти з надією», стан яких викликає почуття смутку, болю, нещастя, жалю; діти, які нарешті мають пізнати щастя (5%) міри дефіциту їх потреб у здійсненні вкладень дорослих як-то: любові, уваги, сімейної допомоги, батьківської відповідальності (14%); г) відхилень у розвитку, що проявляються у їхніх соціальних презентаціях, уявленнях про сім'ю, про «добро і зло» (9%).

Третя група. Факт проживання дитини в біологічно неспорідненій сім'ї описується без уточнення форми юридичного оформлення, що разом перераховуються як тотожні: «прийомні діти», «всиновлені діти», «діти під опікою». «діти-сироти, які проживають в біологічно «нерідних родинах».

Порівнюючи розуміння респондентами понять «прийомні сім'ї» та «прийомні діти» було відмічено їхню скеровану упередженість вище названими просоціальними настановленнями та досвідом суспільного та сімейного життя. Основою для тлумачення ситуації прийомного батьківства, як реалізації потреб батьківства та просоціальної активності, слугували отримані у власних сім'ях цінносні ставлення до сімейного укладу життя та почуття належності як захищеності. Прояснюючи мотивацію до створення прийомної сім'ї взагалі (гіпотетично-абстрактної) та в ситуації власної причетності до потреби дитини у замінній опіці (гіпотетично-власної) було виявлено суттєві розбіжності. При

описі гіпотетичних передумов абстрактно висловленої мотивації до створення прийомної сім'ї респонденти вдавалися то до вирячування одних чинників, та сплюснення інших. Суттєво висувається на перший план мотивація до прийомного батьківства в ситуаціях бездітності (44%) та наявності у прийомних батьків «надлишкового» емоційного потенціалу просоціальної дії (46%). Наразі спрощуються передумови, які стосувалися перш за все матеріального статку сім'ї (4%) та збалансованого матеріальними умовами бажання виховувати дітей а також прагнення повторити ситуацію власного зростання, як-то - в багатодітній родині, чи повній сім'ї; не виключаючи також корисних мотивів в напрямку покращення матеріального стану родини та отримання статусних пільг (2% респондентів). Прикладами таких висловів можуть служити: «не знаю, які вони мають мотиви, може і добрі» та «мабуть хочуть отримати підтримку від держави»; «хочуть мати багато дітей, бо самі виховувалися у багатодітній родині» та «відчувають потенціал для допомоги дитині, яку вже знають» а також «відчувають потребу про когось піклуватися» тощо.

В ситуації гіпотетично-власної мотивації до створення прийомної сім'ї респонденти виставляють більш посилені вимоги щодо власного матеріального стану (25%), свого психічного та фізичного здоров'я (11%), а припущення щодо власної дефіцитарної мотивації, зумовленої бездітністю (23%), чи прагненням мати емоційну близьку людину в ситуації самотності набагато зменшуються. Наразі взагалі не проявилися мотиви перенесення досвіду сімейної структури своєї сім'ї в ситуацію заміної сім'ї, як і мотиви про соціальності та корисності. В такій ситуації, на фоні соціального піднесення значущості вчинку прийняття в свою сім'ю некревної дитини, респонденти виставляють цілий перелік причин недосяжності для них даних дій, як-то: власний вік (15%), матеріально-житлову невлаштованість (8%), обмаль вільного часу (5%), невідповідний сімейний стан (26%), несумісність власні уподобань із прийомним батьківством (3%) власні життєві пріоритети (3%), відсутність належної компетенції (16%). В такому разі навіть поняття громадської відповідальності за зростання та становлення

біологічних дітей в родині, респонденти оцінюють обмежуючим чинником створення прийомної сім'ї. Названі мотиваційні розбіжності зауважують явище коливання оцінки ресурсів прийомними батьками: при абстрактному оцінюванні респондентами відмічається просоціальна орієнтованість прийомних батьків та їх жертвність, а щодо власного рішення вони говорять про вчинок, який потребує певного рівня розвитку особистісних якостей та має мати певний рівень фінансового забезпечення.

Виявлений ефект збільшення та зменшення названих мотиваційних аспектів прийомного батьківства може свідчити про актуалізацію механізмів захисної дії, де посилення соціальної значущості вчинку створює непереборний поріг задля відмежування себе від небажаної ситуації. Припускаючи, що прийомне батьківство передбачає декілька шарів соціальних презентацій, то поверхневий шар буде вказувати на соціально-декларуєму політику, а нижчий на реальну практику щодо її реалізації. В даному контексті поверхневий шар вказує на соціально схвалену просоціальну поведінку, а глибинний – базується на життєвому досвіді, який стверджує пріоритетність турботи про сім'ю та кривих дітей. Можна сказати, що глибинний прошарок ставлення до ситуації прийомного батьківства фіксує дане явище скоріше як загрозливе та несумісне із сімейним здоров'ям та добробутом; як виключення із правил, що протирічить громадській думці заохочення просоціальної дії, про що свідчать висловлення респондентів від стримано помірковані до різких і категоричних, як-то: «створив би, якби не мав власних», «мені хоч би своїх підняти»; «сьогодні багато хто не знає гідний спосіб життя, що вже казати про «покинутих дітей», «якби не бажала добра своїм дітям, то стала б турбуватися про чужих»; «хто не дбає про своїх, тому байдуже кого кормити».

Як на початковому етапі впровадження в Україні прийомних сімей, так і через вісім років її існування, громадяни не надають достатньо уваги питанням відмінностей між формами заміної опіки дітей, прийомна сім'я не виокремлюється, як правозахисна форма збереження для дитини її біологічного походження та права зростати у власній сім'ї [9]. Призначення прийомної сім'ї,

як форми захисту дитини. респонденти сприймають не диференційовано, через узагальнення потреб дитини без належної деталізації ключових моментів. У висловах про прийомну дитини відмічається значення відновлення відчуття належності, прийняття та потрібності (23%); передачі адекватних уявлень про сімейне життя (13%); забезпечені її прав на сімейне проживання, але не у власній родині, а у замінній «як рідній» (25%); а також через декларування власних очікувань як-то: «щоб дитинка, залишена батьками могла пройти соціалізацію»; «щоб реалізувати мрію дитини мати батьків»; «щоб дитина не відчувала себе самотньою»; «щоб забезпечити дітей, які ростуть без належного догляду батьків»; «щоб виховати достойних громадян»; «щоб допомогти дітям». Також прийомна сім'я описується в рамках соціальної політики задля зменшення негативних явищ соціального сирітства, безпритульності, та бездоглядності дітей, випадків крадіжок (13%) та здійснення статистичного обліку з питань регулювання державної допомоги дітям в ситуації їх державного утримання (7%). Прикладами тому можуть слугувати наступні вислови респондентів: «для матеріальної допомоги зі сторони держави»; «щоб було менше бездомних та безпритульних дітей»; «коли діти будуть зростати в сім'ї, то зменшиться кримінальність» тощо.

Вивчаючи джерела отримання інформації ми порівняли динаміку їх значущості на етапі започаткування нової форми влаштування дітей і на етапі її поширення по всій країні, чим і характеризується даний період (через 8 років) [3, 6, 9]. На початковому етапі лише самі прийомні сім'ї та долучені спеціалісти могли достеменно знати про дану форму сімейної опіки. Порівняння показало значущість передачі інформації із «уст в уста», яке ми назвали «циганським радіом» на початковому етапі (31%), що на етапі поширення отримало свою нову форму реалізації в інтернет-мережі (30%), надаючи можливість людям територіально розділених сотнями кілометрів підтримувати контакти в тому числі з питань замінної опіки. Дослідження показало, що все більше набуває популярності інформація від представників різних громадських організацій (в тому числі і релігійних) а також офіційних каналів масової інформації (61%):

значущість такого інформаційного каналу як телевізійні передачі відмітили 16%, статей в популярних журналах - 5% та в щоденній пресі -5%. Стосовно соціальної реклами на великих щитах, то, незважаючи на набраний ними лише 5% показник, респонденти відмітили силу їх впливу, оскільки на них були зображені знайомі люди, що тим самим створювало ефект «протягування» уваги. При цьому представники державних органів, як первинні поширювачі (54%) на початковому етапі даного виду інформації, взагалі не були заявлені при опитуванні в 2008 році. Це вказує на зменшення соціальної потреби у безпосередньому інформуванні населення представниками державних органів і їх можливості більше зосередитися саме на бюрократичному процесі юридичного оформлення прийомної сім'ї. Паралельно даний факт може також вказувати на спростування ролі держави: більше третини вибірки (34%) засвідчуючи, що «держава немає ніякого відношення до справи допомоги дитині в ситуації її прийняття у свою сім'ю, оскільки такі рішення є відповідальністю самих громадян»; 66% респондентів висловлюють думку, що саме неналежний стан державної політики обмежує їхні можливості стати прийомними батьками. Проте оцінки соціальної ситуації виявилася узалежненою від позиції її сприймання (див. табл. № 7.). Так у випадку позитивних інтенцій соціальна ситуація може розцінювати як сприятлива, а у ситуації негативних - такою, що обмежує. Таблиця показує, що кількість обмежуючих чинників суб'єктивно зростає саме у ситуації особистісного небажання, а ключовими данного процесу виступають загальнодержавна стабільність та рівень соціального забезпечення державної опіки.

Таблиця № 7. Оцінки державної підтримки згідно позиції сприймання (%)

Категорії оцінки	позиції сприймання респондентами	
	як обмеження (через неналежний стан)	як сприяння (за умов посилення)
стабільність держави та відчуття захищеності майбутнього	18	3
соціальне забезпечення	8	4
дотримання законності	3	-
матеріальна підтримка П/С	13	-
соціальні послуги для П/С	16	-

процедура оформлення	3	-
рекламні презентації	2	-

Аналізуючи вислови людей категорично неналаштованих (28%) на створення прийомної сім'ї ми відмітили, що їх більше, ніж висловів в сторону категоричної налаштованості (12%). Із 28% категорично неналаштованих людей 3% взагалі не вбачають в даній сфері свого інтересу, а 25% вважають себе нездатними до такого кроку ні за яких умов. Щодо категорично налаштованих на створення прийомної сім'ї, то 8% вважають, що у них немає ніяких обмежень до створення прийомної сім'ї, а 4% готові хоч зараз приступити до її оформлення. Проте за певних умов виконувати функцію замінного батьківства виказують готовність 63% респондентів вибірки. Таким чином згідно простих підрахунків загалом 75% респондентів виказали умовну можливість виконувати функції замінного батьківства, з яких 12% будуть їх виконувати із власних переконань, а 63% можуть приймати рішення за умов співставлення власних можливостей та конкретних потреб дитини щодо конкретної ситуації замінного батьківства. Особливо ситуація допомоги дитині актуалізується, коли стосується сім'ї знайомих, чи найближчого оточення. При цьому люди суттєво зменшують свої вимоги до обсягу державної підтримки, власних обмежень та ініціюють процес мобілізації своїх зусиль в напрямку посилення власного потенціалу «розрахування на власні сили». Дослідження фіксує умовну згоду респондентів до створення прийомної сім'ї в емоційно наближених ситуаціях щодо потреби дитини у замінній сім'ї, що активізує: перегляд 1) власних можливостей, які були б адекватними потребам дитини (13%); 2) свого досвіду та підготовки (17%), 3) індивідуальної значущості самої ситуації особливо, коли справа стосується дитини-родича чи в ситуації необхідності (8%). Таблиця № 8 демонструє, що при сприйманні респондентами ситуації потреби дитини у замінній опіці як наближеної, вимоги щодо державної підтримки відступають на другий план, а власні ресурси актуалізуються, посилюючи тим самим орієнтацію на сімейну згуртованість.

Таблиця № 8. Значущість чинників створення П/С згідно емоційної дистанції (%).

Чинники створення прийомної сім'ї для дитини	Емоційна дистанція	
	абстрактно віддалена	конкретно наближена
рівень соціального забезпечення та стабільності	25	3
рівень матеріального статку	11	8
згода подружжя та родинна підтримка	3	5
поєднання бажання і можливостей	8	9
бездітність	23	1
самотність	3	-

Вислови опитувальних неодноразово торкалися питань соціальної справедливості, в яких наголошувалося про несприйнятливую сімейну політику, внаслідок якої люди втрачають здатність турбуватися про власних дітей, де перевага надається програмам вторинної профілактики, тобто спрямованої на подолання наслідків соціальних негараздів, як-то: зростання дітей-вулиці, кількості відмов від дітей в пологових будинках тощо. Опитувані відмічали значущість для них програм превентивного спрямування, які зменшували б взагалі ризик розвитку асоціальних явищ та орієнтували людей на утримання та виховання народжених ними дітей. Тому прикладом може служити такі вислови: «якби держава дбала про дітей, то про всіх би подумала», «в нашій країні навіть важко виховувати рідну дитину». Зі слів респондентів відкривається, що рівень задоволення потреб «сімейних дітей» визначається лише мірою повноважень їхніх кривних батьків.

Проведений під час дослідження аналіз висловів респондентів щодо різних аспектів створення прийомних сімей неодноразово підводив нас до думки про дуалістичну основу даного соціального явища. Виказуючи значущість замінного батьківства і свою готовність за певних умов стати замінними батьками, респонденти вважають, що лише позиція кривної дитини може бути сімейно адекватною, а політика держави перш за все має підтримувати реально існуючі сім'ї.

▪ Література

1. Аверин В. А. Психология личности : [учеб. пособие] / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с.
2. Андреева Г. М. Психология социального познания : [учеб. пособие для высших учебных заведений] / Г.М.Андреева. – М. : Аспект пресс, 1997. – 239 с.
3. Бевз Г. Інформаційна компанія з рекрутування кандидатів у прийомні батьки: критерії ефективності / Г. Бевз, В. Ейдемільер // Науково-методичний журнал Соціальна робота в Україні: теорія і практика № 3 (8), 2004 С. 5 – 14.
4. Бевз Г. М. Дитина в структурі «ідентифікаційної матриці» дорослого / Г. М. Бевз // Проблеми загальної та педагогічної психології : [збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України] ; (за ред. С.Д. Максименка). – К. : «ГНОЗИС», 2009. – Т. XI. – Ч. 1. – С. 23 – 30.
5. Бевз Г. М. Реальне дитинство сучасних дітей як досвід дитинства дорослих, або як довго ми будемо носити контактні лінзи травмованого дитинства. / Г. М. Бевз // Наукові студії із соціальної та політичної психології : [зб. статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології] ; (редкол. : С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.). – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 14 (17). – С. 13 - 23.
6. Бевз Г. М. Репрезентація прийомної сім'ї у свідомості пересічного українця / Г. М. Бевз // Креативність і творчість : [вісник національного університету імені Т. Шевченка.] ; (відп. ред.: І.П.Маноха). – К. : Гнозис, 2009. – Тематичний вісник № 1. – С. 274 – 279. – (Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка»).
7. Бевз Г. М. Сім'ї заміщувальної опіки : соціально-психологічні аспекти / Г. М. Бевз // Наукові студії із соціальної та політичної психології : [зб. статей] ; АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології : (Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.). – К. : Міленіум, 2005. – вип. 9 (12). – С. 104 – 115.

8. Бевз Г.М. Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога. / Г.Бевз, І.Пеша. – К. : Укр. ін-т. Соц. Досліджень, 2001. – 101 с.
9. Бевз Г.М. Психологічні відношення прийомних батьків як координати заміної опіки дитини / Г.М.Бевз : Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць /Ун-т менеджменту освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти дорослих; [редкол.: О.Л.Ануфрієва та ін.] – К. : Геопринт, 2009 – С. 113 – 121 Вип. 11/ [голов. ред. В.В.Олійник]. – К.: Геопринт, 2009. – ч. 2. - С. 10 – 18.
- 10.Бевз Г.М. Тарусова Л.І. Соціальна політика держави в інтересах дитини : аналіз і концептуальна модель розбудови / Г. М. Бевз, Л. І. Тарусова // Післядипломна освіта в Україні. Міжгалузевий науково-методичний журнал № 2” 2005 (7). – К. : ТОВ «Валевіна» С.16 – 22.
- 11.Берталанфи Л. История и статус общей теории систем / Л.Берталанфи // Системные исследования. Ежегодник. – М., 1973. С. 20-36.
- 12.Большой психологический словарь /Сост. И общ.ред.В.Мещеряков, В.Зинченко, - СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
- 13.Боулби Джон. Привязанность / Джон Боулин ; общ. ред. и вступ. Статья Г. В. Бурменской ; [перев. с англ.]. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с. – (Psychologia universalis).
14. Вацлавик Пол. Психология межличностных коммуникаций / Пол Вацлавик, Д. Бивин, Д. Джексон ; [перев. с англ.]. – СПб. : «Речь», 2000.
15. Вилюнас В. Психология эмоций / В. Вилюнас. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с. : ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
16. Герриг Р. Психология и жизнь / Р.Герриг, Ф. Зимбардо. – СПб. : Питер, 2004. – 16-е изд. – 955 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
17. Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. ; іл..
18. Губко Олексій. Психологія українського народу : [наук. дослід] / Олексій Глибко. – К. : ПВП «Задруга», 2004. – 400 с. ; іл.. – (Кн. I : Психологічний склад проукраїнської народності).

19. Донцова А.И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А.И. Донцова, Т.П. Емельянова. – М., 1987. – 128 с.
20. Изард К. Э. Психология эмоций / К.Э. Изард ; [пер. с англ.]. – СПб. : Изд. «Питер», 1999. – 464 с.
21. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребёнка : Теория и практика ; [учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений] / Е.И. Изотова Е.В. Никифорова. – М. : Изд. центр «Академия», 2004. – 288 с.
22. Колесов В. Д. Оценка (психология и прагматика оценки) : [учеб. пособие] / Д. В. Колесов. – М. : Изд. Московского психолого-социального ин-та; Воронеж : Изд. НПО «МОДЭК», 2006. – 816 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
23. Крайг Г. Психология развития / Г.Крайг. – СПб. : «Питер», 2000. – 992 с.
24. Кулагина И. Ю. Возрастная психология (развитие ребенка от рождения до 17 лет) : [учеб. пос.] / И. Ю. Кулагина. – М. : Изд. УРАО, 1999. – 176 с.
25. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; [пер. с англ.]. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер» 1997. – 5-е изд. – 304 с.
26. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник] / В. В. Москаленко – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
27. Наулко В. І. Культура і побут населення України : [навч. посіб.] / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 2-е видан., доп. та перероб. – 288 с. : іл.
28. Нечуй – Левицький І. Світогляд українського народу : ескіз української міфології / І. Нечуй – Левицький. – К. : «Обереги», 1993. – 2-ге вид. – 88с.
29. Олпорт Г. Становление личности : избранные труды / Г. Олпорт. – М. : Смысл, 2002. – 389 – 416 с.
30. Ольшанский В. Б. Психология практикам : учителям, родителям и руководителям / В. Б. Ольшанский. – М. : «Тривола», 1996. – 264 с., ил.

31. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія особистості і спілкування / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : [підручник]. – К. : «Либідь», 2004. – У 2 кн. – К. I. – 576 с.
32. Практическая психология : учебник / [под ред. д-ра психол. наук, проф. акад. БПА М. К. Тутушкиной]. – СПб. : Изд. «Дидатктика Плюс», 1998. – 334 с.
33. Психологическая энциклопедия / [Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха]. – СПб. : Питер, 2003. – 2-е изд. – 561 с.
34. Социальная психология. Краткий очерк / [Под общ ред. Г.П. Предвечного, Ю.А.Шерковина]. – М. : Политиздат, 1975. С. 65 – 105.
35. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис : [монографія] / В. М. Юрченко. – Рівне, 2006. – 574 с.
36. Якобсон П. М. Психология чувств / П. М. Якобсон. – М. : Изд – во Академии педагогических наук РСФСР, 1958. – 2-е изд., дополн. – 382 с.
37. Bevz H. Uwarunkowania uprzedzen wobec dzieci u doroslych // Sytuacja rodziny we wspolczesnym spoleczenstwie – doswiadczenia Europy Srodkowo-Wschodniej. / Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawla II, Lublin 2007 С. 90 - 97
38. Kluckhohn C. Values and value orientations in the theory of action //Toward a general theory of action / Ed. By T.Parsons. E. Shils./ Cam bridge. 1951. P.388.

IV. Замінна сім'я: два боки однієї соціальної ситуації.

Прийомна сім'я – це повсякденне життя, де дорослі та діти вчаться розуміти один одного, розбиратися в тяготах та радостях цього життя, осмислюючи його глибину через щоденні турботи, спілкування та побут. Наразі вивчення психологічних аспектів щоденності все більше починає входити в наукові сфери знань, прикладом чого є опубліковані праці Н.Пезешкіана, Р.Герінга та Ф.Зімбардо, Ю.Платонова, Я.Форманського, М.Браун-Гауковська та інших [12, 13, 15, 16, 21, 22].

Науковці зауважують, що той момент, коли приймається рішення стати на шлях заміної опіки, стає початком перегляду всіх складових спільного життя її членів, що при детальному розгляді може зовсім не зівпадати із початковими бажаннями дорослих та малих. Хоча рішення сім'ї загалом є позитивним і акції допомоги, як правило, схвалюються членами спільноти, все ж таки ситуація заміної сімейної опіки дитини несе в собі певну частку деструктивності, пов'язаної із соціальною оцінкою перш за все позиції кривих батьків прийомних дітей з причини їх батьківської неспроможності, та загальним контекстом громадської думки щодо ситуації безбатьківщини. Дитина, яка втратила піклування кривих батьків, нині сприймається суспільством переважно з позиції кризи та уразливості, оскільки: батьки цієї дитини не змогли вижити з реальних причин (хвороби, аварії, чи війни); не витримали тиску життя і не змогли соціально ствердитися; невиправдано ризикували своїм життям; вели асоціальний спосіб життя і з цієї причини їхні дії підпали під осуд оточуючої спільноти; сприймалися зі сторони спільноти як небезпечні люди, оскільки порушили канони суспільного життя або скоїли неприйнятні вчинки (крадіжку, насилля, перелюбодіяння тощо), тобто їхні дії суперечили або порушували соціальні норми життя [1, 2, 6]. Соціальна суб'єктивна оцінка якості життя людей, які не зуміли зростити народжену ними дитину, реальний факт їх фізичної відсутності у актуальний момент розвитку дитини, одноразово позбавляє дитину можливості отримати належний

родинний та громадський захист саме від найближчих для неї людей – її батьків. Факт відсутності кривних батьків, громадська думка та психологічно-вікові ресурси дитини будуть формувати рамку її подальшого розвитку в умовах заміної опіки [7].

За таких умов сам стан дитини, яка втратила турботу кривних батьків, не можна описати як радісний та щасливий. З одного боку дитина переживає втрату кривних батьків, які її любили у свій спосіб, і створювали для неї звиклі умови життя, що наразі сприймається нею як нормальні. З іншого боку влаштування дитини в заміну сім'ю вмить все змінює для неї: вона має залишити все звикле і змінити не лише місце свого проживання, а й стосунки, де найскладніше те, що нові люди по відношенню до неї прагнуть виконувати функції батьків і всі їх називають теж «батьками». До того ж оточуючі люди схвалюють гідний вчинок прийомних батьків, а про кривних батьків дитини забувають, і, більше того, навіть можуть говорити про них в негативному та осуджуючому тоні. Для дитини, яка має ввійти в сім'ю під заміну опіку, картина соціального оточення несе скоріше емоційно-негативну оцінку, ніж зичить позитивні перспективи її подальшого життя [7 С. 62-68].

Таким чином в ситуації заміної опіки прийомна дитина переживає не найкращий час свого життя – період, який вказує, що вона втратила своїх кривних батьків, а в ситуації, коли її батьки живі, але визнані соціально нездатними до виконання батьківських функцій вона може відчувати провину та посилену відповідальність за збереження цілісності своєї сім'ї. Така ситуація перевернутої ієрархії, де дитина починає виконувати за дорослих їхні функції в тому числі турботи за неї самої, як дитини, не сприяє природо-відповідності її розвитку і зумовлює компенсаторні особистісні формування [18 С. 37]. Дитина в такому разі презентує зразки дорослої поведінки при несформованій структурі особистості. В побутовому житті громадськв схвалює таку позицію дитини, оскільки вона слугує виживанню дитині. Насправді за таких умов відбувається патологічна фіксація невирішених питань даного періоду розвитку з причини неможливості забезпечення потреб актуального періоду розвитку з

причини загрози безпеки та виживання. В такому разі відбувається переорієнтація завдань розвитку на завдання виживання: збереження звичного оточення сім'ї виступає однією із умов виживання, задля якої малолітні діти можуть виконувати дорослі дії: готувати їжу та прибирати в будинку, а також виконувати важку фізичну роботу по догляду за домашніми тваринами та обслуговування хворих старших осіб, в тому числі власних батьків [17]. Коцюбинський зафіксував два приклади, коли діти, опинилися в ситуації неспроможності їхніх батьків турбуватися про них. Це оповідання «Маленький шибеник» та «Харитя». В обох випадках матері дітей були лежачими хворими, але в першому оповіданні мати знесиливши від голоду померла, бо віддавала всю їжу дитині, яка бавилася і не дбала про неї, а в другому – дитина взяла на себе всі труботи про хвору матір, навіть виконавши її роботу в полі, чим і спасла сім'ю від голодної смерті і дала час матері на одужання. В першому оповіданні ми осуджуємо поведінку дитини, а в другому – схвалюємо. Проте соціально схвалюваний приклад виживання в той же час вказує на суттєві обмеження дитини щодо потреб її розвитку. Ми вже відмічали, що цінності суспільного життя, як критерії оцінки будь-якої родинної ситуації, виступають на перший план і визначають ставлення до нею схвалюючи її чи осуджуючи. В ситуації заміної опіки велику вірогідність має громадське схвалення тих, хто дбає про дитину і осудження вчинків тих, хто не дбає про неї. В цих позиціях однаково можуть бути як самі прийомні діти, так і кривні і замінні батьки. Така узалежненість та нестійкість батьківських позицій не може гарантувати прийомній дитині стабільність та захищеність. З іншого боку соціальне відторгнення дитини у ситуації її вимушеного проживання в сім'ї заміної опіки обмежує можливості її розвитку та соціального становлення.

Можна передбачити, що подолати названі упередження допоможе, коли при наданні статусу прийомної сім'ї будуть визначати межі повноважень прийомним батькам та встановлюватися пріоритети їхніх виховних впливів та дій захисту, що разом надавало б їм відчуття захищеності та впевненості у адекватності своїх дій в процесі опікування прийомною дитиною. Щодо

кресних батьків, то уникнення негативної оцінки їхньої ситуації можливо за умов готовності суспільства до перегляду громадської думки в напрямку надання кредиту підтримки позитивних інтенцій реінтеграції родини.

Інколи, прагнучи обійти ці складнощі люди бажають прийняти в свою сім'ю дитини із іншого регіону проживання, щоб вона могла ввійти в громадське життя територіальної общини як нова людина без шлейфу її минулого. Даний акт ніби дає шанс на початок нового життя, проте при детальному вивченні кожної життєвої історії прийнятих в родину некресних дітей все рівно, хоч через декілька поколінь, відновлюється інтерес нащадків дізнатися про своїх пращурів. Адекватність прийняття минулого своєї родини посилюється за умов підтримки значущого дорослого, якими можуть стати прийомні батьки. У ситуації відсутності такої підтримки непрояснені ситуації, як задачі соціального розвитку, «перекидаються» на наступні покоління. Таким чином соціальна ситуація прийняття некресної дитини в свою родину завжди передбачає соціальний контекст, який не можна уникнути, а при перенесенні його в часі може призвести до підміни її адресата. За таких умов вже не безпосередні учасники подій, а інше покоління буде приймати естафету складних соціальних ситуацій, які не ними були народженні, але на них будуть соціально перекладені для вирішення [19].

Ситуація виведення дитини із родового поколінного ланцюга та її переведення (тимчасово чи на постійно) в систему взаємин іншого роду одноразово буде змінювати обидві соціальні системи їхніх сімей, тим самим створюючи складнощі у формування відчуття власної тотожності членів кожної із сімей та слугувати зміщенню задач розвитку генетичної лінії поколінь. Цей процес можна зобразити на схемі стрілкою, яка символічно вказує напрямок міжпоколінної передачі від рівня «А – прабатьки» в напрямку рівня «Г – онуки» генеологічної структури роду (див. рис. № 1).

Звуження функцій на рівні «Б»	Розширення функцій на рівні «Б»
-------------------------------	---------------------------------

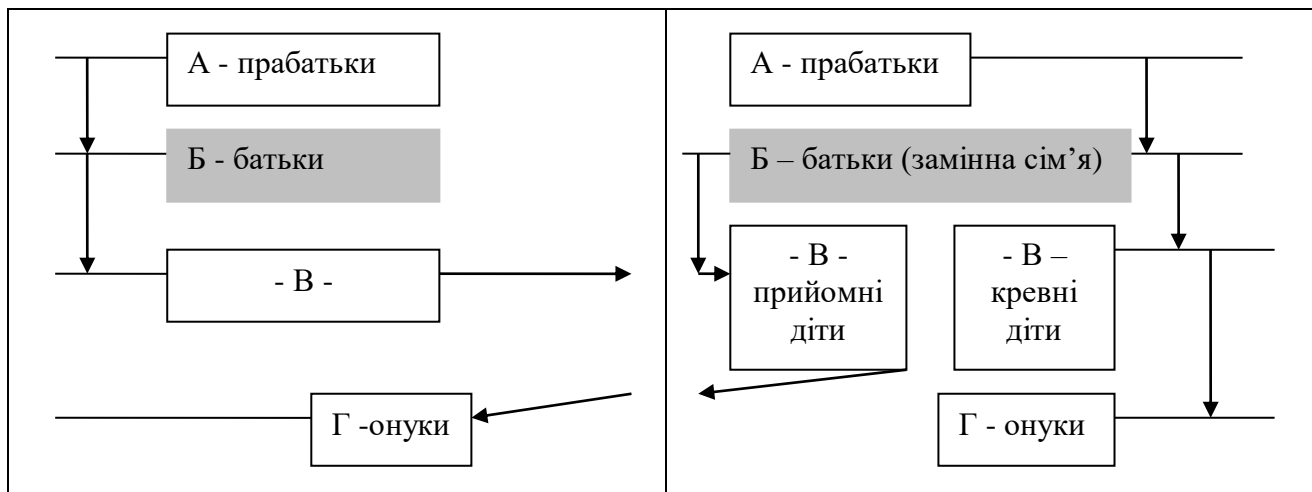

Рис. 1. Структурні зміни міжпоколінної передачі при зміщенні батьківських функцій.

В одному випадку структура генеалогічного дерева отримує перервану лінію міжпоколінного розвитку, а в іншому – виявляється перевантаженою інформацією, яка стосується задач іншого генетичного роду [19]. В ситуації тимчасовості, коли задачі сімейні опіки мають встановлені терміни реалізації, сімейна структура знову відновлює свою родову тотожність. В ситуації ж усиновлення, коли дитина приймається в сім'ю на правах сина чи доньки, то родова структурна схема передбачатиме прийняття надбань, які привносить з собою дитина та готовність до вирішення задач її особистої історії. Нездатність сімейної системи до інтеграції нововведень, зумовлених новою сімейною ситуацією, може привести до подальшого її розбалансування та нездатності до здорового функціонування.

Таким чином, розглядаючи ситуацію замінної опіки з позиції систем. ми побачили важливість вивчення картини соціальної ситуації, яка створюється з боку дорослих, приймаючих в свою сім'ю некрвну дитину та з боку самої дитини, яка потребує захисту та підтримки в тому числі в напрямку реінтеграції з крвною сім'єю. Загалом відмічені в даному параграфі системні аспекти сімейного функціонування в ситуації замінної опіки в подальшому слугуватимуть рамкою опису наступних.

▪ **Потенціал соціалізуючих впливів прийомних батьків.**

Ставлячи за мету виміряти чинники найближчого сімейно-замінного оточення прийомної дитини, ми скористалися Вісбаденським опитувальником Н. Пезешкіана - WIPPF. Згідно авторської концепції ставлення людей до щоденних турбот викликає ситуативні емоційні реакції і може провокувати до конфліктних ситуацій та симптоматичної поведінки [12,13]. Ми прагнули дати відповідь на питання, яким чином у повсякденного житті замінної сім'ї створюється та унікальна сімейна атмосфера, яка здатна зорієнтувати дитину, надати їй сили здійснити перегляд свого життя та спрямувати його в руслі життєстверджуючих орієнтирів. Зберегти історію своєї родини та надавати їй наснаги творити історію власного життя виступає непростим завданням, яке інколи навіть люди, які його вже неодноразово на практиці вирішували, не можуть пояснити, яким чином їм це вдавалося: чи слугують тому гарні приклади, чи підтримка у переосмисленні невдач разом із тими, хто вірить в тебе. Н.Пезешкіан відмітив, як багато в собі утримує щоденність, яка надає основу всьому, що туди покладеш: як приховає так і розгорне потенційні ресурси і конфлікти, що однаково можуть слугувати і заважати справі захисту дитини. В нашому дослідженні ми прагнули виявити приховані в побутовій сфері життя замінної сім'ї зони ризику пониження здатності дорослих до надання замінної опіки дитині.

Побутове життя будь-якої сім'ї розгортається на фоні постійної трансляції соціальних норм, які формують характер людини, його звички та уподобання. Ситуація прийомного батьківства теж розгортаються в сфері побутового життя, проте його особливістю є те, що вона має слугувати завданням замінної опіки, тобто здійсненню захисту дитини, підтримки її розвитку в тому числі опануванню нею навичками соціально прийнятної поведінки. Норми повсякденного життя Н.Пезешкіан називає «актуальними здібностями», оскільки вони слугують людям будувати щодене своє життя, і ними людина користується повсякчасно: їх люди достримуються незалежно від

етнічної, національної, культурної та релігійної належності. [12 С. 46]. Час їх формування може сягати в період дитинства, чи стосуватися подій, які вже відбулися. В такому разі «актуальні здібності» трактуються як базові, тобто такі, які проявляють особливості свого первинного формування. Їх неадекватний прояв може проковути різні конфліктні ситуації та ускладнювати соціальну взаємодію людини. Актуальні здібності описані двох видів: первинні та вторинні.

Вторинними актуальними здібностями Пезешкіан назвав пізнавальні, оскільки вони спрямовані на організацію простору таким чином, щоб його можна було вивчати та пізнавати, набувати досвід та передавати його іншим, зберігати та використовувати задля розширення своїх знань та компетенцій. До них відносяться такі, як: акуратність, чистоплотність, пунктуальність, слухняність, ввічливість, чесність та прямота, обов'язковість та совістливість, бережливість, справедливість, вірність. Первинними Пезешкіан назвав ті, які базуються на емоціях прийняття та любові. Здатність проявляти свої емоційні переживання і здатність приймати емоційне ставлення інших до себе, здатність емоційно переживати свої соціальні презентації та співпереживати іншим проявляється в восьми актуальних здібностях: любов, терпіння, товариськість, надія, віра, релігійність, готовність надавати час, довіра, ніжність/сексуальність [12,13].

Соціальні норми люди опановують в повсякденному житті, спостерігаючи та навчаючись побудові людських взаємин, як моделей наслідування: подружніх стосунків (ТИ), батьківсько-дитячих (МИ), ставлення батьків до світу та його цінностей (Пра-МИ), ставлення до виконання материнської та батьківської ролі (Я-мати; Я-батько) [12. С. 50].

В структурі опитувальника також закладена концепція розвитку актуальних здібностей за 4 каналами пізнання світу: тілесному, на рівні уяви, діяльності, на рівні контактів і стосунків. Якщо виникають складнощі, або несумісність у реалізації якихось актуальних здібностей (між первинними та вторинними, актуальними та базовими, в середині первинних чи вторинних),

які не піддаються адекватному вирішенню і створюють людині складнощі у розумінні себе та свого місця в суспільстві, то невирішений конфлікт може бути переведеним у іншу площину засобом тих же 4-х каналів. Перший - шляхом створення уявного, фантазійного простору (шлях інтуїції); другий - шляхом надмірної активної діяльності (шлях розуму); третій - шляхом звуження контактів, та розривання стосунків (шлях традицій), четвертий - шляхом соматизації (шлях відчуттів: переведення переживань на тілесний рівень). Кожний із названих шляхів виходу із складних конфліктних ситуацій направлений на локалізацію невирішеного конфлікту, негативну сторону якого фіксує авторська назва - «втеча». Кожний тип реакції на конфліктну ситуацію має дихотомічну структуру, що фіксує надмірність або в сторону посилення або послаблення: «втеча в фантазію - творчість чи продукування проблем», «втеча в діяльність - активну чи пасивну», «втеча в хворобу - соматизація чи посилення фізичного тренування», «втеча в контакти - розширення стосунків чи їх обмеження на самотність». Здатність дорослих до підтримки стосунків довіри та любові, як основи пізнання оточуючого світу (актуальні здібності), лягають в основу побудови різних типів взаємин повсякденного життя (моделі) можуть слугувати прийомним батькам ресурсом в різних ситуаціях замінної опіки [12,13].

Учасниками дослідження були прийомні батьки (153 особи) різних регіонів України які виконують функції прийомних батьків від 2-х до 8 років. Обробка отриманих даних здійснювалася засобами описової та кореляційного та факторного аналізу математичної статистики [5]. Дослідженням було встановлено, що у всіх без винятку прийомних батьків первинні актуальні здібності переважають над вторинними. Серед вторинних актуальних здібностей отримали перевагу такі, як: «працьовитість/старанність», «обов'язковість» та «вірність», а серед первинних: «терпіння», «час», «надія» та «любов». В таблиці № 1 надається загальна картина переваг «актуальних здібностей» прийомних батьків, типів реакцій на конфлікти та пріоритетних моделей побудови взаємин.

Таблиця № 1. Розподіл респондентів за даними шкал опитувальника WIPPF

(%)

Показники Шкали	жінки			чоловіки			Показники Шкали	жінки			чоловіки		
	Н	Ср	В	Н	Ср	В		Н	Ср	В	Н	Ср	В
Акуратність	26	27	47	33	26	41	Терпіння	4	16	80	1	11	88
Охайність	37	30	32	38	27	35	Час	5	17	78	0	22	78
Пунктуальність	22	45	33	28	34	38	Товариськість	8	29	63	12	36	56
Ввічливість	16	23	61	16	28	56	Довіра	8	35	57	14	34	52
Чесність	23	36	40	18	35	47	Надія	5	9	86	3	1	96
Працьовитість	6	18	75	3	23	74	Сексуальність	17	23	60	14	26	60
Обов'язковість	0	8	92	1	7	92	Любов	5	7	88	1	8	92
Ощадливість	39	38	24	32	41	27	Віра	14	26	60	12	33	55
Слухняність	18	37	45	8	40	60	Р/Тіло	51	32	17	73	18	9
Справедливість	46	32	22	53	29	18	Р/Діяльність	49	26	25	39	34	27
Вірність	2	4	93	1	3	96	Р/Стосунки	14	26	60	4	30	66
М/Я-мати	15	21	64	15	22	63	Р/Фантазія	3	4	93	1	8	91
М/Я-батько	34	19	46	32	19	49	М/Ми	16	23	61	11	34	55
М/Ти	31	18	51	31	15	54	М/Пра-ми	46	23	31	57	19	24

Примітка: Н – низький рівень, Ср - середній, В - високий.

Надамо спершу аналіз даних вибірки стосовно актуальних здібностей другого порядку - пізнання. Дослідженням не виявлено суттєвих відмінностей даних вибірки за гендерними ознаками: загалом динаміка даних жіночої та чоловічої вибірки демонструє подібні тенденції із незначними розбіжностями.

Дослідженням була виявлена загальна тенденція вибірки до зниження таких соціальних норм, як «охайність», «ощадливість» та «справедливість», що особливо стосується чоловіків. Було вивлено, що респонденти в переважній своїй більшості переживають почуття несправедливості, яке може скеровувати їх поведінку. Характеризуючи крайні полюси шкали «справедливість» слід наголосити, що досвід справедливого ставлення породжує почуття довіри та надійності, а досвід несправедливого – як протест та відчайдушність, так і розчарування, підкорення та безнадійність. За концепцією Пезешкіана взаємини між людьми в процесі будь-яких відношень (подружніх, сімейних чи виховних) визначаються двома шкалами: «справедливістю» та «любов'ю» [13. С. 126]. Отримані дані показали, що на фоні понижених показників за шкалою «справедливість» вибірка загалом має високі показники за шкалою «любов», що разом може провокувати розвиток компенсаторної мотивації – прагнення

зменшити силу власних переживань бодай щодо дітей, які зазнали несправедливого ставлення, нехтування та приниження. Оскільки почуття справедливості/несправедливості формується досвідом людини, то можна передбачити наявність в цій сфері базового конфлікту, який у чоловіків має тенденції трансформуватися в напрямку розширення контактної сфери, а у жінок – до її обмеження (див рис. № 1).

Дві наступні соціальні норми, «охайність» та «ощадливість», - фіксують взаємодію із зовнішнім світом, де почуття міри вказує або на адекватність їх проявів, як природних та спонтанних, або на такі, що посилюють напругу, постійного обміркування одного і того ж. Н. Пезешкіан, згоджуючись із порівнянням психоаналітиків, пише: «Дитина пізнає основні функції бережливості – тримати чи віддавати – в процесі вироблення навички стримувати дефекацію настільки це потрібно. Скупість в цьому сенсі відповідає судомним потугам при запорі, марнотратство – поносу» [13. С. 132]. Дослідженням було виявлено тенденцію до заниження вимог у напрямку «ощадливості» (див. табл. № 1). Деяке пониження названих соціальних норм може слугувати терпимості прийомних батьків до поведінки дітей, які не мали зразків бережливого ставлення ні до речей, ні до людей, а також, можливо, не привчені до гігієни та не мають належних навичок самообслуговування [2, 3, 7]. Проте в подальшому саме з цієї причини процес призвичаєння дітей до даних соціальних норм ускладнюватиметься, а додатково виявлені тенденції розшарування вибірки по крайніх полюсах за шкалою «охайність» посилюватиме варіативність виникнення конфлікту у ситуації неспівпадання батьківсько-дитячих позицій.

Стосовно таких норм, як «акуратність», «чесність», «слухняність» та «ввічливість» дослідження зафіксувало відносно пропорційний розподіл даних респондентів з деяким зсувом в сторону збільшення у чоловіків по такій нормі, як «слухняність» і у жінок згідно норми «ввічливість».

Відносно первинних здібностей, як-то любові та прийняття, то при загальній тенденції до високих показників все ж таки максимальні дані

отримали більше чоловіки, ніж жінки, а саме: здатність до терпіння задекларували 51% чоловіків і 45% жінок; розуміння значення часу і готовність його виділяти виказали 43% чоловіків та 39% жінок; почуття надії мають 71% чоловіків та 52% жінок; здатність надавати та приймати любов виявили з деякою перевагою теж чоловіки - 63% та 61% жінок. Чоловіки здебільшого відмічають значущість терпіння, любові, надії та виділення часу для побудови та підтримки соціальних контактів. Три із названих шкал стосуються теперішнього часу, а одна виходить за його межі і лаштує місточок в перспективу через здобутки власного досвіду. Якщо людина навчена вивіряти істинну значимість подій сьогоденням з перспективою на майбутнє, то позитивне ставлення і надія будуть окриляти її життєвий шлях та будувати його на основі позитивізму та оптимізму. Песимізм та розчарування супроводжують життя тих, хто не навчений вивіряти події сьогодення мірками майбутнього, що тим самим обмежує можливості бачення його перспектив та породжує почуття безнадійності та рутинності. Можна сказати, що діти, які пройшли через горе та втрати, діти, які вижили, більше орієнтовані на перспективність та оптимізм, проте їх асоціальний життєвий досвід не може надати зразків досягнення цього майбутнього. Можна передбачити, що послідовність дій, орієнтованих на досягнення бажаних результатів, може бути сприйнята прийомними дітьми як рутинність та одноманітність, що здебільшого не буде відповідати їхнім очікуванням. [2, 3, 7].

Стосовно наступних чотирьох шкал: «сексуальність/ніжність», «віра», «довіра» та «товариськість», чоловіча вибірка демонструє деяку тенденцію до розшарування показників, що в жіночій вибірці відмічається лише щодо першої при загальній тенденції в сторону високих показників. Високі показники за шкалами: «віра», «довіра» та «товариськість», вказують на значущість та готовність людей до подільності, підтримки щоденних контактів, налаштованість на спілкування, впевненість в собі та своїх здібностях, віру, як життєву позицію, та очікування по відношенню до чогось невідомого «не лише в нас самих, а й непізаному в оточуючому середовищі та непізнаваному у

всесвіті, що визначається також поняттям Бога» [13. С. 76]. Превалюючу налаштованість на контакти та довіру більше демонструють жінки вибірки.

Стосовно типів реакцій на конфлікти, то більшість респондентів отримали низькі та збалансовані показники за такими шкалами, як «тіло/відчуття» та «діяльність», що засвідчує низький рівень тенденцій до соматизації та переважний вибір пасивного стилю поведінки. Перевага низьких показників названих шкал вказує з одного боку на природну тенденцію до збереження ресурсів (зменшення активності, збільшення часових проміжків прийняття рішення), проте з іншого боку може привести до пролонгування складних ситуацій опіки та запізнених дій по їх вирішенню.

Проведений факторний аналіз об'єднав дані шкал опитувальника, що надає нам можливість продемонструвати деякі його результати. Так аналіз найнижчих показників вибірки показав гендерні відмінності по шкалах первинних «актуальних здібностях»: «ніжність/сексуальність та «довіра», вторинних - «бережливість» та типу реакції на стресові ситуації щодо готовності до контактів та підтримки стосунків із близькими людьми - «стосунки». Графік демонструє загальну тенденцію в напрямку формування нехтування та огрубіlosti стосунків а також додаткові: у жінок – в напрямку обмеження кола спілкування, а у чоловіків – процеси зневірення (див. рис. № 1).

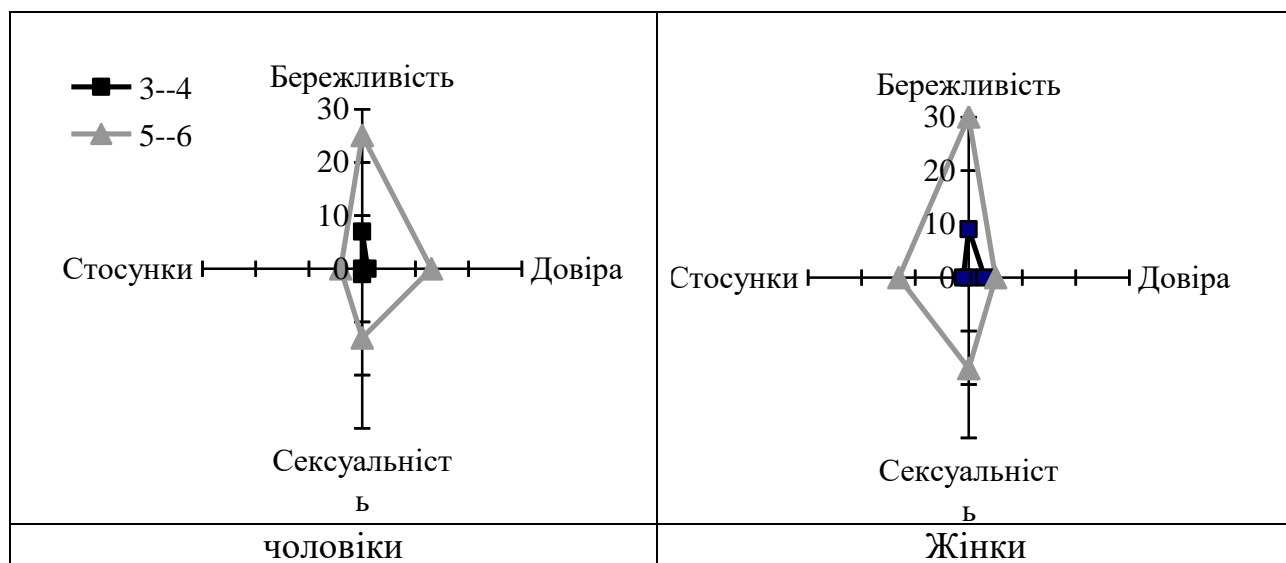

Рис. 1. Гендерні відмінності розподілу респондентів за низькими показниками актуальних здібностей

Майже вся вибірка виявилася в зоні високих показників по такому типу реакції як «фантазія», та частково - «стосунки». Переважними реакціями респондентів на конфлікти виявилися наступні: посилення фізичної активності, що може послаблювати небезпеку соматизації; тенденції ментальної пасивності під час діяльності, що слугує економії ресурсів; опору на творчий підхід та уяву а також розширення контактів та сферу соціальної підтримки, остання з яких виявилася більш притаманною чоловічій вибірці. Виявлений усталений стиль орієнтованості респондентів на творчість та розвиток уяви може в той же час активізувати домисли, вірування та містичні судження, зменшуючи тим самим критичність респондентів у сприйманні актуальної ситуації. Розширення адаптаційних горизонтів у такий спосіб створюватиме ризиковану ситуацію відходу від реальності, а в ситуації некомпетентності та обмеженого доступу до знань приводитиме до невірному трактування подій. Виходячи з того, що в ситуаціях прийомного батьківства такі чинники, як проактивність, час та реалістичність суджень є життєво значущими, то здатність дорослих до рефлексії виступає критичною якістю задля дотримання ними балансу та здатності до відмежування власних реакцій та потреб заміної опіки.

Дослідження показало, що отримані респондентами у спадок моделі взаємин у батьківській парі, спогади про свою матір і батька та внутрішньо-сімейні стосунки із сіблінгами несуть позитивний заряд для побудови сімейних довірливих зв'язків, здатності респондентів приймати та надавати любов, що важливо у ситуації прийомного батьківства. Шкали, які фіксують ставлення до батька та взаємодії у подружній парі батьків має дихотомічну тенденцію, де біля 32% респондентів мають негативний відгук, і біля 50% - позитивний. Виявилось, що більшість вибірки (52%) мають спогади домінування песимістично-захисного ставлення у батьківській родині та переважання індіферентного настрою, що сформувало їх моделі світосприймання «Пра-ми». Таким чином прийомне батьківство може нести компенсаторні мотиви, які

своїм корінням сягають у прабатьківські моделі, де песимістичність прогнозу обмежуватиме їхнє світосприймання посилюватиме тенденції до закритості родини у побудові взаємин із навколишнім соціумом. Окреслений аспект дослідження виступає значущим для оцінки кандидатів на предмет їх готовності до замінної опіки.

▪ **Ставлення прийомних батьків як координати заміної опіки дитини.**

Прагнучи окреслити параметри повсякденного життя прийомних сімей в рамках виконання ними функцій заміної опіки ми знову скористалися даними Віспаденського опитувальника (WIPPF) Н. Пезешкіана. Проведений факторний аналіз отриманих даних окреслив п'ять факторів, які зафіксували п'ять типів ставлення прийомних батьків. Перший вказує та ставлення прийомних батьків до справи заміної опіки, другий – до норм побутового життя, третій демонструє успадкований стиль сімейної взаємодії, четвертий – відношення до приватної, інтимної сфери життя, а п'ятий фіксує ставлення до вищих людських цінностей (див. табл. № 2). Психологічні відношення як підтвердження факту свідомих, вибіркових та активних зв'язків людини з об'єктами її дійсності В.М. Мясіщев розглядає як координати орієнтації людини у світі. Таким чином якісний аналіз змістовного наповнення отриманих в дослідженні факторів розкриватиме суттєві моменти процесу опанування дорослими ситуації замінного батьківства [5].

Таблиця № 2. Факторне навантаження згідно шкал опитувальника - WIPPF

Шкали факторів		Навантаження	Шкали факторів		Навантаження
№	I фактор		№	III фактор	
18	Любов	,675	25	Ти	,791
16	Надія	,644	24	Мати	,731
11	Вірність	,643	24	Батько	,700
23	Фантазія/майбутнє	,625	26	Ми	,682
7	Обов'язковість/точність	,586	27	Пра-Ми	,583
12	Терпіння	,552			
20	Тіло/відчуття	-,512		IV фактор	
13	Час	,387	22	Контакти	,741
	II фактор		8	Бережливість	,669
3	Пунктуальність	,708	17	Сексуальність	,413
10	Справедливість	,657	15	Довіра	,337
4	Ввічливість	,649			
2	Чистоплотність	,637		IV фактор	
1	Акуратність	,613	19	Віра/релігія	,667
21	Діяльність	,485	14	Контакти	,645
9	Слухняність	,474	5	Чесність	,459
6	Старанність/досягнення	,403			

Перший фактор сформувався на основі чотирьох первинних «актуальних здібностей» людини (любов, надія, терпіння, час); двох шкал вторинних «актуальних здібностей» (вірність та обов'язковість/точність) та двох типів реакцій на конфлікти (фантазія, тіло/відчуття). Загалом більшість респондентів (78 – 96%) мають високі показники за шкалами фактору, окрім однієї № 20 – «тіло/відчуття», що разом засвідчує про умови мінімізації ризиків переведення невирішених конфліктів в зону соматизації (див. табл. № 2). Цими умовами виявилися переважаючі у респондентів відчуття надії на створення теплих, довірливих людських взаємин та реальне вкладання власних зусиль, сумління та терпіння в напрямку їх досягнення, що може створювати гальмуючий ефект захисних механізмів соматичної дії. Оскільки напрямком зусиль турботи прийомних батьків виступають прийомні діти, то ми назвали перший фактор «Ставлення до справи заміної опіки».

Крайні високі показники по даному фактору свідчать про «надихаючий ентузіазм», як прояв любові (аж до потурання), терпіння, надії та ретельного здійснення суттєвих вкладів у справу, яка, наснажуючи впливає на людей, посилюючи їх активність, творчість та фантазію (аж до прожектерства як форми захисту) з результируючим зменшенням психосоматичних негативних проявів стану власного здоров'я. Крайні низькі показники вказують на «розчаровану хворобливість», прискіпливість та самоїдство; неприйняття та вимогливість в напрямку об'єкта емоційної реакції; невірність, необов'язковість та недбалість у здійсненні своїх зусиль; нетерплячість та невміння розподіляти свій час; перенесення нереалізованих прагнень та переживань на тілесний рівень, як переорієнтацію напрямку своєї активності.

Даний фактор, як і всі наступні, має дихотомічну структуру. Збалансовані показники фактору видаватимуться більш бажаними, оскільки вказуватимуть на достатній рівень любові прийняття та віри в результативність справи без покvapливості та прожектерства, розчарувань, вимогливості та втеч у хворобу. Фактор особливо наголошує, що розвиток перерахованих «актуальних здібностей» відбувається згідно психофізіологічного рівня

функціонування організму людини. Фактор попереджає, що за відсутності вище перерахованих умов та в ситуаціях перенапруження тенденції розвитку хворобливого стану виступатимуть суттєвою загрозою стану здоров'я. Згідно концепції Н.Пезешкіана «актуальні здібності» формуються за участю трьох систем: тілесної організації, часової та просторової рамки зовнішнього середовища. Два перших знаходяться саме в першому факторі, що вказує як на потенціальні його можливості, так і на обмежуючу функцію в питаннях справи в напрямку можливого накопичення негативних емоційних реакцій та їх перенесенням на психосоматичних рівень відреагування. За гендерними ознаками чоловіки вибірки мають дещо більшу представленість у всіх шкалах фактору з позитивним кореляційним зв'язком, окрім шкали «фантазія/майбутнє», де незначну перевагу має жіноча вибірка. Дана позиція жінок може вказувати на їх додатковий потенціал, де уява може створювати як емоційно-позитивні, так і емоційно-негативні картини прийомного батьківства, що суттєво обмежуватиме критичність сприймання.

Другий фактор «Ставлення до норм повсякденного побуту» зосередив в собі вісім із одинадцяти вторинних здібностей, які вказують на створення та збереження структури, як основи надійності та стабільності, що проявляється через побутові навички дотримання чистоти та постійності у розташуванні речей, дотримання домовленостей, проявах слухняності та старанності. Точність, охайність, акуратність, пунктуальність, почуття справедливості виступають такими якостями, які можуть приводити до пошуку чи втрати та уникнення соціальних контактів, відмежування від смердючих, неакуратних, нечемних, не пунктуальних чи несправедливих; також можуть бути використані як засіб покарання чи самокартання. Дотримання норм фактору сигналізує про стабільність та передбачуваність очікуваних результатів, а їх порушення вказує на нестабільність та сигналізує про потребу у додаткових зусиллях. Даний фактор, як і перший, має дихотомічну структуру: його крайні позиції свідчатимуть про нездорову ситуацію, а збалансованість - про відсутність внутрішніх конфліктів щодо дотримання норм повсякденності.

Прагнення надмірного дотримання норм може створювати ажіотаж, як захисний механізм конформізму, а їх ігнорування провокувати бунтарство, що за певних умов в однаковій мірі може послужити основою асоціального розвитку людини. Е.Еріксон відмітив, що «дресирування» дитини щодо охайності має зв'язок із ростом агресивності в дорослості [13 С. 108]. З одного боку перевтома від надмірної активності у дотриманні соціальних норм і бажанні зробити все найкращим чином, а з іншого - зовнішня позиція вичікування і невтручання, аж до ігнорування, як збереження внутрішньої енергії, виступають межовими ознаками крайнього вираження реакцій переживання людиною конфліктного сприймання соціальних норм. Як ажіотаж, так і нехтування та ігнорування вказують на особистісні обмеження побутового життя, що фіксують дві крайні позиції її конфліктного наповнення: пасивність чи хаотичну активність.

Загалом даний фактор має тенденції до зосередженості показників респондентів здебільшого в секторі збалансованості з невеликим збільшенням відсотку респондентів в крайніх позиціях. Аналіз гендерної складової засвічує більшу схильність жінок до акуратності, ввічливості та поведінки орієнтованої на економію енергії, що проявляється у виборі більш пасивної поміркованої позиції вичікування (49%). Чоловіки більше надають переваги конвенційності та виказують налаштованість на поведінку слухняності (60%), чутливості до несправедливості (53%) а в конфліктних ситуаціях - більше схильні до посилення власної активності. Категорія «оханість» виявилася такою, стосовно якої і чоловіки і жінки схильні виказувати здебільшого категоричні судження.

Третій фактор об'єднав всі виокремленні Н.Пезешкіаном моделі наслідування, що і надало йому назву: «Ставлення до інтеріоризованих моделей сімейно-рольової взаємодії». Здебільшого досліджувані відмітили збереження у їхньому досвіді позитивних зразків щодо ролі батька та матері (шкала «Я»); взаємин батьків в подружній парі (шкала «Ти»); ставлення батьків до оточуючого світу (шкала «Ми»). Аналізуючи крайні показники названих шкал, слід відмітити, що вони фіксують негативний дитячий досвід респондентів у

сприймання своїх батьків, де більшій критиці піддається образ матері, ніж батька. Вкрай негативні спогади про батька респонденти висловлюють у 4-5%, а про матір у 12-13%; а вкрай негативні взаємини між батьками (шкала «Ти») здебільшого відмічаються жінками (17%), ніж чоловіками (4%). Проте загалом вибірка чоловіків демонструє більш диференційоване сприймання моделей сімейної взаємодії, а жіноча вибірка - здебільшого позитивних зразків. Названий фактор виявився єдиним, який має відмінності між даними прийомних батьків і тих, хто відмовився від створення заміної сім'ї. Серед чоловіків, які відмовилися від створення прийомної сім'ї, більшість отримали низькі показники по шкалах «Я-батько» та «Ти», що вказує на переважання в їх досвіді негативних моделей ролі батька та взаємодії в подружній парі батьків з домінуванням відторгнення та індиферентності. Можна сказати, що саме позитивні моделі міжпоколінної трансляції щодо батьківсько-подружніх ролей слугують мотиваційним потенціалом прийняття рішення про заміну опіку, як бажані людям повторити знову себе в батьківсько-материнській ролі. Респонденти, в яких названі типи зразків переважно мали негативне забарвлення, при рівних інших показниках, в результаті відмовилися від створення прийомних сімей.

Також було встановлено, що на фоні переважання високих показників 3-х названих шкал виділяється домінування низьких показників по шкалі «Пра-Ми» (47% жінок та 57% чоловіків), що вказує на негативне світосприймання більшістю респондентами та феномен трансляції з прабатьківської родини почуття зневіри у перспективність загальнолюдських цінностей. Якісний аналіз даного фактору фіксує рівень функціонування сімейної системи, що регулюється механізмом міжпоколінної передачі і проявляється в структурі меж сімейної взаємодії: подружньої, батьківської батьківсько-дитячої та сіблінгової¹⁰. Дані вибірки засвідчили, що поєднання трансляційної моделі негативного світосприймання з домінуючим позитивним сприйманням батьківських ролей може створювати ізоляційні тенденції, де сімейне оточення

¹⁰ Сіблінги –кревні брати та сестри

сприйматиметься єдиним безпечним місцем для обездоленої дитини. Фактор вказує, що в ситуації позитивних моделей сімейно-рольової взаємодії мотивація до їх передачі посилюється, а в ситуації негативних – послаблюється. Однак модель негативного світосприймання все ж таки залишається ризиком з причини може підштовхувати людей до неусвідомлених вчинків просоціальної дії, як «спасіння дітей від загроз несправедливого світу». Фактор уможливує ситуації формування «образа ворога» (наразі зовнішнього), як неусвідомленого механізму згуртування її членів та закриття сімейної системи задля її збереження. В ситуації загального зниження людських цінностей такі інтенції зовнішньо можуть позитивно сприйматися і соціально схвалюватися. Проте влаштування прийомних дітей в таку сімейну систему може мати негативні наслідки, адже згуртування членів сім'ї зумовлене не їх об'єднанням навколо задач замінної опіки, а іншими чинниками, зазвичай неусвідомленої дії [9,10,17].

Четвертий фактор «Ставлення до інтимної сфери», що опирається на почуття базової безпеки та довіри до світу, слугуючи при спілкуванні встановленню міжособистісної дистанції. Фактор поєднує дві шкали первинних здібностей - «ніжність/сексуальність» та «довіра» та одну із списку вторинних здібностей - «бережливість» а також один тип реакції на переробку конфліктів – шкалу «стосунки». Дані фактору потребують детального аналізу згідно врівноваження потреб кожної сторони щодо довіри, ощадливості та ніжності. Надмірність проявів даного фактору може фіксуватися в діях психологічного насилля як у формі привласнення, тобто повного позбавлення іншого свободи вибору так і у формі відторгнення через дії ігнорування та нехтування. Таким чином перший полюс буде вказати на надмірну ощадливість аж до скупердяйства на фоні волелюбства та домінуючої потреби тілесних дотиків, наївності, нав'язливості та поверхневого, некритичного розширення соціальних контактів, як захисної реакції у прагненні максимального соціального включення. Другий - на відчуття власної неповноцінності чи ревнивості стосовно інших, тілесної відчуженості, марнотратства як показника соціальної

некомпетентності та невміння здійснювати соціальні вклади, орієнтації на соціальну відчуженість. Таким чином несформованість адекватного почуття інтимності проявляється крайніми позиціями: з однієї сторони велелюбством та нав'язливістю, а з іншої сторони – відлюдкуватістю, що в однаковій мірі вказує на особистісні проблеми щодо регулювання питань свого інтимного життя.

Фактор також фіксує деякі гендерні відмінності щодо напрямку розвитку захисної реакції та механізму формування міжособистісних взаємин. Захисну реакцію в напрямку розширення стосунків більше демонструють чоловіки (19%), ніж жінки (9%), а тенденцію до уособлення більше виявили жінки (13% проти 4% у чоловіків). Збалансованість з деякою тенденцією до пониження виявили чоловіки щодо показника «довіра», а жінки відносно показника «стосунки». Відтак можна сказати, що у чоловіків втрата довіри може спровокувати процес переосмислення життєвих подій та прийняття рішень з результуючим виходом із сімейної системи та активними діями в напрямку розширенням соціальних контактів, що може бути непоміченим стороннім спостерігачем, оскільки даний процес відбувається на внутрішньому плані. А для жінок таким перемикачем може стати порушення традиційності підтримки стабільності у стосунках, що сприйматиметься як загроза з посиленням тенденцій до емоційно-соціальної відстороненості.

П'ятий фактор «Ставлення до вищих людських цінностей» засвідчує особливості формування довіри-недовіри до світу, де щирість, чесність, здатність до встановлення інтимних довірливих стосунків потребує захищеності та віри перш за все у близьких людей, а в подальшому і на цій основі - вірування у сенс та наповненість життя. Фактор складається із однієї вторинної «актуальної здібності» - «чесність» та двох первинних - «віра/релігія» та «контакти». Одна із крайніх позицій даного фактору вказує на фанатизм та релігійність з тенденціями до закриття системи, як єдино надійної для створення щирих та довірливих взаємин при загальній картині загроз оточуючого світу; друга із прагматичним ставленням до світу, де все

перевіряється на практичну корисність та реальність з прагматично атеїстичними поглядами на життя. Даний фактор не має вираженої реакції на конфлікту ситуацію, оскільки такої не передбачається з причини загальної тенденції до закриття системи чи надмірного прагматизму та відсутності взагалі тенденції до створення її з причини зневірення в світі та собі, невизначеності та плинності всього сущого, що не дає відчуття стабільності та довіри, і тим самим перекреслює саме життя. Тенденція до закриття системи чи заперечення будь-якої можливості її створення вказує на реальні небезпеки для соціального устрою життя, перша з яких фіксує фанатизм, друга – нігілізм, і тим самим обоє перекреслюють значущість життя взагалі в його різноманітті проявів.

Гендерні дані вибірки зафіксували загальну тенденцію групування респондентів біля високих показників за всіма шкалами фактору. При цьому жінки демонструють більш посилену зацікавленість у створенні товариських стосунків та контактів (шкала «товариськість»), вірі в майбутнє та релігійності (шкала «віра/релігія»), надаючи перевагу відносинам поміркованості та зваженості. Чоловіки більше виказали чутливість щодо чесності (35% мали помірковані показники, а 47% - високі). Фактор відмічає, що серед тих, хто створив замінні сім'ї можуть бути ситуації відкрито нещирих стосунків, що задекларували 5% жінок та 3% чоловіків вибірки. Проте даний відсоток наскільки малий, що екстраполювати його показники на всю вибірку немає доцільності, що слід враховувати і в практичній роботі системі заміної опіки.

Наведений якісний аналіз факторних навантажень вказав, що ставлення прийомних батьків до норм повсякденного життя, вироблених досвідом соціалізації моделей сімейно-рольової взаємодії при співставленні із світосприйманням можуть мати як розвивальну, так і дефіцитарну направленість. Створюючись таким чином система координат психологічних відношень прийомних батьків виступатиме для прийомної дитини системною рамкою замінного опікування. За таких умов зменшенню ризиків компенсаторного заповнення дефіцитарних потреб дорослих в умовах

замінного батьківства буде слугувати розвиток у них рефлексії власних інтенцій до просоціальної дії.

▪ **Дитина у прийомній сім'ї: аналіз випадків.**

Даний розділ зосереджує увагу на деяких аспектах динаміки міжособистісного спілкування в прийомних сім'ях, особливостях комунікативних процесів та їх впливу на особистісне становлення прийомних дітей. Основними методами проведення дослідження виступили: включені спостереження, фокус-групи, аналіз випадку, вивчення історій дітей, проєктивна методика спонтанності.

Дослідження підтвердило, що входженням до сім'ї прийомної дитини (як нового її члена) змінює змістовне наповнення складових сімейного спілкування: 1) перцептивної: сприймання членами родини один одного обумовлюється новими знаннями, що впливає на їхні поведінкові прояви, вимагає рольової видозміни та активізує процеси саморегуляції: як індивідуальної так і сімейної; 2) комунікативної: життєвий досвід прийомної дитини привносить до сімейної системи нетипові для приймаючої сторони комунікативні схеми, що активізує сімейні захисні механізми гомеостатичної дії; 3) інтерактивної, що виявилася пов'язаною з особистісними характеристиками кожного із членів сім'ї та функціонуванням її підсистем: батьківсько-дитячої, дитячої та подружньої. Даний напрямок виявився таким, що здатний проявляти і корегувати труднощі новоствореної прийомної сім'ї [3, 20]. Дослідженням також відмічено, що процес побудови спілкування між прийомними дітьми та батьками обумовлюється віком дитини, наслідками її деприваційного досвіду та мірою доступності дитини розуміння свого минулого [1, 2, 3, 6, 7, 11]. Здатність прийомних батьків адекватно відкривати дитині доступ до її минулого виявилася для них найскладнішим навиком [6, 7, 11].

Прийомні діти зазнають ряд труднощів у процесі сприймання ситуації проживання в прийомній сім'ї. Процес інтеграції дитини дошкільного віку в нову родину відбувається впродовж усього першого року її проживання у прийомній сім'ї. Вікові характеристики та невизначеність ситуації минулого дитини

обмежують її можливості адекватного сприйняття та розуміння нового середовища. Дана ситуація переживається як домінуючий емоційний фон та зображається дітьми дошкільного віку як множинність недиференційованих зовнішніх об'єктів. Невизначеність щодо минулого дитини та її кривної родини призводить до того, що, проживаючи в прийомній сім'ї більше півроку, прийомні діти не можуть ідентифікувати та вітворити в малюнку всіх членів прийомної сім'ї. Через рік проживання в прийомній сім'ї даний бар'єр долається ж самі діти швидко долають теж саме завдання - зобразити на малюнку членів своєї сім'ї, серед яких знаходять і своє місце [7. С. 68]. Опанування сімейним простором відбувається відповідно до наявного активу можливостей прийомної дитини та її здатності до переробки та утримування інформації в полі свого контролю. Чим менша дитини, тим менше у неї в резерві таких можливостей, а в ситуації деприваційних уражень ця здатність зазнає ще більших обмежень. За свідченням дітей підліткового віку, то їхнє пристосування до умов життя в прийомній сім'ї може сягати за півторарічний термін і має зворотню спрямованість: від прийняття родини на когнітивному рівні до емоційно-емпатійного [2,3,7].

Проведений нами аналіз випадків функціонування прийомних сімей підтвердив дані попередніх досліджень і засвідчив, що велика варіативність ситуацій заміної опіки над дітьми унеможливило уніфікацію системи підтримки і потребує створення системи професійної підтримки замінного опікування дітьми. Надамо опис окремих випадків надання заміної опіки в прийомних сім'ях [4].

ІСТОРІЯ ПЕРША. Прийомні батьки звернулися до адміністрації з проханням надати їм право на усиновлення дитини, яка проживала вже рік в їхній прийомній сім'ї. Їхнє рішення було зумовлено переїздом родини в іншу місцевість, де вони не можуть виконувати роль його прийомних батьків дитини. Дитина на той час мала чотири роки, розвивалася згідно вікової норми, була

життєрадісною, веселою, любила декларувати вірші, співала разом із прийомними батьками в хорі, знала весь їхній репертуар. Дівчинка народилася від першої вагітності, в її анамнезі не було зафіксовано суттєвих порушень. Кривна мати дитини, яка на той час не могла турбуватися про неї, не згодилася на усиновлення і віднайшла рекомендувачів, які запевнили уповноважений орган виконавчої влади, що вона незабаром зможе відновити свою виховну здатність і забрати до себе дитину. Наразі було здійснене переведення дитини із однієї прийомної сім'ї до іншої до остаточного вирішення життєвої ситуації кривної матері.

Переведенні до нової прийомної сім'ї виявилось складним, оскільки дитина дуже прив'язалася до прийомної сім'ї. Бажання дорослих полегшити переживання розлуки призвело до обмеження стосунків дитини із членами першої прийомної сім'ї. Намагаючись прискорити процес звикання дитини, нові прийомні батьки під будь-яким приводом уникали стосунків із попередньою сім'єю: «Коли вони приходять, то дитина плаче і це її травмує»; «Вона ще маленька, щоб такі речі переживати». Без професійної підтримки процес вимушеного розлучення дитини із людьми, які стали для неї близькими, носив спонтанний та інтуїтивно спрямований характер. Рішення дорослих опиралися скоріше на власний досвід, ніж на компетентність спеціалістів, що уможливило послідуєче формування патологічних наслідків особистісного становлення дитини.

Не маючи змоги більше турбуватися про прийомну дитину подружжя першої прийомної сім'ї припинили всілякі контакти з дитиною, тим самим посиливши примусовий характер переміщення. Нові прийомні батьки максимально прагнули створити для дитини найкращі умови, оточивши увагою, приділяли час, гралися з нею. Здавалося, що краще і не може бути. Час швидко пройшов і дитина поступово звикла і до цієї сім'ї, де всі теж її дуже полюбили. Кривна мати підтримувала один раз на місяць стосунки із своєю донькою: приносила їй цукерки, іграшки, інколи бавилася з нею, але були випадки, коли не

приходила на зустрічі. Так пройшло 3 роки. За цей час кривна мати вийшла замiж i народила другу дитину. Життя в неї стало налагоджуватися на краще, проте особливих почуттів до своєї першої дитини вона не відчувала i приходила на зустрічі з сином лише з наполягань опікунської ради та про «людське око, щоб сусіди не казали, що вона покинула дитину».

Наразі дитині виповнилося 7 років, п'ять із яких вона прожила в прийомних сім'ях: вона знає, що вона - «прийомна дитина», що в неї є кривна мати i вітчим, які інколи відвідують її та впродовж вже 3-х років кличуть до себе жити, хоча реально нічого для цього не роблять. Невизначеність та нестабільність стану дитини можна класифікувати як стрес-чинник тривало дії, що i могло зумовити розвиток у дитини захисних реакцій, які проявилися у психосоматиці (надмірна повнота тощо), захисному механізми витіснення (дитина не впізнає на фотографії членів першої прийомної сім'ї, яких дуже любила: вона взагалі нічого не пам'ятає про своє життя в першій прийомній сім'ї), а також у проблемах із навчанням (погано запам'ятовує, забуває, на уроках - не уважна). Прийомна сім'я стала відчувати складнощі у стосунках з дитиною, вчителями, які постійно наголошували на її шкільних труднощах та висловлюючи побоювання щодо навчальних здібностей дитини. Було поставлене питання про направлення дитини до медико-психологічної консультації. Історія отримала непередбачуване для всіх вирішення: на восьмому році життя відбувалася реінтеграції кривної сім'ї – дитині були повернуті її права жити на кривну сім'ю. Цьому послугувала ситуація активного включення в процес родини чоловіка, які наполягали на об'єднанні кривних зв'язків між дитиною та її матір'ю – дружиною їхнього сина. Процес руху до реінтеграції в рамках своїх повноважень підтримували ЦСССДМ та ССД, хоча другі прийомні батьки все ж таки виказували сумніви щодо успіху даного процесу. Наразі хлопчик проживає в кривній родині, що на цей раз не привело до втрати зв'язків із прийомними батьками: відтепер прийомні батьки приїзять до нього в гості i він - до них. Дитина відчуває себе старшим сином в родині, проте

пережитий минулий досвід інколи дає свої знаки у налагоджені стосунків із меншим братом, ставленні до матері, вітчима та його родини; пам'ять дитина так і не відтворила спогадів про її перших прийомних батьків. Наразі психофізіологічний стан дитини унормувався, а шкільні труднощі відійшли в минуле, тож потреба у консультації на предмет розумового розвитку втратила свою актуальність.

ІСТОРІЯ ДРУГА. Хлопчик проживав із мамою та батьком (батьки не були зареєстровані у шлюбі) на житловій площі бабусі - матері батька. Коли хлопчику виповнилося 2 роки бабуся померла, а батьки з причини алкогольної uzалежненості не дбали про дитину. Як і раніше вони її залишали без догляду, а незабаром взагалі залишили саму в квартирі. Спочатку хлопчикові допомагали сусіди: кормили його, брали до себе, а потім повідомили уповноважений відділ державної адміністрації про стан дитини. Після вилучення із кривної сім'ї дитини була влаштована до прийомної. Більше хлопчик не бачив своїх кривних батьків, оскільки вони не виказували свого місця перебування, а з причини відсутності відповідних служб їх пошук не був ефективним. В казці про ховрашка, яку хлопчик склав через 6 місяців проживання в прийомній сім'ї, він так описує його життя: Жив-був маленький Ховрашок. Він всього боявся, бо не мав де жити. Він знав, як просити у людей на їжу, але сам боявся це робити. Одного разу його побачили дві великі Миші і забрали до себе, але у них мало було їжі і вони його віддали іншим Мишам. Ховрашку спочатку сподобалося жити в них, але там було так тісно, що він вирішив втекти. Проте він не знав куди йому тікати і міг лише ходити по норці від однієї стінки до іншої. Тоді він сів і заплакав. Мишки його пожаліли і спитали, що він хоче, але він нічого їм не міг сказати, бо вони були Мишки, а він – Ховрашок.

Різний досвід, різні традиції, різні норми, які зазнав хлопчик в біологічній та прийомній сім'ї, ініціювали у нього багато питань, відповідь на які він не міг сам

дати, а прийомні батьки не здогадувалися про стан дитини. Поступово почуття замкнутості, безвихідності та розпачу опанували дитиною, що в казці проявилось у розмежуванні на «свої» та «чужі» через образи «мишей» та «ховрашка», які не можуть зрозуміти один одного, хоча ставляться з добром і жаліють один одного. Історія свідчить, що культурні розбіжності можуть бути наскільки сильними, що призвести до розвитку внутрішньо-особистісних конфліктів як у дорослих, так і дітей [3,4,7]. Процеси адаптації та інтеграції в новоствореній сім'ї можуть бути настільки складними, що усвідомлення їх може потребувати спеціальної допомоги, як психотерапевтичного, медичного напрямку, виховного напрямку [8, 11, 14].

ІСТОРИЯ ТРЕТЯ. Коли хлопчику виповнилося 10 років, його мати захворіла і була госпіталізована в лікарню психоневрологічного профілю. Родичі відмовилися дбати про дитину і наполягали на її влаштування в заклад групового перебування на державне утримання. Ініціативу проявила знайома матері, яка прийняла рішення створити для хлопчика прийомну сім'ю, що не схвалили родичі хлопчика.

Все ж таки хлопчик став жити в прийомній сім'ї, проте його родичі інколи його дозволяли собі говорити не дуже гарні речі про прийомних батьків, що ускладнило їхні взаємовідносини. Роздумуючи над труднощами було прийнято рішення скласти план-контракт, де всі члени родини написали, чому вони живуть разом, яким чином вони будуть допомагати вирішувати різні питання і як кожний має заявити про те, що хотів би вирішити і що сам для цього буде чи не буде робити. Коли ж наступного разу прийшли родичі і зазвичай стали йому «радити», той запропонував їм долучитися до контракту і взяти участь у виконанні їхніх пропозицій, оскільки вбачав це більш доречним. Таким чином в прийомній сім'ї були відновлені відкриті взаємини, які дали йому приклад побудови взаємовідносин із оточуючого його людьми. Так хлопчик отримав другий рідний дім і сім'ю (наразі заміну), яка турбувалася про нього до повноліття і підтримувала в період переходу до самозабезпечення. Мама більший час

перебувала в лікарні, а в періоди ремісії повертається до своєї квартири, мала можливість спілкується як із сином, так із своєю подругою - прийомною мамою свого сина. Проте хвороба «не відпускає» жінку і вона знову повертається до лікарні. Родичі припинили «атаки» на прийомну сім'ю і дійшли згоди, що опікуном їх племінника а також майна і житла матері хлопчика – їхньої сестри, була призначена прийомна мати. Прояснення юридичних засад правонаступності в родині хлопчика внесло прозорість у взаємовідношення та урегулювало взаємини всіх учасників даного процесу.

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА. Діти (хлопчик і дівчинка) влаштовані до прийомної сім'ї у віці 2-х років. Всім здавалося, що розповідати про їхнє попереднє життя зовсім не потрібно і здавалося, що із тих уривків інформації про їх кривих батьків не було чого і розповісти. Проте діти хворіли, погано спали і мали проблеми із розвитком. Було прийнято рішення скласти дітям їх життєву історію у вигляді «казки про 2-х їжачків» і створили фільм про них, щоб вони могли за потребою відтворити той період свого життя натепер відомий приймним батькам. На здивування прийомних батьків, діти відразу себе пізнали у цих їжачках і просили батьків розповідати казку ще раз і ще раз, як і фільм про себе, який любили коментувати. Через деякий час батьки помітили, що діти стали спати краще, менше хворіти, а їхній розвиток більше не викликав у занепокоєння, оскільки вони «схоплювали» все при першому поданні

Описані короткі моменти життя прийомних сімей зауважують перемишування побутових аспектів із питаннями, які потребують професійного вирішення, як-то: юридичного, педагогічного, розвитку та стану здоров'я, соціального захисту а також з питань побудови сімейної взаємодії в умовах різноспрямованих впливів. Побутове життя кожної родини не може бути перетворене у спеціальних заклад універсального призначення, а постійно їм перейматися відшукуванням спеціалістів з окремих питань професійних знань - невідлучно. Таким чином функції супроводу сімей заміної опіки, що покладаються на професійного

соціального працівника, слугують утриманню родини на позиціях сімейного життя, а сфера організації допомоги в різних напрямках професійних знань виступає предметом спільного вирішення за підтримки професійного соціального працівника, що зберігає приватність життя сім'ї та посилює ефективність вирішення складних ситуацій замінного опікування.

Література

1. Алексеева И. А. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И. А. Алексеева, И. Г. Новосельский. – М. : Генезис, 2005. – 256 с. – (Неблагополучная семья : преодоление кризиса).
2. Бевз Г. М. Прийомна сім'я : особливості розвитку та соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування / Г. М. Бевз // Актуальні проблеми психології ; консультативна психологія і психотерапія : [зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України] : (за ред. С. Д. Максименка, З. Г. Кисарчук). – К. : Міленіум, 2003. – Т.3. – С.211 – 220.
3. Бевз Г. М. Психологічні чинники забезпечення процесу інтеграції дитини в прийомну сім'ю / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України : [за ред. С. Д. Максименко]. – К.: 2004. – Т. VI. Вип 2. – С. 16 – 24.
4. Бевз Г. М. Соціалізація дитини в умовах інституту прийомної сім'ї: аналіз випадків / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України : [за ред. С.Д.Максименка]. – К. : 2007. – Т. IX. – Ч. 5. – С. 14 – 19.
5. Бевз Г.М. Психологічні відношення прийомних батьків як координати замінної опіки дитини / Г.М.Бевз : Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць /Ун-т менеджменту освіти АПН України, Асоц. безперерв. освіти

- дорослих; [редкол.: О.Л.Ануфрієва та ін.] – К. : Геопринт, 2009 Вип. 13 [Голов. ред. В.В.Олійник]. – К.: Геопринт, 2009. – ч. 2. - С. 113 – 121.
6. Бетси Кифер Как рассказать правду усыновлённому или приёмному ребенку. Как помочь ребенку осознать свое прошлое. / Бетси Кифер и Джейн Скулер - К. : «Феникс», 2009. – 270 с.
 7. Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога. /Бевз Г.М., Пеша І.В. К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. 101 с.
 8. Котли Патриция. Новые приемные родители. Первый опыт / Патриция Котли ; [перев. с англ. Н. И. Ивановой]. – Новосибирск : ООО«Дата», 2000. – 200 с.
 9. Межличностное общение / сост и общая ред. Н.В. Козариновой, В.М.Погольшин. – СПб.: Питер, 2001. – 512 с.
 10. Николз М., Ричард Ш. Семейная терапия. Концепции и методы. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960 с.
 11. Ослон В. Н. Ребенок в приемной семье : проблемы воспитания ; [пособие для приемных родителей и патронатных воспитателей] / В. Н. Ослон. – Пермь : ПОИПКРО, 2004. – 50 с.
 12. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носрат Пезешкиан. – 2-е изд. - М. : Институт позитивной психотерапии, 2006.- (серия «Позитивная психотерапия»). – 460 с.
 13. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Н. Пезешкина ; [перев. с нем.]. – М. : Медицина, 1995. – 336 с. : ил.
 14. Петрановская Л. В клас пришел приемный ребенок / Л. Петрановская. – М. : Студио – Диалог, 2009. – 171 с.
 15. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения: Учебн. пособие. / Ю.П. Платонов. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.

16. Психология и жизнь. – 16-е изд. / Р. Геринг, Ф. Зимбардо. – СПб.: Питер, 2004. – 955 с. (Серия «Мастера психологи»).
17. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара: Издательство Дом «БАХРАМ –М» 2003 – 656 с.
18. Черников А. В. Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики. Тематическое приложение к журналу «Семейная психология и семейная терапия» / А. В. Черников. – М. : 1997. – 160 с.
19. Шутценберг А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. / А. Шутценберг – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
20. Bevz H. Partnerstwo w rodzinach zastępczych w ramach rozwoju systemów socjalnych: aspekty historyczne oraz współczesne (na przykładzie Ukrainy). / H. Bevz // Partnerstwo w rodzinie. Istota i uwarunkowania relacji między rodzicami i dziećmi Lublin. : Wyd. KYL, 2009. - P. 237 – 245
21. Braun - Gałkowska Maria Psychologia domowa Lublin. Wydawnictwo KUL. – 2008, 476 p.
22. Formański J. Psychologia środowiskowa. Warszawa. Wydawnictwo Lekarskie PZWL. -2004. 321 p.

V. Соціальна робота в сфері замінної опіки як інноваційний напрямок.

Одним із напрямків роботи соціальних працівників системи Державної соціальної служби є підготовка та супровід прийомних сімей. Форми й методи соціальної роботи у сфері сімейних форм замінної опіки дітей розмежовуються за етапами соціальної технології, а саме: інформування та рекрутування, підготовка, супровід і завершення, а також підвищення виховного потенціалу прийомних сімей. Означена сфера соціальної роботи ще не ввійшла до циклу нормативних дисциплін кваліфікаційної підготовки фахівців, тож опанування її безпосередньо на робочих місцях потребує від працівників додаткових зусиль. Доведено, що ставлення до праці та професійної діяльності впливають на їхню успішність. При цьому особливості професійної сфери діяльності можуть вступати у протиріччя з настановленнями працівників і ставатимуть на заваді їхньому професійному становленню під час практики [6, 15, 17]. Цей факт виступає особливо значущим у соціальній роботі у сфері замінної опіки над дітьми, яка потребує утримання безпосереднього контакту між учасниками процесу [1]. Зосереджуючись на вивченні психологічних аспектів робочого навантаження соціальних працівників сфери замінної опіки, ми звернули увагу на особливості їхнього ставлення до опанування цього напрямку соціальної роботи.

Вибірка нараховувала 194 спеціалісти системи ЦСССДМ, які представляли 23 адміністративні одиниці України. Слід зазначити, що 94% вибірки були представниками жіночої статті від 20 до 50 років. Більшість працюючих належали до молодого (47%) і середнього дорослого віку (35%), що одночасно вказувало на актуальний період їхнього професійного самовизначення та ресурсний потенціал. Усі учасники дослідження були слухачами курсів підвищення кваліфікації, вперше організованих Державним інститутом із питань розвитку сім'ї та молоді при Міністерстві у справах сім'ї, дітей і молоді 2006 року. Дослідження засвідчило нерівномірність поширення у країні досвіду створення прийомних сімей, оскільки

одні регіони України вже мали десятирічний досвід роботи, а інші – робили лише перші кроки. Позаяк вибірка охоплювала майже всіх слухачів курсів, то відсутність серед них тих, хто працював із початку її створення можна оцінити як показник плинності кадрів. Під час дослідження були використані такі методи, як: фокус-групи, анкети, опитувальники, аналіз документів, структуроване інтерв'ю, включене спостереження.

- **Амбівалентність професійного самоствердження у роботі з прийомними сім'ями**

Започаткування в Україні інституту прийомних сімей здійснювалося в рамках пріоритетів соціальної політики, що впродовж перших десяти років реалізувалися за технічної підтримки міжнародних організацій: представництва ЮНІСЕФ в Україні, представництва благодійної організації «Кожній дитині» в Україні, Християнського дитячого фонду (нині Український фонд «Благополуччя дітей»), «Холт Інтернешнл». Цей факт сприяв додатковому інтересу спеціалістів ЦСССДМ до інноваційного напрямку соціальної роботи, оскільки передбачав інвестиції у підвищення їхнього кваліфікаційного рівня. Створення системи державної освітньої підтримки спеціалістів ЦСССДМ цього напрямку соціальної роботи припало на 2006 рік з організацією перших курсів підвищення кваліфікації. Передбачаючи, що започаткування інноваційного напрямку соціальної роботи в системі сімейних форм опіки над дітьми супроводжуватиметься перепрофілюванням працівників, ми приділили увагу вивченню їхніх соціально-професійних характеристик. На час дослідження серед працюючих у сфері сімейних форм державного влаштування дітей лише 9% респондентів мали спеціальну освіту соціального педагога чи соціального працівника, соціолога чи менеджера соціальної сфери. Дослідження засвідчило, що найбільш наближеною до соціальної роботи з замінними сім'ями є професія психолога, яку представляли 31% вибірки, та юриста (6%), оскільки їхні знання є ключовими під час здійснення оцінки сімейної системи та захисту дітей шляхом їхнього влаштування до сімей громадян [1,5]. Серед працівників сфери сімейних форм влаштування дітей найбільш представленою виявилася педагогічна професія (57%), а 23% респондентів належали до професій, не сумісних із соціальною роботою [4].

Дослідження виявило, що ситуація розвитку ЦСССДМ не передбачала ведення соціальним працівником окремого напрямку соціальної роботи.

Переважно всі працівники центрів виконували від двох до шести напрямів соціальної роботи (див. рис. 1.). В основному досвід роботи респондентів у ЦСССДМ не перевищував п'яти років (65 %), а у сфері заміної опіки – одного року (56 %).

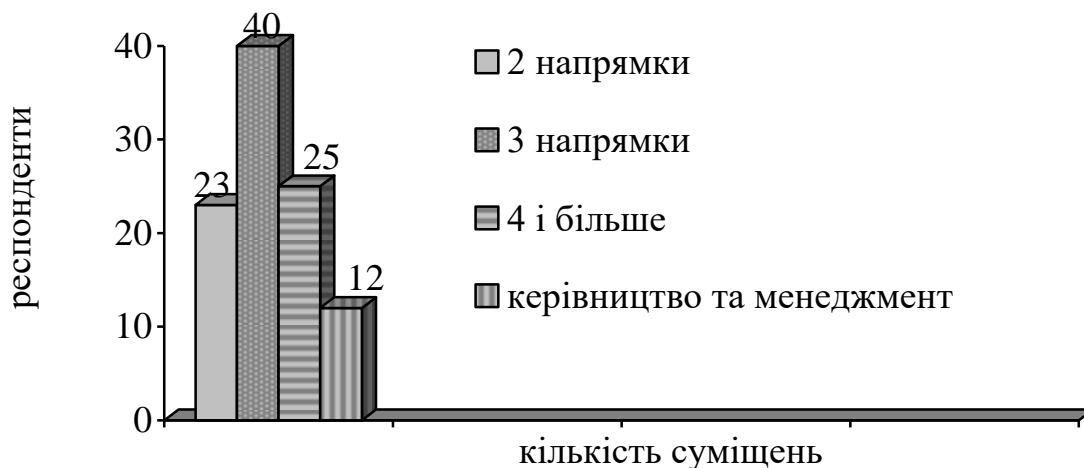

Рис № 1. Робоча завантаженість соціальних працівників

Дослідження показало, що частина працівників (49%) узяла на себе обов'язки роботи з замінними сім'ями за власним бажанням, решта (51%) були делеговані керівництвом. Свободу свого вибору респонденти вбачають у наближеності цього напрямку соціальної роботи до їхніх інтересів і професійної підготовки, що надає їм відчуття власної компетентності: «Я знаю роботу з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах: із ними мені цікаво працювати»; «Я – педагог, я вболіваю за підлітків: їм так важко зараз віднайти цінності життя»; «Обрала б роботу в консультативному пункті: я психолог і знаю цю роботу»; «Я хочу працювати з сім'ями, які живуть у гірських районах, адже ці люди потребують особливої уваги». 60% респондентів, які обрали роботу з прийомними сім'ями вказували, що цей напрямок для них є важливим, адже він «надає дітям можливість жити у сім'ї». Цей напрямок вони визначили як цікавий і корисний (20%), такий, що передбачає роботу зі здійснення психологічної корекції

дитячої поведінки і є важливим для прийомних дітей (10%); він також включає можливість професійного росту (15%), передбачає більш «позитиву атмосферу», ніж в інших сферах соціальної роботи. Деякі респонденти засвідчили, що вони обрали цей напрямок тому, що тут надається підготовка, що підтверджується посвідченням про підвищення кваліфікації (10%).

Тож під час вибору провідного напрямку соціальної роботи значущими виявилися професійні знання соціальних працівників і їхній попередній досвід роботи. У разі збігу цих ознак відзначалося підвищення зацікавленості у роботі, посилення прагнення до набуття професійної компетентності: «Я набула знань: мені хочеться їх реалізувати на практиці»; «Для мене прояснилася загальна картина всього процесу: і тепер я працюватиму, більше усвідомлюючи свої дії та можливі наслідки у прийнятті рішень»; «За освітою я соціальний працівник, однак лише після проходження курсів я відчула себе професіоналом: мені це приємно». Також було зауважене розширення меж цього напрямку соціальної роботи спеціалістами інших сфер знань – психологів, юристів, менеджерів, які внесли своє трактування в її розуміння:

психологи: «тут багато корекційної роботи», всі сім'ї потребують спершу корекції, а потім – юридичного оформлення»;

менеджери: «достатньо перевірити документи й подивитися на оточення сім'ї – кандидата на створення прийомної сім'ї, і ми можемо приймати рішення», «підготуємо та перевіримо документи, проведемо нараду й вислухаємо всі думки, а потім можна і прийняти рішення»;

юристи: «тут багато юридичних справ, які часом є настільки складними, що забракне одного життя»;

педагоги: «Я педагог, і мені подобається працювати з дітьми», «Я педагог, і робота з дітьми мені зрозуміла», «Прийомні діти інколи бувають педагогічно занедбанними, що вчителям школи важко з ними працювати».

У процесі дослідження з'ясувалися деякі особливості професійної роботи, що можуть детермінувати динаміку ставлення до неї соціальних працівників. На сучасному етапі прийняття рішення про створення прийомної сім'ї належить до сфери адміністрування і скеровується діями уповноваженого органу, згідно зі встановленою процедурою. В цих рамках роль соціального працівника виступає допоміжною, що обмежує його можливості у виборі та застосуванні методів соціальної роботи відповідно до потреб випадку. За умов відсутності професійної підготовки процедура прийняття адміністративного рішення може посилювати у працівників дії у напрямку позиційного самовизначення: в одному випадку щодо формалізації процесу: «Я виконую те, що мені каже директор»; «Транспорту ми не маємо, тому відвідуємо сім'ї відповідно до технічних можливостей»; в іншому призводить до порушень професійних меж: «У нас гарні стосунки з прийомними сім'ями. Ми не лише зустрічаємо у справі, а й ходимо одне до одного в гості».

Наразі всі повноваження з вирішення різних питань соціальної роботи у сфері замінної опіки мають єдиного виконавця – державну соціальну службу – і не можуть бути передані іншим структурам, що обмежує поле діяльності соціальних працівників і стримує розвиток перспективніших форм соціального обслуговування, наприклад, соціального замовлення [4, 7]. А встановлений дослідженням факт підміни професійної роботи соціального працівника адміністративними процедурами можна розглядати в межах системної помилки, зумовленої внесенням інноваційних соціальних змін у рудиментальну систему адміністративного управління. Наразі введення соціальної роботи в систему замінної опіки обмежується наступним: 1) оцінка сімейної ситуації виконавців замінної опіки (кандидатів і прийомних батьків) не закріплена нормативними актами як обов'язкова й замінена довідкою про проходження навчання (в подальшому – про підвищення виховного потенціалу), що не є адекватним процедурі оцінки; 2) сфера діяльності соціальних працівників регламентується дією договору, очікуваний результат якого не має предметного вираження

(визначеності у конкретних результатах, вимірюваності, досяжності, реалістичності, своєчасності згідно термінів); 3) робота соціального працівника розглядається за аналогією послуг (медичних, педагогічних, соціального забезпечення тощо) й не передбачає цілісного ведення випадку, де послуги є його складовими; 4) виконання завдань соціальної роботи обмежується сферою державних інституцій, що за відсутності соціального замовлення може обмежувати як її якість, так і право вибору користувача.

Сьогодні професійна соціальна робота не розглядається цілісно, а виступає дотичною під час організації заходів із питань захисту дітей. Це може упереджувати ставлення всіх учасників процесу до значущості професійної компетенції соціальних працівників у реалізації завдань захисту дітей, у тому числі заміної опіки над дітьми, що в подальшому й було доведено. Так, соціальні працівники, виказуючи впевненість у володінні необхідною компетентністю в означеній сфері соціальної роботи, не підтвердили своїх знань щодо її методів у процесі створення та підтримки замінних сімей [1, 4, 5]. Із 40% респондентів, які дали позитивну відповідь на запитання щодо їхнього досвіду та знань із питань проведення оцінки сімейної системи, ніхто не відзначив обізнаність із методами її проведення: генограмою та екомапою, сімейними конференціями й нарадами, візитами без попереджень тощо. Дослідження зазначило, що методи соціальної роботи у сфері замінних сімей виявилися такими, що сприймаються працівниками неактуальними, або такими, які легко можна на практиці замінити методами інших професій – психолога, психіатра, педагога, юриста, менеджера й адміністратора.

Відповіді респондентів засвідчили, що вони обмежують оцінку сімейної системи побутовими показниками їхнього добробуту (акт обстеження житлових умов, довідки про соціальний стан тощо), моральності й дотримання соціальних норм («вони гарно виховують своїх дітей», «їхні діти слухняні, батьки не пиячать», «у хаті охайно», «жінка – гарна господиня, а чоловік має «золоті руки»);

застосуванням методів суміжних сфер знань, наприклад, діагностичного інструментарію психолога (психіатра, психотерапевта чи педагога), що є недоцільним і може розцінюватися як недостатність професійної підготовки у сфері соціальної роботи. Підміна інструментарію соціальної роботи сумісних сфер знань може призвести до хибної інтерпретації отриманих даних, а в подальшому – до порушення прав користувачів.

Часові витрати на роботу у сфері заміної сімейної опіки виявилися регламентованими не потребами користувачів, а ситуацією розвитку служби. Були встановлені факти ігнорування часових витрат працівників служби. Навіть за існування в регіоні цієї практики понад шість років їй виділяється не більше 19-20% робочого часу, хоча з власної ініціативи соціальні працівники можуть ще додатково витратити від 20 до 35% часу. При цьому соціальні працівники зазначають, що на практиці вони вбачають ще більшу потребу у приділенні часу цьому виду соціальної роботи аж до виокремлення в підрозділ. Також респонденти зауважили низку суттєвих труднощів: відсутність прикладів професійного аналізу ведення випадків і критеріїв оцінки ефективності соціальної роботи (10%), переобтяженість соціальних працівників дорученнями з вирішення організаційних питань взаємодії (40%), неузгодженість ведення робочих записів. За словами працівників, час безпосередньої роботи з заміними сім'ями розцінюється представниками органів виконавчої влади як «їхня власна ініціатива та безоплатний внесок», оскільки вони не передбачені нормативними актами й часовими межами праці. Соціальні працівники також стикаються з труднощами адміністративного характеру: браком розуміння з боку керівництва (26%), обмеженням можливостей у вирішенні професійних питань (30%), відсутністю транспорту для здійснення планових і непланових поїздок до сім'ї, різним тлумаченням позицій закону та їхнього практичного застосування; а також обмеженням супервізійної підтримки (20%), численними непорозуміннями під час надання сім'ї статусу та влаштуванні дітей.

Соціальні працівники (70%) вважають, що опанування новим напрямком соціальної роботи переважно перебуває на етапі формування громадської думки та рекрутування кандидатів, бо створення прийомних сімей продовжує обмежуватися упередженим ставленням громадськості, що зауважили 10% респондентів.

Таким чином, ставлення соціальних працівників до соціальної роботи у сфері замінної опіки над дітьми знаходиться під протилежно спрямованими впливами: конфліктом між адміністративним регулюванням процесу створення прийомних сімей і нормами професійної соціальної роботи; співвідношенням показників розвитку мережі соціальних служб і рівнем професійності її працівників; станом громадської думки; особистісними настановами соціальних працівників. Дослідження засвідчило, що незбалансованість показників цих векторів може провокувати розвиток компенсаторних механізмів і тим самим призвести до недопустимого – зниження показників якості надання захисту дитині шляхом її влаштування до прийомної сім'ї. Правова компетентність, професійна підготовка та супервізія як форма професійної підтримки соціальних працівників посилюватимуть об'єктивізацію процесу соціальної роботи у сфері організації замінної опіки над дітьми, упереджуючи труднощі та підвищуючи її якість, що не виключає і потреби перегляду принципів побудови діючої системи замінної опіки дітей.

▪ **Робочі стресори соціального працівника сфери заміної опіки**

Передбачаючи, що безпосередній зміст праці соціальних працівників сфери заміної опіки може слугувати чинником стресогенної дії, ми приділи увагу вивченню особливостей взаємовпливу робочого навантаження, організаційних умов та особистісних ресурсів соціальних працівників у процесі виконання ними їхніх функціональних обов'язків. Метою цієї частини нашого дослідження було визначення кола потенційних стрес-чинників, які можуть спричинити розвиток робочого перевтомлення соціальних працівників сфери заміної опіки над дітьми [8]. Основними методами дослідження виступали опитувальники й тести, орієнтовані на виявлення станів та якостей особистості, що мають першочергове значення для процесів соціальної адаптації та регуляції поведінки людини, а саме: FPI (форма Б), методика вивчення соціально-комунікативної компетентності, копінг-поведінки у стресових ситуаціях (адаптований варіант методики Н.С.Ендлера й Д.А.Паркера); методика вивчення типу емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища; оцінка функціональних психічних станів; діагностика рівня емоційного вигорання В.В.Бойка; методика виявлення структури мотиваційної сфери та направленості особистості (В.Е.Мілмана) [10, 11,12, 13, 16].

Учасниками дослідження були соціальні працівники різних регіонів України (81 особа) віком від 25 до 50 років. Усі респонденти мали вищу освіту і стаж соціальної роботи в системі заміної опіки дітей більше одного року, а кілька осіб – до шести років. Співставлення даних вибірки відбувалося відповідно до сфери функціональних обов'язків респондентів, одні з яких були лінійними працівниками, праця яких передбачала безпосередній контакт із членами прийомних сімей, інші мали статус тренера (11 осіб) із підготовки кандидатів у прийомні батьки та працювали переважно на обласному рівні. Всю вибірку у складі 81 особи ми назвали розширеною (Р/В), оскільки вона включала і

тренерський склад, а вибірку з лінійних працівників – контрольною (К/В), бо у порівнянні з її даними здійснювався аналіз виявлених тенденцій [2]. Статистична обробка отриманих даних передбачала два етапи: перший із застосуванням описової та індуктивної статистики, другий із застосуванням непараметричних методів статистичного аналізу – критерію Манна-Уїтні та Красніла-Уоллеса (chi-square) для порядкових даних.

Дослідження засвідчило значущість атрибутів статусних ознак респондентів у формуванні синдрому емоційного вигорання (СЕВ), що було встановлено шляхом оцінювання персонального розподілу респондентів. Графік полігону розподілу частот показав, що дані розширеної вибірки отримали місця в межах центральних тенденцій із певним зсувом вибірки в напрямку мінімальних показників. При цьому масштаб кривої розподілу вибірки не змінився (див рис № 2). Цей факт засвідчує, що розширення повноважень соціальних працівників не суперечить базовому напрямку соціальної роботи, ба більше – посилює показники її центральних тенденцій.

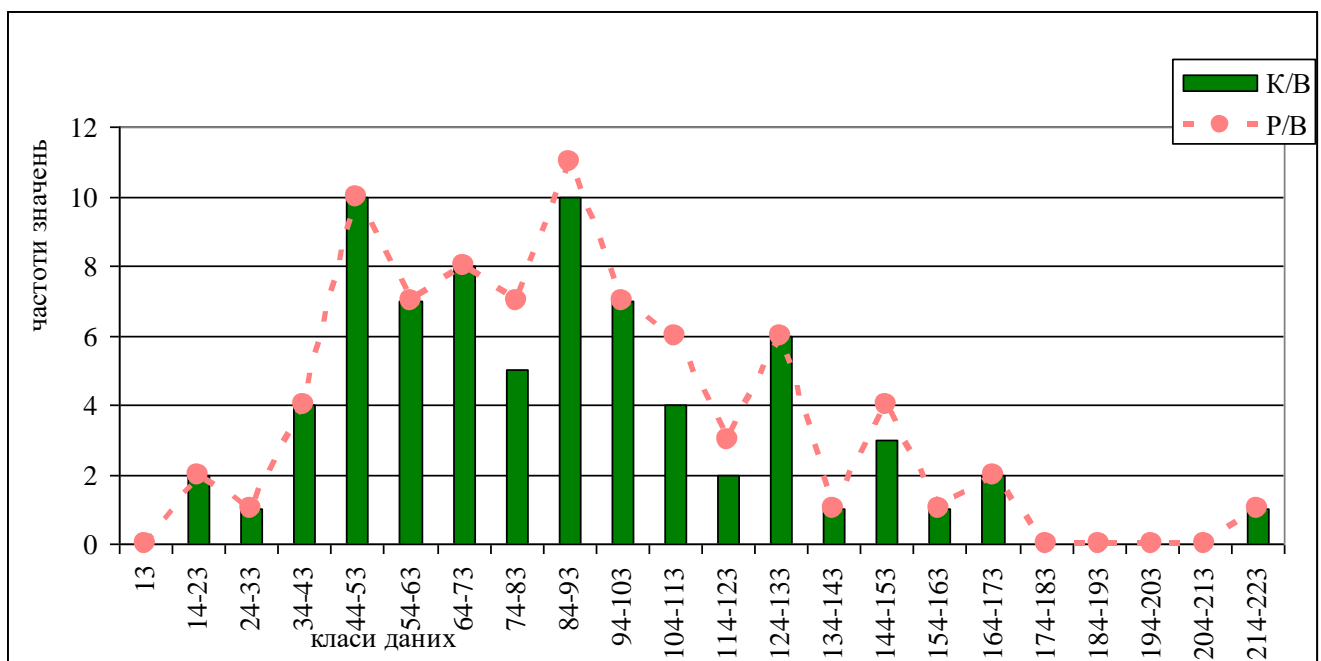

Рис № 2. Полігон розподілу частот значень порівняльних даних вибірки (СЕВ)

Дослідження засвідчило, що показники формування всіх фаз СЕВ у респондентів розташовані у зоні несформованого рівня, крім фази «резистенції», яка у розширеній вибірці перебуває у фазі формування, а в контрольній – майже її досягає (див табл. № 1). Згідно з дослідними даними Л.Карамушки, Т.Зайченко у педагогічних працівників саме цей компонент ініціює формування СЕВ [15 С. 51]. Це може вказувати на актуалізацію як особистісно зумовлених, так і професійно сформованих механізмів захисту, адже більшість вибірки має педагогічну освіту й доволі суттєву практику в цій сфері.

Таблиця № 1 Розподіл респондентів за рівнями вираженості фаз СЕВ (%)

Рівень вираженості за даними вибірок Фази	Несформований		Формується		Сформований	
	Р/В	К/В	Р/В	К/В	Р/В	К/В
напруження	77,8	76,7	21	22	1,2	1,3
резистенція	44,4	48	45,7	42,5	9,9	9,5
виснаження	75,3	76,7	21	19,1	3,7	4,2

Дослідженням було встановлено, що в ситуації функціонального поєднання всіх етапів технології створення і супроводу прийомних сімей, підвищується ефективність показників роботи соціальних працівників, що вказує на доречність застосування ведення випадку як методу соціальної роботи. Виділення тренерської роботи як окремої сфери компетенції соціального працівника змінює увесь технологічний процес, переорієнтовуючи соціальних працівників із мети – «завдання, орієнтованого на рішення» на засоби – самовдосконалення як тренера. Так, у кореляційній плеяді на рис. № 3 навіть відсутній такий показник, як «кількість прийомних сімей».

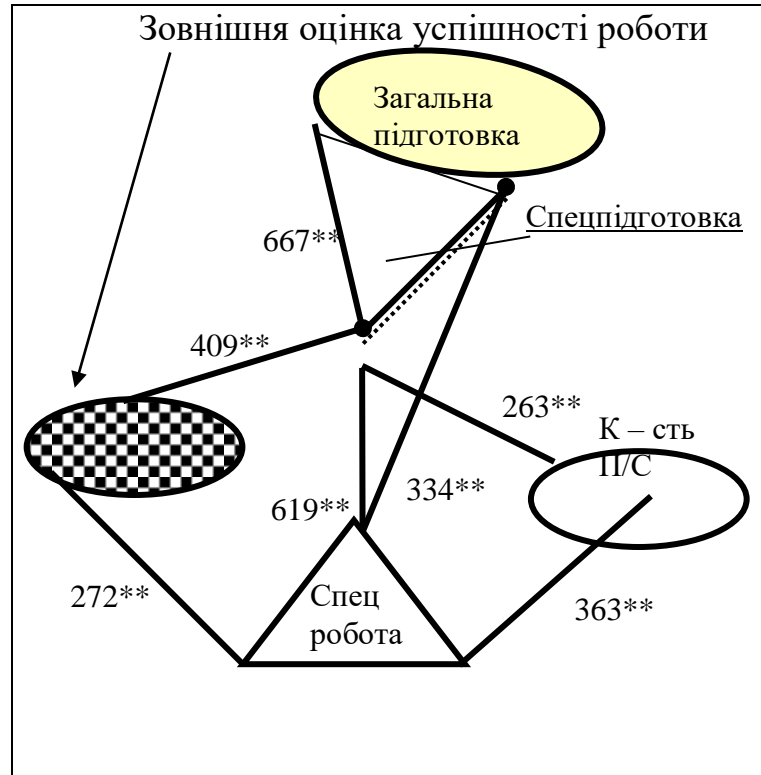

Рис. 4. Кореляційна плеяда оцінки ефективності роботи соціальних працівників з перевагою безпосередньої роботи по супроводу прийомних сімей.

Дослідженням було встановлено дещо вищий рівень кореляційного зв'язку показника «оцінка успішності» у групі тренерів, що посилюється такими чинниками, як: вищий рівень повноважень; більша доступність до інформації та сфери знань у інноваційному просторі, яким продовжує виступати сфера соціальної роботи системи замінної опіки над дітьми. У соціальних працівників із тренерськими повноваженнями посилюється відчуття значущості власної праці й оптимістичне, захопливе сприйняття її перспектив (домінування ейфоричного типу реагування). У сфокусованій на безпосередній роботі з прийомними сім'ями вибірці проявляється більше дисфоричний тип реакції на стимульні сигнали, що може свідчити про наповненість соціальної роботи в окресленій сфері такими стимулами, які приховують у собі різнопланову інформацію й постають перед соціальними працівниками інтелектуальними й емоційними випробуваннями.

Соціальні працівники відзначили, що більшість ситуацій практики мають протилежний характер, тим самим ускладнюючи процес вирішення наступних професійних завдань: 1) визначення реальних і прихованих загроз, які можуть обмежити можливості кандидатів у прийомні батьки до виконання їхніх функцій замінної опіки над дитиною; 2) оцінка сильних і слабких сторін сім'ї кандидатів; 3) встановлення мотивації кандидатів на прийомне батьківство й обговорення ступеня їхньої налаштованості на вирішення потреб розвитку дитини; 4) визначення рівня здатності подружжя до співпраці та злагожденості у вирішенні завдань замінної опіки; 5) передбачення можливих труднощів прийомної сім'ї та їхнє упередження; 6) встановлення функціонального розподілу в подружній парі та ступеню задоволеності сімейним життям.

Також дослідженням було зауважено, що соціальний працівник має володіти переліком таких якостей, які б надали йому можливість вільно без упереджень обговорювати всі сторони сімейного життя своїх клієнтів (кандидатів, прийомних дітей) і партнерів (прийомних батьків); зберігати конфіденційність інформації їхнього приватного життя; приймати неупереджені рішення та відкрито їх обговорювати; відстоювати права клієнтів (дітей, батьків, соціальних працівників), втручатися в сімейне життя в ситуації загрози для дитини й дотримуватися толерантності під час обговорення та прийняття важливих професійних рішень [1, 3, 5].

Було доведено, що метод оцінки «загроз і небезпек» виявився адекватним у соціальній роботі з прийомними сім'ями, позаяк він надає можливість оцінити сімейне середовище стосовно потреб дитини, упереджуючи можливі для неї загрози та посилюючи ті сторони, які будуть сприятливими для її розвитку [5, 9]. Проте одностороннє застосування цього методу може посилювати фокусування уваги спеціалістів на негативних стимулах і спонукатиме їх до впровадження засобів постійного нагляду за динамікою виявлених загроз, що в результаті зумовлюватиме ігнорування потенціалу прийомних сімей і перетворення їх із

«резерву для дитини» на «клієнта соціальної підтримки». Встановлення чітких критерії оцінки ресурсів прийомних сімей на основі дотримання основ партнерської взаємодії упереджуватиме дефіцитарні тенденції [5].

Дослідженням також було встановлено, що в ситуаціях, наближених до практики, відзначається гнучкість процесів саморегуляції, проявляючись у варіативності вибору того чи іншого типу перетворення енергії стимулів, а за умов розширеної вибірки посилюється оптимістичне ставлення і позитивне оцінювання перспектив, аж до ажитації (див. табл. № 2). Таблиця також демонструє, що за умов кваліфікаційної підготовки та поєднання практики з тренерською роботою соціальні працівники отримують інструментарій до розмежування неоднозначних сімейних ситуацій, уникаючи тим самим формування внутрішньо-особистісного конфлікту, що може зумовити переважання дисфоричного типу реагування. Дослідження підтвердило, що поєднання функцій безпосередньої практики соціальної роботи та тренерської роботи у сфері заміної опіки формує тенденції збалансованості: посилюючи оптимістичне ставлення до перспектив, формуючи орієнтацію спеціалістів на здорові показники функціонування сімей заміної опіки, розширюючи сферу оцінки фактів з амбівалентним навантаженням, вирішення яких потребує професійних знань і навиків, а практика їхнього впровадження формує професійний досвід.

Таблиця № 2. Розподіл респондентів згідно типу емоційної реакції на стимули (%)

Тип реакції даних вибірки Ступінь вираженості	Ейфорична		Рефрактерна		Дисфорична	
	Р/В	К/В	Р/В	К/В	Р/В	К/В
1-найнижчий	5	4	5	5	53	36
2	21	23	18	21	31	33
3	39	38	34	23	10	24
4	15	16	32	23	0	1
5	10	11	10	8	5	0
6-найвищий	10	8	1	1	1	6
Ср.ар.	23,6 9	23,33	13,62	13,64	3,33	3,20

Ст. відхилення	7,82	7,56	4,28	4,53	3,43	3,24
----------------	------	------	------	------	------	------

Дослідження засвідчило, що виокремлення функціональних обов'язків посилює у соціальних працівників якості, які слугують ефективність їхньої роботи та сприяють налагодженню відкритих взаємин із партнерами, формуванню направленості на активну діяльність та орієнтованості на стратегії, спрямовані на вирішення завдань в означеній сфері соціальної роботи. Так, 58,77% контрольної вибірки та 59,02% респондентів розширеної вибірки обирають у своїй роботі стратегії, орієнтовані на вирішення завдань.

Найбільшу оцінку ефективності роботи дістала група працівників, які ведуть один-два напрямки роботи, однією з яких є сфера сімейних форм державного утримання дітей. Ця група виказує більшу орієнтованість на вибір стратегії, спрямованої на вирішення завдань (41,12 проти 31,52), демонструє більшу відкритість (42,95 проти 30,23) і виявляє вищий рівень мотивованості праці (40,02 проти 29,10). Утім, показники рівня сформованості емоційного вигорання цієї групи за всіма симптомами значущих фаз теж посідають перше місце.

В окресленому напрямку роботи найбільш реалістичну позицію займають працівники спеціалізованих служб підтримки сімейних форм заміної опіки дітей. Саме ця група оцінює свій статус у рамках наданих повноважень із питань заміної опіки дітей як базовий атрибут підтримки значущості соціальної роботи й умов посилення її ефективності: ця група виказує найбільшу зацікавленість у своєму статусному рості, найбільшу вимогливість до умов праці та рівня соціальної роботи своїх колег і найбільше потерпає у випадках їхньої невідповідності, утримуючи при цьому встановлену здатність до оптимістичного реагування (ейфоричний тип реакції). Слід зазначити, що утриманню показників цієї групи у збалансованому стані слугує достатній рівень їхньої професійної компетентності, що зафіксовано у таких показниках, як: вибір орієнтованої на завдання стратегії, відкритість, прагнення уникнути невдач, балансу рис

мускулинності/фемінності як гнучкості у поведінкових проявах щодо демонстрації сили і здатності надавати підтримку. Виходячи з вищесказаного, можна стверджувати, що професійність у сфері соціальної роботи допомагає збереженню емоційного здоров'я працівника, проте не може компенсувати існуючі наразі організаційні недоліки системи в цілому: невідповідні умови праці, відсутність стандартів якості, несформованість критеріїв охорони дітей і захисту дитинства, дефіцитарне спрямування соціальної політики, переважну орієнтованість на ситуативне вирішення соціальних проблем у діючих нормативних актах, невизначений статус соціального працівника, низький рівень оплати праці тощо.

Таким чином, дослідження засвідчило, що за певних виробничих умов звичні індивідуальні способи відбору стимулів оточуючого середовища можуть виступати і як стимули, і як бар'єри на шляху професійної діяльності соціальних працівників. Розвиток робочого перевтомлення працівників соціальної сфери виступає чинником ризику, оскільки ініціює включення захисних механізмів і зменшення інформаційного поля, необхідного для прийняття рішення. Було доведено, що робочими стресорами професійної діяльності соціальних працівників можуть виступати: праця в середовищі з різноспрямованими стимулами за пріоритетності застосування негативно сфокусованих критеріїв оцінки; поєднання несумісних напрямків соціальної роботи та професійна завантаженість; обмеженість автономності й доступу до інформаційного поля; подрібненість єдиного технологічного процесу між працівниками різних виконавчих рівнів, невизначеність статусу соціального працівника та функціональна його обмеженість рамками адміністративного керування. Доведено, що орієнтованість на вирішення завдань і результируюча успішність посилюватиметься за умов надання повноважень працівникам у виборі стратегій соціальної роботи та перегляду організаційних рамок системи замінної опіки дітей.

▪ Література

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: методика створення та соціального супроводу / Г. М. Бевз, О. І. Нескучаєва та інші. – К. : Центр стратегічної підтримки, 2003. – 92 с.
2. Бевз Г. М. Робочі стресори професійної діяльності соціальних працівників сфери заміної опіки над дітьми / Г. М. Бевз // Вісник післядипломної освіти : [зб. наук. праць Ун-т менеджменту освіти АПН України, асоц. безперерв. освіти дорослих] ; [редкол.: О.Л.Ануфрієва та ін. , голов. ред. В.В.Олійник]. – К. : Геопринт, 2009. – Вип. 11. – Ч. 2. – С. 10 – 18.
3. Бевз Г. М. Сім'ї заміщувальної опіки : соціально-психологічні аспекти / Г. М. Бевз // Наукові студії із соціальної та політичної психології : [зб. статей] ; АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології : (Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін.). – К. : Міленіум, 2005. – вип. 9 (12). – С. 104 – 115.
4. Бевз Г. М. Ставлення соціальних працівників до професійної діяльності у сфері заміної опіки над дітьми. / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім.. Г.С.Костюка АПН України : [за ред.. С.Д. Максименка]. – К. : «ГНОЗІС», 2007. – Т. ІХ. – Ч. 2. – С. 6 – 13.
5. Бевз Г. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) / Г.Бевз. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
6. Джуэлл Л. Индустриально – организационная психология : [учебник для вузов]. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с. : ил. – (Серия «Учебник нового века»).
7. Дімітрова М. Визначення поняття соціального замовлення / Марієта Дімітрова // Соціальна політика і соціальна робота // Український науковий і громадсько-політичний часопис] К. : Вид. дім «Киево_могилянська академія» 2007. - № 2 (37) - С. 86 – 106.

8. Керри Л. Купер. Организационный стресс : теории исследования и практическое применение / Керри Л. Купер, Филипп Дж. Дэйв, Майкл П. О'Драйсколл. – Харьков : «полиАРТ», 2007. – 334 с.
9. Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии / Е.С.Кузьмин Л.: Изд. Ленинградского университета, 1967. - 173 с.
10. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии : учеб. пособие / [под ред. А.А. Крылова]. – Л. : Изд – во Ленинградского университета, 1990. – 272 с.
11. Практическая психодиагностика : методики и тесты ; учебное пособие / [редактор – составитель Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд – ий Дом «БАХРАХ - М», 2000. – 672 с.
12. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека ; [модульный курс психологии. Модуль «направленность»] / В. А. Семиченко. – К. : Милленниум, 2004. – 521 с. – (Лекции, практические занятия, задания для самостоятельной работы).
13. Семиченко В. А. Психологія соціальних відносин / В.А.Семиченко – К.: «Магістр-S», 1999. – 168 с.
14. Семиченко В. А. Психологія соціальних відносин / В.А.Семиченко – К.: «Магістр-S», 1999. – 168 с.
15. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій : гендерні аспекти : [Навч. посіб.для студ. вищ.навч. зак.та слухачів ін.-та післядиплом. освіти] / [За наук. ред. С.Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Т. В. Зайчикової]. – [2 – ге вид., перер. та доповн.] – К. : Міленіум, 2006. – 368 с. – (Бібліогр. у кінці розд).
16. Шевандрин Н. И. Основы психологической диагностики: Учебн. для студ. высш. учебн. заведений: в 3 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Ч.3. – 336 с.

17. Шульц Д. Психология и работа / Д. Шульц, С. Шульц. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 560 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

VI. Моделювання розвитку соціального інституту прийомної сім'ї.

Дослідження складних об'єктів потребує застосування системного підходу, оскільки передбачає перехід від феноменологічної фіксації до моделювання, яке більш адекватно може передати системну побудову, сутність, опис якостей його складових, що залежить від зв'язків та взаємин, що проявляється в ієрархічних принципах її побудови, поліструктурній та багаторівневій організації системи і не можуть бути простим сумуванням. Науковці відмічають, що найважливішим аспектом системного дослідження є встановлення тих характеристик та якостей системи, які забезпечують її стійкість, збереження та вказують на тип і напрямки її змін [16 С. 60]. Розробка моделі цілісного функціонування об'єкта на основі узагальнених законів, об'єднаних єдиною системною логікою, з використанням єдиних понять, що відображають цілісність її функціонування, різноманіття зв'язків та системних залежностей створює основу для вивчення реальності функціонування цієї системи в її практичному вираженні [16 С. 78].

Виходячи із того, що інститут прийомної сім'ї є складовою більш широких соціальних систем спрямованих на розвиток суспільства загалом, та охорони дитинства зокрема, його ізольоване вивчення спричинятиме зміщення засобів на цілі зауважуючи їх здебільшого як дефіцитарні, оскільки загальний контекст посилення здорових суспільних тенденцій, що лежить в тлі більш широкої соціальної системи охорони дитинства буде втрачатися.

Тож ми зосередили свою увагу на визначені ключових ознак соціального інституту прийомних сімей, які забезпечують адекватне та стабільне його функціонування на різних соціальних рівнях. В своєму дослідженні ми опиралися на трирівневу модель управлінської діяльності: нижчий або технічний; середній або управлінський; вищий або інституційний [17 С.47]. В практиці соціальної роботи дана модель передбачає 5-ти рівневу ієрархічну структуру, особливості

співвіднесення якої із попередньою залежатиме від цілей соціальної політики та актуальної системи державного управління [23 С. 112].

Згідно даної моделі технічним рівнем соціальних інституцій, що розгортається в безпосередній практиці, визнана робота з проблемою, як вимогою (рівень прийомних батьків, які дбають про конкретну дитину); далі - робота з окремою ситуацією (ведення випадку соціальними працівниками); потім - управління певною системою (робота з колом проблем заради їх цілісного вирішення, як-то: робота з кривими батьками задля реінтеграції сім'ї, захист дитини методом її вилучення із кривної родини і влаштування до прийомної сім'ї, розвиток системи заміної опіки та підтримки її учасників, що разом слугуватиме формуванню соціального здоров'я громади та культури батьківства в цілому). Названий рівень орієнтований на створення певної системи послуг заради підтримки людей, які опинилися в скрутному стані. Проте рамки таких послуг та форми їх надання визначаються не завданнями даного соціального рівня, орієнтованого на подолання небажаних соціальних проявів, а пріоритетами більш широких систем, орієнтованих на посилення здорових тенденцій самодостатності та самоуправління, що на практиці потребує системного бачення та певного кваліфікаційного рівня задля їх поєднання. Таким чином сучасні тенденції розвитку соціальної роботи, підтримуючи та розвиваючи практику допомоги, утримують фокус уваги на ціннісних пріоритетах провідної діяльності в межах більш широких соціальних систем, упереджуючи тим самим її фрагментацію та дефіцитарну орієнтацію. Засобами соціальної роботи, які відповідають названим підходам є технологія ведення випадку та робота в громаді, що надають можливість передбачити повний цикл процесу допомоги без ізоляції та на основі використання наявних ресурсів: власних та громади [14 С. 162]. Даний процес починається із оцінки потреб в напрямку подолання наявних дефіцитів і завершується оцінкою за результатами роботи щодо набуття ознак самостійності, як основи переходу клієнта із дефіцитарної позиції в позицію самодостатності.

Забезпечення ефективних механізмів організації та формування служб певного територіального охоплення, результативність вкладень яких має слугувати виконанню завдань по досягненню цілей соціальної політики, спрямовані соціальні інституції четвертого рівня. Функціонування цього рівня задається рамками п'ятого рівня соціальних інституцій, які працюють в напрямку формування соціальної політики країни загалом.

Четвертий та п'ятий організаційний рівень соціальних інституцій передбачає вирішення питань по узгодженню потреб практики із діючою системою політичного та державного устрою країни. Отримання інформації про перебіг процесу досягається постійним моніторингом задля оперативного ситуативного втручання з подальшим внесення певних коректи а також ініціювання перегляду та змін.

Дослідженням було зафіксовано, що започаткування інституту прийомної сім'ї на нижчих двох ланках соціальних інституцій ортимало стрімкий розвиток, підтриманий інвестиціями міжнародних організацій. Проте соціальні інституції вищих організаційних щаблів залишилися на традиційному рівні, оскільки їх реформа передбачала здійснення глобальних змін на рівні країни в цілому.

Таким чином даний розділ ми присвятили визначенню психологічних засад соціально-політичних ініціатив, які мають слугувати вирішенню завдань заміної опіки над дітьми переважно на ієрархічно вищих рівнях функціонування інституту прийомної сім'ї. Створена нами та описана в даному розділі модель ствердження показників соціального здоров'я на рівні соціальної політики допоможе розкрити соціальні процеси формування рамочної структури суспільної організації, а також їх деталізувати згідно процесів індивідуального, сімейного та громадського самовизначення.

- **Цикл соціального опікування як умова здорового розвитку дитини.**

Аналіз наукових джерел з психології засвідчив, що розвиток здорової особистості дитини забезпечується наявністю умов, які відповідають віковим потребам розвитку дитини та знаходяться у відповідності із суспільно закріпленими формами проживання, наразі якою виступає сім'я [5, 6, 10]. Гарантом усіх можливих негараздів, які можуть спіткати дитину під час її зростання, є фігура матері (батька) чи особи, яка постійно знаходиться з дитиною з дня її народження, тобто формує її первинне соціальне оточення. [5, 6] Постійність та готовність до прийняття та надання адекватної підтримки в розвитку і соціалізації дитини в будь-який час та в достатній мірі є найголовнішими характеристиками значущої для дитини фігури матері та батька чи особи, яка її замінює. Чинник постійності значущої фігури перебиває навіть кваліфікований догляд спеціалістів, про що неодноразово засвідчували дослідження [19]. Так, у США вчений Скілз спостерігав немовлят (із відставанням у розвитку) впродовж перших двох років їхнього життя, а потім – на початку самостійного життя. Частина цих дітей була передана до закладу, в якому проживали розумово відсталі жінки, де кожна жінка «взяла на виховання» одну дитину, інша частина - продовжувала проживати та виховуватися в умовах дитячого закладу, де з дітьми працювали професійні педагоги. Діти, яких виховували розумово відсталі жінки досягнули нормального рівня розумового розвитку, а по досягненню повноліття змогли працевлаштуватися й добре адаптуватися в соціальному оточенні, що не відбулося в іншій групі дітей, у яких так і лишилося відставання у інтелектуальному розвитку, а в дорослому житті вони не змогли працювати і адаптуватися в соціумі. Даний приклад, попри все, стверджує значущість близьких і постійних контактів між доглядаючою особою і дитиною, безпрецедентно зафіксувавши суттєвий реабілітаційний ефект, досягнутий навіть в таких збіднених умовах проживання.

Аналіз наукових джерел з питань розвитку дитини та її особистісного становлення надав нам можливість виокремити такі передумови здорового розвитку дитини як: постійна присутність і підтримка контактів матері (особи, яка її замінює) з дитиною від дня її народження; адекватність стимульного середовища потребам вікового розвитку дитини; зростання дитини в сім'ї як базовому соціальному інституті. Можна також відзначити такі соціально-правові чинники, як матеріальне забезпечення й законне представництво прав та інтересів дитини, що юридично закріплені за біологічними батьками і вказують на їх громадську відповідальність за належне утримання та виховання дітей. Названі чинники фіксують поле виживання дитини: перший – фізичної, відштовхуючись від критичної межі бідності, як такої, що взагалі унеможлиблює досягнення здорового розвитку, а з причини постійного недоїдання та голоду може призвести до фізичної смерті; друга – соціальної, захищеність в рамках якої надає відчуття повноцінності та самодостатності як показників соціального здоров'я. Ставлення до дитини як до суб'єкта права історично формувалося низкою громадських ініціативами, однією з яких було з ініціатива англійки Еглантайн Джебб, яка в 1919 році створила фонд врятування дітей в зруйнованій післявоєнній Європі, а в 1920 році в Женеві – одноіменну міжнародну організацію, надалі реорганізовану в Міжнародний союз захисту дітей [15 С. 36]. Права дитини, як і права людини, складаються із п'яти груп (громадські, політичні, економічні, соціальні та культурні) а формою їх відстоювання та реалізації виступає представництво (індивідуального чи колективного, юридичного чи громадського та професійного, самопредставництва та представництва нарівних, посередництва). Потреба у представництві виникає у ситуаціях правової недієздатності чи конфлікту сторін, що може стосуватися як і дітей, так і дорослих. В ситуації сирітства дитини чи прирівняних до нього випадків передбачається призначення юридичного представника законних прав та інтересів дитини. Участь дітей в прийнятті рішення щодо себе, інших, громади та держави є виявленням потреби дитини у

свободі вибору та самореалізації, що в рамках суспільства може мати 8 рівнів вираження, описаних Роджером Хартом [15 С. 55]. Перший рівень оцінювання фіксує дитину як об'єкта, маніпулювання з яким здійснюються аналогічно предмету, наступний сприймає дитину як декорацію а третій – на рівні «права на базікання». Середні рівні (четвертий та п'ятий) вказують на керування дитиною: пряме та опосередковане на основі її консультування та інформування. Лише три останні передбачають сприймання дитини як суб'єкта, ініціатива якого враховується дорослим, реалізується під його керівництвом чи у партнерстві. Роджерс Харт будуючи свою модель “Драбинки участі» дитини у прийнятті рішень починає із рівня «дитина-суб'єкт”, тим самим посилюючи думку про важливість визнання дитини, що в психології відмічається на рівні індивідуальності та особистості, а в юриспруденції, як суб'єкта права. Захист прав дітей на рівні суб'єкта виступає пріоритетним напрямком теорії і практики соціальної роботи, що вимагає законодавчого закріплення механізмів їх дотримання, певний рівень професійної компетенції соціальних працівників та їх готовності відстоювати права та інтереси дитини на основі їх участі як суб'єкта [15 С. 55 - 58].

Аналіз складових здорового зростання дитини (нормативно-правових та соціально-психологічних) переконав, що ситуація проживання дитини в кривній сім'ї найбільше сприяє набуттю дитиною повноцінного правового та соціально-психологічного статусу [6,7, 10, 19]. У такій ситуації права й обов'язки дітей та батьків урівноважені рамками як соціально-психологічного, так і правового поля (батьки, відповідно до соціальних умов проживання, турбуються про дитину до досягнення нею повноліття, а дитина, досягнувши дорослого віку, в ситуації неспроможності батьків – турбується про них і несе відповідальність за їх утримання (див. рис. «Цикл соціального опікування»).

Якщо можна, тоБУЛО Б ДОБРЕ замінити дану схему на ту, яка прислана на додатковому листі. Тільки там НЕВІРНО НАПИСАНА НАЗВА.

ВІРНА НАЗВА - ЦИКЛ СОЦІАЛЬНОГО ОПІКУВАННЯ.

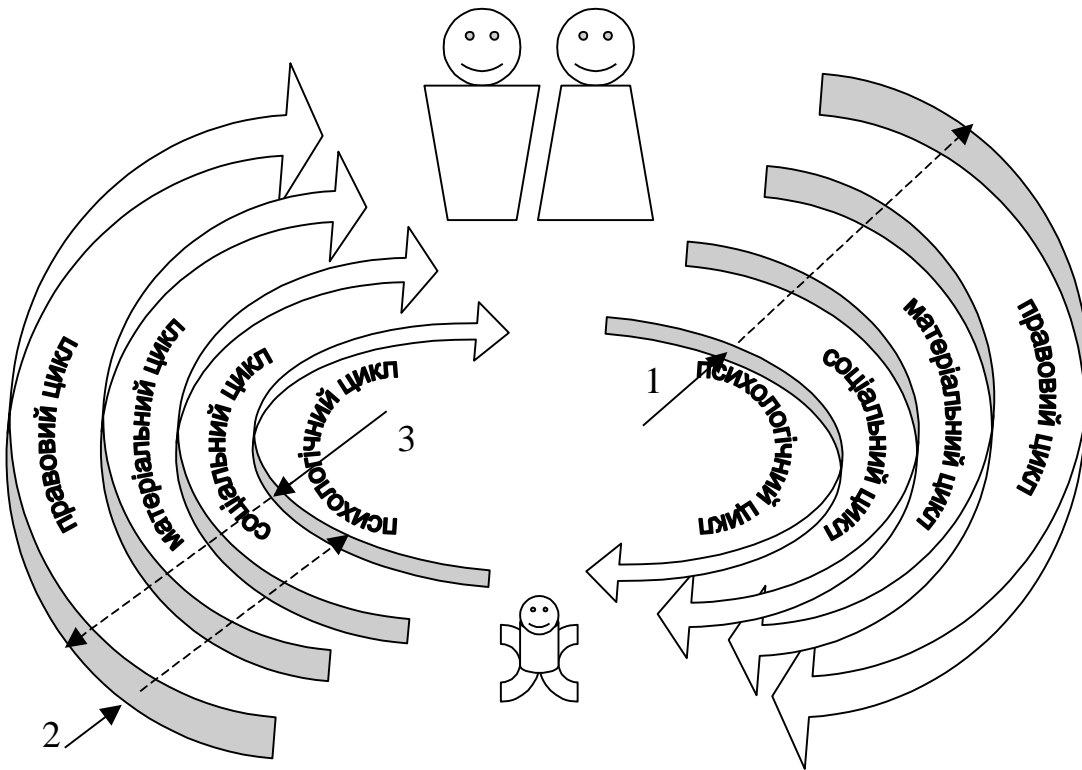

Рис. 1. Цикл соціального опікування

- 1 – напрямок розриву кола при відмові батьків від дитини;
- 2 – напрямок розриву кола при позбавленні батьків прав на дитину;
- 3 – напрямок розриву кола в ситуації перебування дитини в закладі колективного утримання більше 1–3 років.

Підтверджена низкою проведених досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів з питань розвитку дитини в різних умовах життя розроблена нами модель «Циклу соціального опікування» набула остачного свого вигляду саме в даній публікації і може розглядатися як модель перевірки функціонування соціальних систем різного напрямку в тому числі і в питаннях турботи про дітей як кривних, так в рамках державної системи соціальної допомоги.

Наведена схема допомагає поєднати індивідуальний, сімейний та громадський рівні життєдіяльності людини, демонструє циклічний характер

побудови батьківсько-дитячих взаємин та слугує демонстрацією тенденцій щодо процесів відновлення соціальної структури населення. Ситуації осиротіння дитини вказують на ризику розвитку порушень у психосоціальному розвитку дитини, а саме: зв'язків прихильності між батьками та дитиною (див. рис № 1 напрямом розриву № 1 - із психологічного рівня до правового), а в ситуації позбавлення батьків їхніх батьківських прав на дитину чи влаштування останньої до закладу державного утримання одноразово «перерізаються» батьківсько-дитячі взаємозв'язки в обох напрямках (див. рис. 1. - напрямом розриву циклу № 2-3). Кожний розрив циклу може спричинити різні відхилення в розвитку, стані, соціалізації та захисті прав як дітей так і дорослих. Прикладом цього можуть слугувати численні порушення психічного розвитку дітей, які зростали поза батьківською турботою [10, 19], а також факти юридично зловживання правами малолітніх дітей, як в кривих родинах, так і в системі замінної опіки. Врахування відхилень в соціальних циклах процесу опікування та надання адекватної підтримки (психологічної, соціальної та правової) в ситуації батьківської неспроможності буде завжди конструктивним втручанням в ситуацію, чому слугує технологія соціальної роботи – кризове втручання [15 С. 144-168]. Більшість цивілізованих країн вже відмовилися від системи колективного утримання та виховання дітей і надають перевагу системі підтримки спроможності біологічних батьків дбати про народжених ними дітей, при цьому паралельно розвиваючи форми тимчасової замінної опіки, аналогом яких у нас задумувалася система прийомних сімей.

▪ Ціннісне самовизначення сімей в орієнтирах соціальної політики

Сім'я з її традиціями вибудовує перший соціальний простір для розвитку дитини та її соціального становлення. Історія наукового вивчення сім'ї є досить молодого, проте її надбання мають вагому складову – досвід, який має кожний член суспільства у зазначеній сфері життя. Історія вивчення сім'ї пройшла шлях від концепції «патологічного сімейного спадку» (В. Мясіщев, М. Канторович, Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс) до моделі «здорової сім'ї» (К. Вітакер, М. Боуен, О Черніков, Г. Навайтис). [11, 20] Сучасна наука оперує такими визначеннями сім'ї, які характеризують її як соціальний інститут та малу групу щодо її відповідності показникам здоров'я, соціальної норми та зрілості, а саме: функціональна (зріла, здорова) сім'я, дисфункційна сім'я, проблемна та неблагополучна. Дана класифікація здійснена в рамках інтегративного підходу, який допомагає встановити міру здатності сім'ї до виконання нею різних функцій на основі аналізу структури сім'ї та місця в ній кожного її члена, комунікації та особливостей встановлення взаємостосунків в сім'ї, специфіки перебігу стадій життєвого циклу та впливу сімейних історій. [25] Надбання наукових досліджень надають нам можливість охарактеризувати названі категорії сімей.

Проблемна сім'я – сім'я, яка нездатна продуктивно вирішувати задачі свого розвитку на різних стадіях свого життєвого циклу.

Дисфункційною сім'єю є така сім'я, яка недбало або взагалі не виконує основні свої функції, або спричиняє дисфункційну чи дезадаптивну поведінку одного із її членів.

На неблагополучну сім'ю буде вказувати низький стан психологічного комфорту сім'ї, який не задовольняє в повній мірі потреби її членів щодо емоційної підтримки, безпеки та відчутті власної цінності.

Вчені відмічають, що зріла, здорова сім'я має високу самооцінку, безпосередню та ясну комунікацію, гнучкі та зрозумілі правила поведінки. Члени таких сімей зорієнтовані на ріст, їхні соціальні зв'язки тяжіють до відкритості, наповненості позитивними установками та надіями, що не

залежить від етнічної чи соціальної їх належності. Сім'я – організм, що постійно знаходиться в стані змін задля збереження своєї тотожності. Сім'я є безпечним місцем для експериментів дитини, більше того - заохочує їх. Нова сім'я, що створилась з прабатьківської не відчуває себе ні надзалежною, ні надвільною. Здорова сім'я завжди прагне до балансу категорій: свободи, автономії та залежності, відповідальності та любові. Здорова сім'я є здатною до актуалізації та сприйняття себе в часі та просторі, усвідомлення перемін, вона є готовою до зміни ролей та їх передачі іншому члену сім'ї, їй притаманна доступність свободи та уособлення, відсутність взаємоспрямовуючих знищуючих сил, здатність кожного відповідно до обставин життя взяти на себе відповідальність, участь всіх членів сім'ї в прийнятті рішень. [6] Вона здатна адекватно ситуації реалізувати історично закріплені за нею функції (див. табл.1).

Таблиця 1. Функції сім'ї

Назва функції	Зміст нормативного виконання функції
репродуктивна	- народження та виховання дітей
первинної соціалізації, виховна	- задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні та реалізації в дітях; - передача дитині моделей сімейних комунікацій та суспільної поведінки;
духовна	- збереження, розвиток та передача соціальних цінностей, родинних традицій, акумулювання соціально-виховного потенціалу;
емоційна	- задоволення потреб в психічному комфорті та емоційній підтримці, почуття безпеки, цінності та значимості власного „Я”;
Економічна, господарсько-побутова	- спільне ведення господарства, розподіл обов'язків між членами сім'ї, взаємодопомога, фінансове забезпечення;
соціально-економічного статусу	задоволення потреби в соціальному зростанні; відновлення соціальної структури, надання відповідного статусу членам сім'ї.
сексуальна	Задоволення сексуально-еротичних потреб
первинного соціального контролю	соціальний контроль за поведінкою своїх членів
рекреативна	охорона здоров'я членів сім'ї, організація їх відпочинку, зняття стресового стану

Дослідження свідчать, що із зміною суспільства змінюється трактування та наповнення функцій сім'ї. [11, 20] Динаміка сімейних функцій проявляється в тому, що між членами сім'ї відбувається перерозподіл відповідного до їх компетенції, можливостей задоволення їхніх потреб в сім'ї, громаді та суспільстві. Проте в функціонуванні сімейної системи можуть виникати порушення, коли: 1) функціональна цінність члена сім'ї по-різному трактується; 2) функція виконується спотворено, неповністю; 3) ігнорується поведінка когось із членів сім'ї; 4) функція нав'язується члену сім'ї і не відповідає його індивідуальним або віковим особливостям; 5) зміни в ситуації зумовлені необхідністю різкої переміни сімейного життя: переїзд, зміна виду діяльності тощо. (див. табл. 2.)

Таблиця № 2. Порівняльні характеристики сімейної системи за показниками здоров'я

Здорова сім'я	Проблемна сім'я
ясно для всіх сформульовані сімейні правила, відкритість для введення нових	правила жорстко встановлені, або взагалі відсутні
відсутність сімейних тайн, інформація вільно переходить між членами сім'ї	сімейні міфи замінюють реальне життя членам сім'ї,
в сім'ї встановлена гнучка ієрархічна влада, змінність ролей за-потребою	влада жорстко закріплена за однією людиною, ригідність ролей в сім'ї
Прийняття проблем в сім'ї та відкритість для їх обговорення	невизнання проблем в сім'ї, конфлікти приховуються
інтимність, близькість в стосунках між подружжям (сильна подружня коаліція)	недостаток інтимності
потреби члена сім'ї – орієнтир для змін в сім'ї	потреби члена сім'ї приносяться в жертву сім'ї
Прийняття всіх почуттів, відсутність заборони на почуття	почуття сорому використовується для мотивування поведінки
гнучкі міжпоколінні границі	жорстко встановлені границі, або взагалі розмиті
відкритість для встановлення нових стосунків	надмірна закритість, або надмірна відкритість сімейного життя (притулок для всіх бажаючих)
Здоровий гумор, оптимізм, турбота домінують в сім'ї; приємні емоції появляються частіше,	рідкість проявів гумору, турботи, песимістичні погляди

ніж неприємні, поява потреби в позитивних емоціях	
---	--

Вивчення уявлень людей щодо нормативного функціонування сімей підтвердили виокремлені науковцями параметри зрілої сім'ї. Проте слід відмітити, що більшість респондентів при визначенні норми перш за все «відштовхувалися» від позицій, які можна назвати упереджено-оберігаючими. Кількісні дані висловлювань респондентів (див. табл. № 3) засвідчили, що у своїх висловлюваннях люди тяжіють до обміркованих висловлювань: вони надають перевагу розширеній сім'ї, в якій родинні традиції слугують оберегом, хоча самі бажають жити нуклеарними сім'ями; вони вибирають орієнтиром сім'ю, в якій немає насилля і де дорослі члени не вживають алкоголю, проте вказують на перспективні орієнтири щодо здоров'я, безпеки та емоційної підтримки в сім'ї лише при додаткових уточнюючих запитаннях тощо.

Таблиця № 3. Уявлення респондентів щодо параметрів зрілої сім'ї

Характеристики	Збалансовані	%	Упереджено - оберігаючі	%
склад сім'ї	повна за складом сім'я (мати, батько, дитина)	80	розширена	20
родинні зв'язки	зберігає родинні традиції; має позитивні приклади власної сім'ї;	20	дотримання родинних традицій як гарантів стабільності	74
стан сімейного здоров'я	веде здоровий спосіб життя зберігає цінності життя є здоровою фізично та психічно	46	яка не веде асоціальний спосіб життя 53	53
безпека - підтримка	надає відчуття захисту в лоні близьких надає відчуття самодостатності; надає впевненість щодо своїх сил та майбутнього де є емоційна близькість та турбота, рівність, повага, довіра та прийняття особистості;	78	без насильства	22
комунікація	де уміють встановлювати дружні взаємини; де вміють розмовляти на всі теми, задля їх вирішення; де є вдячність як готовність до взаємопідтримки, співпраці та співпереживання;	36	де є бажання бути разом; де є відчуття багатства та наповненості внутрішнього сімейного клімату, взаєморозуміння та налаштованості на задоволення потреб всіх членів сім'ї;	60
характеристики структури	спрямовує на перспективне бачення свого місця в житті; здатна до змін та гнучка;	45	прагне до високого соціального рівня;	55

	має бажання та можливості до саморозвитку; здатна постійно розвиватися, навчатися, змінюватися відповідно до запитів соціуму;			
батьківство	де батьки узгоджують своє бачення щодо виховання дітей; де надається простір для кожного члена сім'ї; де є поєднання доброти та відповідальності;	60	яка має морально-вихованих дітей;	30
економічно – господарський стан	достатність матеріального рівня забезпечення;	45	рівень матеріального забезпечення - вище середнього	55
соціальний статус	соціально адаптована; рівень освідченості відповідає соціальному рівню;	30	соціально захищена; важливість соціальних гарантій; всі члені сім'ї мають мати достатньо високий рівень освіти	70

Виявлена така поміркованість суджень людей може вказати на їхню невпевненість щодо стабільності суспільства та потребу у створенні захисного простору, що проявляється у фіксації та прагненні до накопичення засобів виживання. Виявлений феномен зауважує дію гомеостатичного механізму першого адаптаційного рівня без залучення всієї системи до переосмислення адекватності її адаптаційних механізмів [25]. Проте патологічна дія впливу на сімейне функціонування вже виступає чутливою, що зумовлює її поступовий перехід в сферу пониження життєвих цінностей: відповідальності, турботи про здоров'я, прагнення відповідати соціально схаленим нормам. Тому прикладом може бути проаналізовані статистичні дані за 2003 рік [16, 22] з наявних проблем у дитячому та молодіжному середовищі, що надає матеріал для роздумів про детермінанти соціальних відхилень в тому числі узалежнених ціннісно-смісловим визначенням та рівнем життєзабезпечення їхнього сімейного оточення. (див. Рис. 2). З причини неможливості достовірного співставлення статистичних даних, наведені в діаграмі дані слід розглядати умовно відповідними. Проте навіть такий умовний розподіл дає нам уявлення, що менше 50 відсотків дітей та їх сімей (46%) можуть претендувати на віднесення до сектору соціальної норми. Статистичні дані свідчать, що

більшість дітей та їхні сімей виявилися такими, що потребують підтримки та сторонньої допомоги (як правило – держави), або вони в силу різних причин вже знаходяться на повному утриманні держави як-то діти-сироти та діти, які втратили належну турботу біологічних батьків, непрацездатні хворі (52 %) чи правопорушники (0,5%), що в кінцевому рахунку зумовлює необхідність застосування до них засобів соціальної ізоляції шляхом поміщення в спеціальні реабілітаційні та навчальні заклади, ув'язнення за рішенням суду (0,4 %).

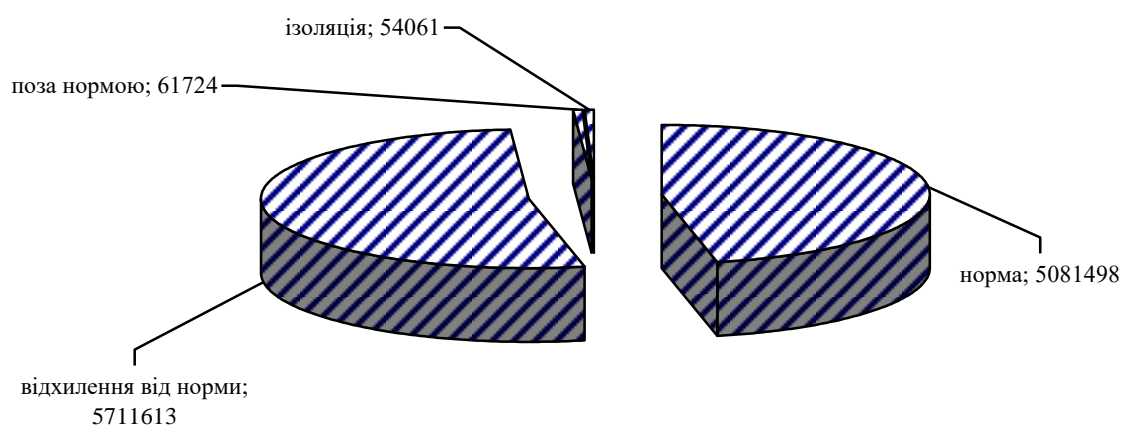

Рис. 2. Розподіл дитячого населення згідно відповідності соціальним нормам життя

Таким чином проведений аналіз продемонстрував співпадання наукових даних щодо здорового функціонування сім'ї та сучасних уявлень громадян. Проте співвіднесення зазначених даних із статистичними та нормативно-правовими документами засвідчило, що точкою відмежування норми від не норми виступає ситуація уникнення небажаного та загрозливого. Прикро відмічати, проте саме на цих принципах і побудована діюча в країні соціальна сімейна політика. Виявлена дослідженням взаємозалежність соціальних норм, закріплених законодавчими актами, та людської думки щодо сімейного благополуччя та добробуту зауважує значущість ствердження в нормативних актах історично вироблених орієнтирів здорового розвитку людини, сім'ї, громади та держави. Перегляд пріоритетів сучасної соціальної політики має посилити спрямованість державних структур в напрямку створення та

підтримки таких умов соціального життя, які б наснажували батьків турбуватися про кривних дітей, розвивали у членів сім'ї прагнення до самостійності та самодостатності, а не патерналізм та споживацтво.

▪ Прогнозування розвитку інституту прийомної сім'ї

Утримуючи фокус на цілях соціального захисту дитини ми зосередили свою увагу на прогностиці формування інституту прийомної сім'ї в рамках більш ширших соціальних систем, якими є захист дітей та охорона дитинства.

Передбачаючи, що рішення поставлених завдань розкриє можливості перспективного переходу соціальної політики від діючої стратегії пасивного реагування (терапевтичної) до перспективної стратегії активно-випереджаючого (профілактичного) напрямку ми звернулися до вивчення структури внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування інституту прийомної сім'ї [18 С. 99]. Соціальний інститут прийомної сім'ї, як організація, може бути розглянутий з позиції оцінки його внутрішніх та зовнішніх впливів, де внутрішнім середовищем буде виступати сама прийомна сім'я, яка зазнає зовнішніх прямих та непрямих впливів. Встановлений дослідженням перелік чинників внутрішнього (прямого) і зовнішнього (прямого і непрямого) впливів на функціонування прийомної сім'ї надаємо переліком складових 3-х рівнів концентричних кіл (див. рис. 3).

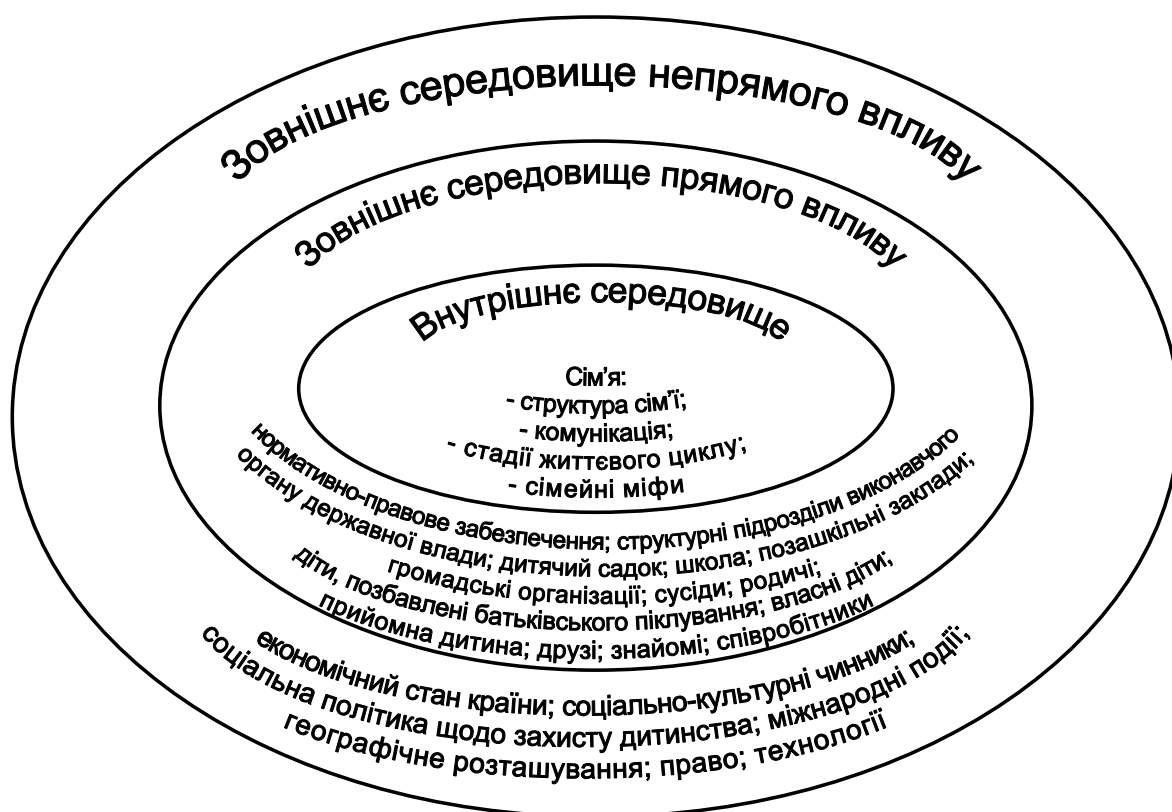

Рис 3. Структура зовнішнього середовища прийомної сім'ї.

Зовнішні та внутрішні середовищні чинники прийомної сім'ї діють не ізольовано, а в поєднанні між собою, що ускладнює процес передбачення можливого розгортання подій [18.]. Також дослідженням зауважено, що всі чинники будь-якого рівня впливу несуть обопільне навантаження як ресурсного так і стресогенного спрямування. Аналіз внутрішнього середовища сім'ї, як соціальної системи, розкрив такі впливи: 1) зростання напруження, спрямованого на переструктурування сімейної системи обумовленого набуттям статусу прийомної (обмеження приватного життя, необхідність бути готовими до постійних змін та діалогу із численними уповноваженими структурами); 2) перегляд внутрішньосімейних взаємостосунків між членами новоствореної розширеної сім'ї, обумовлений соціальною ситуацією розвитку прийомної дитини та актуальним її станом переживання втрат; 3) відсутність встановлених критеріїв догляду за дітьми а також невизначеність самої ситуації влаштування дитини в прийомну сім'ю щодо термінів, цілей та завдань її захисту, 4) невирішеність ситуації по реалізації права дитини відносно кривної родини та засобів безпечного її вирішення, оскільки діти влаштовуються в прийомні сім'ї переважно із асоціальних сімей [1,5,10]. Здатність сімейної системи та її членів до здорового функціонування на основі досвіду переборення складних життєвих ситуацій згідно кожної із перерахованих складових буде оцінюватися як ресурсна її складова [4].

Складові зовнішнього середовища безпосереднього впливу теж виявилися такими, що можуть нести впливи як ресурсної, так і стресогенної дії. На сьогодні, як і раніше функція утримання та представлення інтересів дитини в ситуації сирітства чи неналежного виконання батьками догляду за дітьми юридично закріплюється за державою. Влаштування дитини до форм державного утримання (ФДУ) здійснюється засобом адміністративного рішення (розпорядження) органу опіки, що автоматично передбачає законодавчі наслідки: державне утримання та представництво законних прав та інтересів дитини, які покладаються на

уповноважених осіб відповідно до форми влаштування: заклад – директору, опіка – опікуну/піклувальнику, прийомна сім'я – прийомним батькам.

Органом опіки та піклування виступає районна державна адміністрація (чи виконавчий орган місцевого самоврядування) що діє через свій структурний підрозділ, наразі ССД. Проте кількість уповноважених органів щодо вирішення питань захисту дітей продовжує нараховувати від 7 до 16. Відтак рішення по влаштуванню дітей в прийомні сім'ї приймаються на засіданнях дорадчого органу, функцію якого раніше виконувала опікунська рада, а з 2008 року – Комісія з питань захисту дітей. Відповідальність за прийняті рішення несе весь орган опіки та піклування в цілому, при цьому об'єкт персональної відповідальності (на відміну від ситуації кривного батьківства) за умов адміністративного управління залишається невизначеним. Переобтяженість процесу досягнення згоди у вирішенні ситуацій захисту дітей, породжує простір більше для маніпуляцій, аніж для вирішення справ саме в інтересах дітей. Графічно описану ситуацію можна зобразити в вигляді ромбу, вершини якого символізують визначеність суб'єктів персональної відповідальності за належне утримання та представлення інтересів дитини. При влаштуванні дитини в державну систему заміної опіки вектор „представлення інтересів дитини” трансформується у „делегування функцій опіки та піклування” [10]. Схема показує, що ситуація зростання дитини в кривній сім'ї є найбільш наближеною до потреб та інтересів дитини, протилежний же полюс може вказувати лише на тимчасовість виконання зазначених функцій (див. рис. 4).

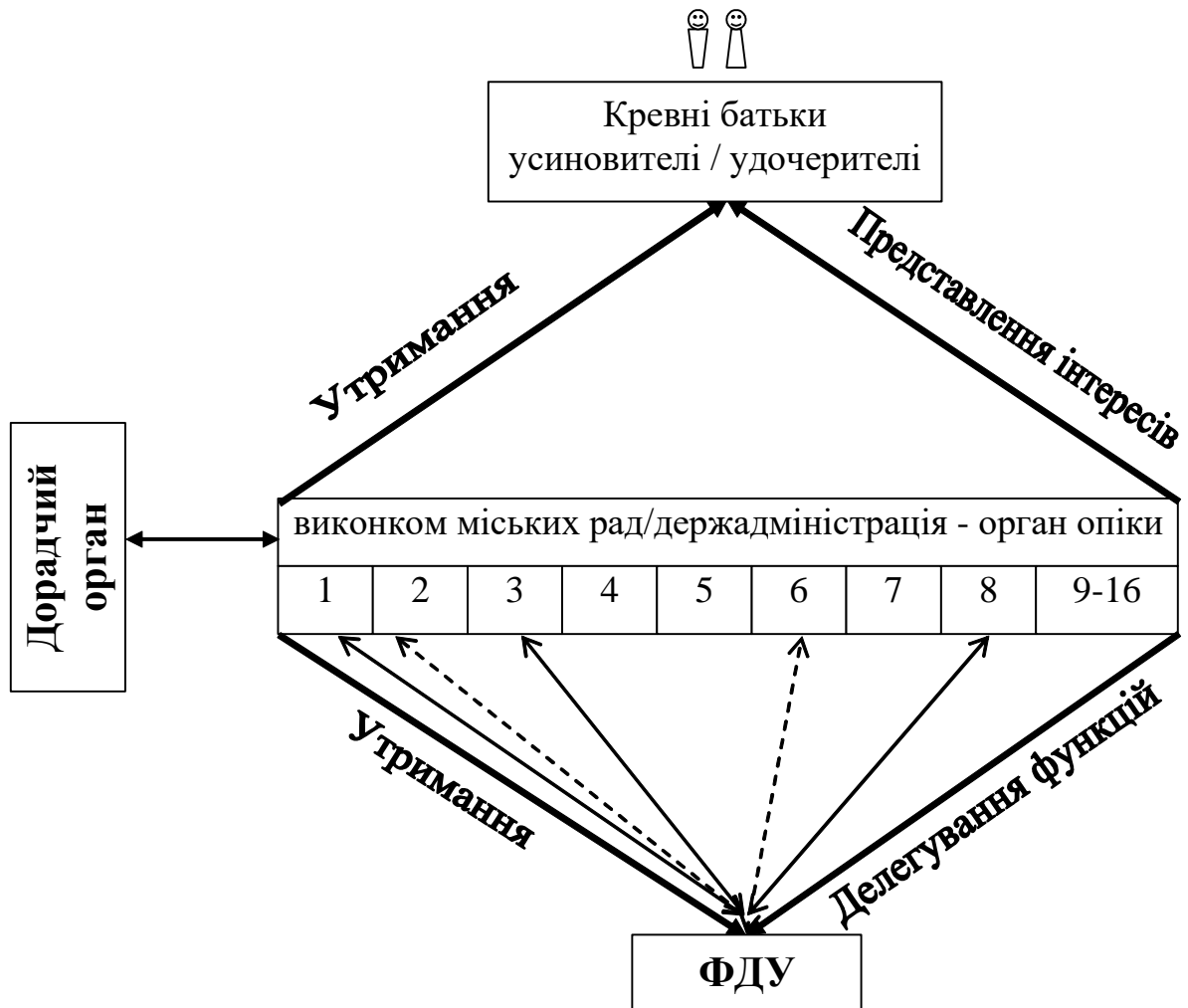

Рис № 4. Перерозподіл повноважень при влаштуванні дитини під заміну опіку

Наразі ситуація створення прийомної сім'ї приховує юридичну колізію, оскільки влаштування дитини до прийомної сім'ї здійснюється за рішенням уповноваженого органу (державної адміністрації чи виконавчого органу самоврядування) з делегується їм права на представництво законних прав та інтересів дитини, якого крвні батьки позбавляються в судовому порядку. Представництво законних прав та інтересів дитини надається по факту народження дитини чи судовим рішенням у разі усиовлення. Надання такого права засобом адміністративного рішення по факту влаштування дитину під заміну опіку одноразово переводить дитину із суб'єкта в об'єкт, створюючи тим

самим підґрунтя для маніпулювання, декорації чи пасивної участі дітей під час їх залучення до участі в прийнятті рішення.

Також нами були виявлені такі „гарячі” точки чинники зовнішнього безпосереднього впливу на функціонування прийомних сімей, як-то: 1) з причини відсутності стандартів якості опіки, частка суб’єктивності у вирішенні питань захисту дітей методом їх влаштування в прийомні сім’ї може бути значущою [6]; 2) нечіткість нормативного визначення повноважень прийомних батьків, які на законодавчому рівні визнані законними представники прав та інтересів прийомної дитини, проте згідно підзаконних нормативних актів всі їхні дії вони мають узгоджувати із органом опіки, що робить їх соціальну позицію нестійкою; 3) існуючі обмеження повноважень соціальних працівників в системі заміної опіки формують їх позицію як нестійку, що не може сприяти розвитку у прийомних батьків впевненості щодо володіння ними певними компетенціями задля надання адекватної підтримки у ситуації потреби; 4) упередження сусідів та колег по роботі, переборення яких вимагає від прийомних батьків додаткових зусиль; 5) ставлення до інституційних закладів як звиклих може конкурувати із прийняттям нової системи заміних сімей; 6) прихід прийомних дітей в заклади освіти може викликати упередження у їх сприйманні вчителями та батьками однокласників.

Аналіз зовнішньої структури опосередкованого впливу інституту прийомної сім’ї, як такого, що задає загально-державну рамку його функціонування, передбачає наступні параметри: економічного, політичного, правового, соціального, технологічного, соціокультурного, що фіксує суб’єктивне ставлення громадян до даних аспектів суспільного життя а також глобального, як зв’язку на рівні світу [18 С. 100]. Ключове значення даних впливів заключаються в трансляції їх змістовного наповнення на ієрархічно нижче розташовані рівні: управління, менеджменту та безпосередньої практики прийомних сімей. Допущення системних помилок може призвести до вибору хибного напрямку її

розбудови, зростання деструктивних проявів стагнації, неналежному догляді за дітьми в прийомних сім'ях.

Глобальні. Починаючи саме з них ми хочемо відмітити, що саме ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини зафіксувала поворот державної соціальної політики країни, який покликав за собою активізацію процесів легалізації замінного догляду за некрвними дітьми та створення інституту прийомних сімей.

Правові. Прийняті законодавчі акти в напрямку розвитку політики щодо сім'ї та дітей ініціювали реформу державної системи опіки та створення нових її форм, як-то прийомної сім'ї. Проте розпочате реформування без перегляду концептуальних засад державної системи опікування дітьми привело до ствердження в новій системі замінних сімей застарілих принципів ситуативного реагування, знову посилюючи тим самим отриману у спадок дефіцитарну політику.

Політичні. Тенденції дефіцитарної орієнтованості в соціальній політиці, мода на добродійність, ситуативність вирішення завдань соціальної політики з питань дітей та сімей, її розпорошеність між різними міністерствами обмежує системне бачення та унеможлиблює консолідацію зусиль громадськості та держави по їх вирішенню.

Актуальна дія дефіцитарних норм продовжує диктувати всі подальші кроки по розбудові структур соціальної підтримки, що позначилося на перепрофілюванні прийомної сім'ї із форми тимчасової підтримки у альтернативу закладам постійного влаштування дітей на державне утримання. При цьому мода на добродійність продовжує зростати при відсутності реальних кроків перегляду системи загалом.

Технологічні. Надана міжнародними фондами технічна підтримка щодо перегляду системи державного утримання дітей переважно була зорієнтована на їх локальне застосування в певних регіонах України і мала уривчастий характер.

Ствердження природного права дитини зростати у кривній родині, як прогресивного кінцевого результату соціальних інвестицій з питань захисту дітей не може бути гарантовано без попереднього їх правового урегулювання. Будь-які покращення на місцевому рівні без системних змін робить їх нетривкими. Проте навіть такі локальні програми дали можливість здійснити певні зрушення, засвідчуючи свою ефективність. Такими стали створені в Київській області спеціалізовані соціальні служби по роботі з прийомними сім'ями, реабілітації сімей в кризі, попереджень відмов від новонароджених дітей, сімейної реінтеграції, що разом послужили започаткуванню принципів інтегрованих соціальних служб [15].

Економічні. Нині одиницею фінансування утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є заклад, а в разі влаштування до прийомної сім'ї – прийомні батьки. Розподіл кошів державного бюджету відбувається за принципом фінансової підтримки тих, хто перебуває в стані скрути, тобто має «дефіцити» з різних аспектів соціальної політики, що тим самим посилює тенденції споживацтва та поглиблює зафіксовану в країні економічну кризу. Наукові дослідження засвідчують, що кризові явища не обумовлюються лише економічними чинниками. Явище стрімкого розвитку соціального сирітства і економічна криза, які охопили нашу країну в 90-х роках, можуть бути ознаками глобальних змін. Згідно свідчень науковців, ззовні всі кризи проявляються як фінансові, хоча їх причини можуть корінитися зовсім в інших сферах, як-то: соціальній, ментальній, природній тощо [12]. На боротьбу зі світовими й локальними кризами як системним явищем були спрямовані останні міжнародні форуми 1999 – 2005 років. Вчені, представники багатьох країн світу, зазначили, що в країнах розвинутого і слаборозвинутого капіталізму, основою для яких слугують принципи «економіки пропозицій», кризові явища вдалося подолати засобом застосування принципів «антикризового урегулювання» (В. Єременко, Б. Дікон, А. Арсеєнко). Проте наукові дані та практика нас переконують, що зазначений досвід

неможливо перенести в країни постсоціалістичного простору, оскільки пануюча «економіка дефіциту» охоплює всі сфери життєзабезпечення в тому числі і сферу захисту дитинства. [12]

Дослідження засвідчило, що більшість прийнятих в Україні за останні роки нормативно – правових документів щодо соціального захисту в сфері дитинства, спрямовані не на ствердження та підтримку соціальної норми, а на фіксацію соціальних негараздів [9, 13]. На сьогоднішній день актуальні соціальні проблеми (соціальне сирітство, зубожіння сімей тощо) не аналізуються як недоліки в плануванні та формуванні державної соціальної політики, а розглядаються як пріоритети, на які має спрямовуватись увага працівників державної служби. В нашій країні соціальним проявам дефіцитарності (недостатності, неспроможності досягнути показників соціальної норми) надається соціальна, правова та фінансова підтримка, а названі в державних документах відповідні категорії громадян вносяться до списку «пільгових». Тому, не дивно, що явище, яке виокремлюється як пріоритетне, на боротьбу з яким виділяється додаткове фінансування та спрямовуються зусилля організацій і людей в результаті ми і отримуємо, можна сказати - культивуємо такі явища як сирітство, бездоглядність, соціальна незахищеність тощо. Слід також відмітити, що будь-який закон, який виокремлює одну із «дефіцитарних» категорій дітей – є дискримінаційним по відношенні до всіх дітей і слугує прикладом впровадження принципів «економіки дефіциту».

Соціально-культурні чинників. Даний напрямок фіксує наступні ознаки впливів: відсутність достатньої та доступної інформації щодо негативних наслідків колективного утримання дітей; велика частка дорослих, які мали позитивний досвід зростання в інтернатах періоду розвиненого соціалістичного суспільства, відсутня розвинена система професійної соціально - психологічної підтримки населення в тому числі сімей та дітей. Негативний вплив посилюють виявлені дослідженням численні упередження людей як-то: страх у людей перед сирітством та міфом нездоланності асоціальної дитячої поведінки (крадіжки, збочення тощо);

упереджене ставлення до чинників спадковості та сприймання їх як визначальних для розвитку особистості; відсутність переконливої інформації про успіхи опіки над прийомними дітьми; існування стереотипів достатності інтернатного виховання дітей; власний досвід зростання в інтернатній системі та значущість його частки в суспільній свідомості; некритичне перенесення свого досвіду інтернатного життя на сучасну ситуацію дитинства.

Проведений аналіз структурних впливів зовнішнього середовища інституту прийомної сім'ї зауважив домінування стратегії «зменшення дефіциту», що є хибним напрямком у вирішенні такого болючого для України питання як зростання чисельності дітей залишених батьками без належного догляду. Визначити стратегічний напрямок антикризового урегулювання може лише перегляд державної політики згідно показників підтримки еволюційного розвитку здорових орієнтирів суспільного життя.

- **Модель організаційно-професійної підтримки прийомних сімей.**

Аналізуючи початковий досвід впровадження у країні прийомних сімей нами було доведено, що прийомна сім'я, як форма заміної опіки дитини, потребує підтримки характеристик її стабільності як гарнати їх здатності до надання адекватної опіки прийомній дитині. На перший план вийшла потреба у створенні професійної організаційної підтримки, як «амортизаційної» структури, робота якої має стосуватися корекції як чинників зовнішнього і внутрішнього впливу.

Ефективність впровадження нової форми державної опіки через створення Центрів професійної підтримки прийомних сімей засвідчив аналіз практики 3-х річної роботи Центру по роботі з прийомними сім'ями в місті Києві (2001 – 2003 рр.). Як показало дослідження, робота зазначеного Центру, слугувала механізмом збалансування можливих негативних впливів зовнішнього і внутрішнього середовища на прийомну сім'ю, як систему, для збереження характеристик її стабільності - гаранту її ефективності щодо надання дитині заміної опіки. При цьому перелік об'єктів середовища не зазнає змін, а сила їхнього впливу на прийомну сім'ю пом'якшується внаслідок введення «амортизаційної» структури – Центру професійної підтримки [2].

Прийомні батьки, в свою чергу, теж засвідчили, що робота Центру надає більше простору для їхньої діяльності щодо дитини і є підтримкою та захистом як для них, так і для прийомних дітей. Також необхідність впровадження такої структури була відмічена і державними службовцями, які вказали на доцільний в даному випадку розподіл праці і вилучення із обсягу їхньої роботи невласливих їм функцій як-то: взаємодобору сім'ї та дитини, що включає професійну психологічну компетентність, організація зустрічей сім'ї та дитини під час адаптаційного періоду тощо. Також вони зазначили, що робота Центру сприяє зменшенню їхньої емоційної перевантаженості, зумовленої постійною дією стресогенного чинника, пов'язаного з переживаннями непростого долі дитини - сироти. Надаємо таблицею встановлений дослідженням перелік функцій щодо

забезпечення процесу влаштування та державного утримання дітей в прийомних сім'ях.

Таблиця 1. Функції щодо створення та підтримки прийомних сімей

назва	зміст
формування суспільної думки	- щодо ставлення громадськості до прийомних сімей як до державної форми сімейної опіки над дітьми;
інформаційна	- щодо питань створення, функціонування та підтримки прийомних сімей;
залучення (рекрутування)	- щодо залучення нових кандидатів у прийомні батьки;
навчально-підготовча	- щодо підготовки кандидатів у прийомні батьки та роботи по підвищенню виховного потенціалу прийомних сімей
оціночна (згідно критеріїв)	- щодо здатності сім'ї до здорового функціонування та підтримки розвитку дитини;
організаційно-координаційна	- щодо заходів підтримки прийомної дитини, сім'ї та захисту їхніх прав;
комунікативно-терапевтична	щодо створення зв'язків та налагодження стосунків між усіма учасниками процесу опіки над дитиною з метою досягнення результатів в найкращих її інтересах;
охоронно-захисна	- щодо визнання пріоритетності прав прийомної дитини та соціального захисту прийомної сім'ї;
профілактична	- щодо запобігання деструктивного розвитку сімейної системи засобом проведення заходів, спрямованих на підтримку різних аспектів функціонування прийомної сім'ї: освітнього рівня, оздоровлення, медичного обслуговування тощо;
наглядово – звітна	щодо дотримання норм належної опіки прийомної дитини згідно потреб її вікового розвитку та інтересі (звітність перед контролюючим органом).

Дослідженням було встановлено, що діяльність названого Центру має економічно обґрунтовані обмеження щодо територіального обслуговування. Проте, з причини відсутності кадрового забезпечення нової форми опіки, на початкових етапах Центр має передбачати виконання роботи з охопленням досить великих територій. В подальшому зі зростанням кількості прийомних сімей та спеціалістів економічно доцільною буде планування роботи Центру згідно принципу територіального обслуговування.

Практика показала, що зазначений Центр працюватиме як інноваційна служба на рівні соціальних інституцій, які мають справу з проблемою як з окремою ситуацією. [24 С.113] Нами були встановлені такі інноваційні складові

його роботи: технологія створення та підтримки прийомних сімей, специфічні методи роботи (поєднання методів соціальної роботи з концептуальними підходами щодо державної опіки та піклування над дітьми), використання ресурсів, налагодження партнерських стосунків між соціальними працівниками та прийомними батьками у спільній роботі щодо прийомних дітей (клієнтом обслуговування є перш за все прийомна дитина), специфічні умови роботи працівників Центру (за принципом мультидисциплінарної команди), запит на новий стиль управління - партисипативний менеджмент (співучасть).

Дослідження засвідчило, що робота по організації заміної опіки має будуватися на контрактній основі з визначенням міри відповідальності кожної із сторін та дотриманням довіри щодо вибору форм поведінки відповідно ситуації. Практика роботи центру засвідчила важливість побудови партнерських стосунків між державними службовцями, соціальними працівниками та прийомними батьками, що передбачає ефективне застосування при прийнятті рішень щодо питань опіки над дитиною персоналістичної моделі. [24 С.34]

Встановлені дослідженням показники роботи щодо впровадження прийомної сім'ї послуговували основою для визначення типу організаційної структури Центру та побудови її моделі. Дослідженням було встановлено кількість ієрархічних рівнів структури організації, функціональний розподіл її підрозділів, перелік спеціалістів та їхніх функціональних обов'язків, показники ефективності їхньої роботи (див. дод. №--). Доведено, що цілі та процес заміної опіки буде адекватно реалізовуватися завдяки конгломератному типу побудови організації Центру. Слід зазначити, що обраний тип структури організації заключає в собі перелік неоднозначних характеристик за категоріями складності, централізації питань управління та формалізації, що разом може провокувати додаткові труднощі та конфлікти. Наше дослідження не включало детальний аналіз означених питань, проте на даний час можна сказати, що ці труднощі можна компенсувати сучасними засобами управління як-то методом співучасті.

[18 С. 81] Найскладнішим при побудові моделі виявилось вирішення питання щодо співвіднесення ієрархічного та координаційного принципу побудови управлінської взаємодії Центру. Дослідженням було доведено, що його робота буде ефективною за умов збалансування між цими принципами засобом доповнення загальної структури Центру створенням тимчасових структур, спрямованих на вирішення завдань щодо терміну влаштування дитини до прийомної сім'ї та особливостей її підтримки. Дослідження засвідчило, що керівниками цих проектів успішно можуть бути соціальні працівники по супроводу прийомних сімей.

- **Громадсько-політичні аспекти системи заміної опіки над дітьми.**

Виконченість дослідження не може досягнуто без встановлення загальних підходів системної розбудови вищих рівнів функціонування інституту заміної опіки дитини та її форми - прийомної сім'ї. Тож визначення психологічних аспектів процесу громадських та політичних ініціатив буде окреслювати межі діяльності інституту прийомних сімей та його місце в рамках соціальної політики країни загалом.

Прагнення людини до добробуту є природним для кожного. Створення країни загального добробуту, здобутками якої є державні гарантії безпечності соціального середовища для життєдіяльності людини реалізуються, як правило, на основі механізмів розвитку [3,6,7,8,9,12]. Другий напрямок соціальної політики діє як комплекс амортизаторів соціальних негараздів, передбачаючи формування соціальної безпеки людини та суспільства засобом соціального захисту, соціального страхування, соціального нормування як динамічного визначення рівня життєвої достатності членів суспільства та населення країни. Два наступних вказують на самодостатність людини та здійснення соціальної політики в напрямку посилення реалізації людиною свого життєвого потенціалу та розвиток соціальних відносин, як основи будь-якого виробництва. Всі перераховані напрямки соціальної політики виявилися пов'язаними із охороною дитинства, захистом дітей та інститутом прийомних сімей, оскільки передбачають процеси розвитку, підтримки функціонування та амортизації на випадок життєвих негараздів.

Аналіз сучасної соціальної ситуації в нашій країні фіксує тенденції формування такого соціального прошарку як «малозабезпечені» та «зависання» людей у цих позиціях заради мінімальних пільг. Порівняльний аналіз відмітив соціальну політику більшості країнах загального добробуту формує у людей почуття сорому відносно ситуації убогості, яку вони прагнуть упередити і не допустити. Щодо традиційної української громади, то в ній теж цінувався

добробут, працелюбність та здатність людей до душевної доброти і ширості у взаємостосунках. Традиційно українська громада виказувала налаштованість на добробут, творчу працю, соціальний захист за потребою. Бідність та убогість вказувала здебільшого на результат ставлення людини до життя та праці, що осуджувався та ганьбився.

Деякі політики засвідчують про неможливість при низькому економічному рівні змінити розвиток країни з «дефіцитарної політики» на політику «підтримки пропозицій». Проте, відповідно до закономірності еквіфінальності¹, відкриті соціальні системи мають здатність до саморозвитку, що обумовлюється лише параметрами самої системи, а не вихідними умовами її існування. Ця закономірність фактично обґрунтовує можливість вибору для соціальних систем адекватних та здорових соціальних цілей, які можуть не мати на даний момент необхідного ресурсного підґрунтя та належних умов для становлення, проте ці умови можна створити засобом управлінських рішень [18 С. 39]. Згідно теорії систем напрямок розвитку будь-якої системи є функцією співвіднесення зовнішніх впливів та внутрішніх сил її життєдіяльності. В кризових, непередбачуваних ситуаціях відкритість, легітимність, демократичність управління будь-якою державною системою стають ключовими чинниками, які виступають внутрішнім резервом до її змін без переродження самої системи, тобто змін її цінностей і політико-організаційної структури [12,17,18].

Що до форм державно-управлінської діяльності, в соціальній політиці нашої країни на сьогоднішній день превалюють дві її основні, як правова й організаційна, а їхні рішення мають аналогічні види: нормативно-правові, програмно-цільові, організаційно-розпорядчі, які забезпечують сферу державного будівництва та реалізації державної політики. Наше дослідження підтвердило, що основними методами сьогодення щодо реалізації державної соціальної політики є нормування та організація. В останньому - часто не передбачено функції

¹ Вперше була виявлена і досліджена Л.Берталанфі

виконання, що приводить до явища декларативності нормативних документів при відсутності реальних механізмів їх реалізації; заміну функції оцінювання (аналізу та експертизи) на функцію замовного наукового обґрунтування висунутих гіпотез; відсутності запиту на реально необхідні інституції, орієнтовані на кінцевий результат і їх підміні інститутами, які створюються «під персон» та функціонують на основі закону «адміністративної самодостатності»¹ тощо.

На сьогоднішній день культивується думка, що держава має забезпечити всі рівні функціонування суспільства і нести повну відповідальність за добробут всього населення. Проте практика засвідчує помилковість такої точки зору, оскільки створення на основі єдиного центру, закритих соціальних систем є вичерпним за досить короткий термін, чому можуть слугувати прикладом історія групових поселень кібуців чи розпад соціальної системи Радянського Союзу тощо [12, 24].

Соціальна політика кожної держави працює на всіх рівнях соціального життя людини, і пронизує всі складові державного будівництва. Коли її соціальна політика буде здатною враховувати як загальнодержавні інтереси, так і інтереси громади та кожної людини, тобто буде збалансованою на всіх своїх рівнях, то можна говорити про її налаштованість на загальний добробут. Враховуючи потреби населення країни, соціальна політика спрямовує зусилля різних сил на їх задоволення, проте не заради споживацьких інтересів її маргінальних прошарків, а для підвищення функціональної спроможності населення країни щодо самостійної розбудови власного життєвого рівня. Тому механізми соціальної політики мають базуватися перш за все на громадській думці та бути задіяними в різних сферах життєдіяльності країни, визначаючи тим самим шлях від громадської ініціативи щодо потреби окремої групи людей, регіону та всього населення країни до затвердження їх як норми на рівні закону. Державна зацікавленість соціальна

¹ За твердженням англійського вченого С.Паркінсона будь-який офіс може стати адміністративно самодостатнім. Штати такого офісу мають тенденцію до збільшення незалежно від кількості роботи, або навіть при повній відсутності такої за рахунок вироблення службових паперів одного підрозділу іншому [8. С. 39].

політика у здоров'ї громадян не може викликати ні в кого сумнівів, оскільки саме від плідної та творчої праці залежить економічний добробут країни. Тому держава виказує турботу про задоволення потреб та інтересів громадян щодо їх працевлаштування, житла, харчування, освіти та медичного обслуговування, соціального захисту та підтримки суспільного порядку. Форми надання такої турботи історично змінювалися в залежності від домінуючих в державному устрою цінностей та принципів. Громада при цьому займає місце з'єднуючої ланки між макро (державна) та мікросистемою (сімейна, особистісна) суспільства в цілому [3,6,8,9]. Сучасні політики вбачають конструктивним напрямом щодо вирішення існуючих проблем суспільства та подальшого державного розвитку саме становлення громадянського суспільства. Опора соціальної політики на громаду зближує її користувачів та тих, хто приймає рішення на державному рівні.

Згідно вищесказаного та базуючись на концепції повноцінної опіки та принципах здорового розвитку (особистості, сім'ї, громади та держави), враховуючи критерії державної соціальної політики, спрямованої на добробут людей нами була розроблена модель державної соціальної політики щодо захисту дитинства [8]. Вона передбачає роботу суб'єктів соціальної політики, спрямованих на досягнення єдиного результату - створення соціальної системи, здатної до еволюційного розвитку, і в той же час такої, яка включає підтримуючі механізми в ситуаціях відхилень та кризи. Дана модель опирається на концепцію здоров'я, де самодостатність та здатність системи до саморегуляції і самовідтворення відтворюється в понятті соціальної норми. Якісним системним результатом буде перерозподіл населення згідно показників норми із її переважаючим показником. Таким чином структура суспільства у співвіднесенні до нормативних показників здоров'я буде визначати перерозподіл функціонуванні державних систем щодо стимулювання та підтримки чи застосування санкцій. Соціальна політика з орієнтацією на наснаження та симулювання буде мати більші перспективи

досягнення соціального добробуту. Таким чином ми назвали свою модель як структурно-функціональну, де зміни в структурі будуть сигналізувати про необхідність внесення в функціональних змін. Оскільки дана модель побудована на сонові системного бачення, то вона має всі характеристики системи і може слугувати гарним підґрунтям як для побудови соціальних систем, так і для їх оцінки. При цьому вона може бути доступна для різних рівнів, як невеликих, так і глобальних систем.

Структурно-функціональна модель зображена у вигляді кола, яке передбачає секційний поділ та соціально-динамічне розшарування населення відповідно людських уявлень, ціннісного ставлення у співвіднесенні з такими категоріями як: соціальна норма; відхилення від соціальної норми; порушення соціальної норми, де дія адміністративна відповідальність та цивільне право; порушення закону, що передбачає кримінальну відповідальність та соціальну ізоляцію (див. дод № --).

Дана модель була зіставлена із діючою в країні системою захисту дітей та її інституціями, як реалізаторами державної соціальної політики в сфері дитинства.

Нами були також виокремленні всі функції зазначених структур і розміщені в моделі згідно їх ролі щодо державної соціальної політики спрямованої на розвиток здорового суспільства.

Кожна із вказаних структур може бути задіяною в будь-якому секторі системи залежно від соціальних потреб та бути інтегрованою у загальну систему заради досягнення поставлених державною соціальною політикою цілей. Так, наприклад, система освіти працює в основному на підтримку «соціальної норми». Проте потреба в її послугах існує в кожному зі секторів, що передбачає застосування різних форм та методів освітянської діяльності з метою задоволення освітянських потреб людей, які співвідносяться з різними секторами: люди з нормативними та випереджаючими освітянськими потребами; люди, які мають відхилення у розвитку (психічному та фізичному), поведінці (асоціальна, девіантна, делінквентна тощо); люди з освітянськими потребами, які перебувають

у місцях позбавлення волі тощо. Відсутність, або ускладнений характер забезпечення потреб громадян в певному секторі моделі посилює явище соціальної ентропії та створює перепони для інтеграції суспільства і ствердження показників громадського здоров'я. Здатність соціальної політики спрямовувати людські ресурси на підтримку особистості людини та підтримувати громадські ініціативи буде працювати на розвиток здорового суспільства в країні і тим самим наближати країну до показників загального жоброуту. Обов'язком держави при цьому не є термінове та одночасне забезпечення повноцінного функціонування всіх структурних елементів системи, в яких виникає потреба, а створення можливостей для швидкого реагування громадянського суспільства щодо створення, розвитку та припинення діяльності відповідних структурних новоутворень, здійснення експертизи їхньої діяльності та закріплення на державному рівні згідно потребам суспільства. В такому разі повне задоволення потреб та досягнення максимального добробуту не буде виступати метою соціальної політики, а скоріше побічним та тимчасовим ефектом. Наразі фокус соціальної політики буде зосереджений на визначенні та постійному перегляді критеріїв підтримки життєздатності людей (груп, організацій) в межах їх компетенції щодо здоров'я та створення системи стимулювання їх дотримання, що і буде слугувати орієнтиром людям для власної їхніх рішень в межах малих та великих соціальних систем таких як громада, держава та світова спільнота. Згідно психологічних засад саме здатність та навик прийняття рішення формує особистісні структури та здатність людини до саморегуляції і самовизначення. Таким чином будь-яка соціальна модель має будуватися на засадах природної психологічної організації, врахування яких буде означати її налаштованість на потреби людини та суспільства. Модель, яка протирічить данному принципу буде штучною і тим самим потребуватиме додаткових затрат для її підтримки.

Згідно розробленої нами моделі ми склали перелік сучасних інституцій та проаналізували їх функції згідно адекватного їх включення в роботу одного із

секторів, як механізму забезпечення здорового розвитку суспільства (становлення громадянського суспільства, цінність особистості та показників здоров'я тощо) і зазначає, що лише те суспільство може створити умови безпечного її розвитку, яке матиме 2/3 відповідності соціальній нормі від загальної кількості населення. На сьогоднішній день в нашій країні менше 50% сімей з дітьми можуть бути співвіднесені із категорією соціальної норми, що посилює небезпеку корупційних тенденцій, тіньову нормотворчість та легалізацію кримінальних кланів [8]. Проведене співставлення функцій різних структур на основі розробленої моделі надало нам можливість встановити «білі плями», як неохоплені виконавчими структурами сфери соціальної політики, а також виявити, що діяльність більшості наявних структур у сфері соціальної підтримки населення є незгодженою і тим самим - неспроможною для досягнення задекларованого соціальною політикою результату – захист прав дітей та попередження їх ранньої інституціалізації.

▪ Література

1. Бевз Г. М. Прийомна сім'я як сімейна форма державної опіки над дітьми : проблема прогнозування / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України ; [за ред. С.Д.Максименка]. – К. : Міленіум, 2006. – Т. – VIII. Вип. 1. – С.34 -42.
2. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники побудови організаційної структури Центру професійної підтримки прийомних сімей / Г. М. Бевз // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України] ; (за ред. С. Д. Максименко, Л. М. Кара мушки). – К. : Міленіум, 2005. – Т. 1. – Ч. 14. – С.29 – 34.
3. Бевз Г. Модель управління соціальними системами як стратегія розбудови системи охорони дитинства / Г. М. Бевз, Л. І. Тарусова // Український соціум. – К. : , 2007 – 3 (20). – С. 26-31.
4. Бевз Г. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку) / Г.Бевз. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
5. Бевз Г.М. Сім'ї заміщувальної опіки: соціально-психологічні аспекти // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2005. – вип. 9 (12). С.104 – 115)
6. Бевз Г.М. Сімейний контекст соціальної політики // Актуальні проблеми психології. Том. I: Організаційна психологія. Екологічна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2005. – Част. 15. С. 133 -137
7. Бевз Г.М. Тарусова Л.І. Показники нормативного, здорового розвитку та соціалізації особистості як орієнтири формування соціальної політики на захист дитинства // Український соціум // Національний університет

- внутрішніх справ, Український інститут соціальних досліджень. – К.: 2005. – вип. 5-6 (10-11) С.112 – 124
8. Бевз Г.М. Тарусова Л.І. Соціальна політика держави в інтересах дитини: аналіз і концептуальна модель розбудови // Післядипломна освіта в Україні № 2'2005 (7) К.: ТОВ «Валевіна» С. 16 – 22
 9. Бевз Г.М. Тарусова Л.І. Соціально – психологічні та правові засади забезпечення в Україні державної опіки над дітьми як складової системи захисту дитинства // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип. 4. – К., 2005 С. 5-15
 10. Діти державної опіки : проблеми, розвиток, підтримка ; навчально-методичний посібник в 2-х кн. / [за заг. ред.. М. Й. Бори шевського, Г. М. Бевз]. – К. : Міленіум, 2005. – 286с.
 11. Ейдемиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Семейная психотерапия. Л., "Медицина" Ленинградское отд. 1990 г. – 192 с.
 12. Еременко В. Світовий досвід політики антикризового регулювання в умовах глобалізації // В.Еременко // Дослідження світової політики [зб наук. праць] ; (голов. ред. – доктор іст. наук Л.О.Лещенко). К : Ін-тут економіки і міжнародних відносин НАН України, 2000. – вип. 10, С. 3 – 14.
 13. Збірник нормативно правових актів у сфері захисту прав дітей Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) К.: РА „Прем’єр Медіа”, 2003. - 412 с.
 14. Інновації у соціальних службах: Навч. – метод. посіб. / Семигіна Т.В., Покладова В.В., Грига І.М. та ін. – К.: Університетське видавництво „Пульсари” 2002. – 168 с.
 15. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: Навч.-метод комплекс / За заг. ред. : І.Д.Звереві, Ж.В.Петрочко – К. : Фенікс, 2007. – 528 с.

16. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо сучасного становища сімей в Україні та формування державної сімейної політики К.: Держ. Ін-т проблем сім'ї та молоді. 2004 - 27 с.
17. Казмиренко В.П. Социальная психология организации : монография. /В.П.Казмиренко – К.МЗУУП, 1993. – 384 с.
18. Карпов А.В. Психология менеджмента: учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2000. – 584
19. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага, 1984. – 334 с.
20. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М., Моск. психол.- соц. ин-т; Воронеж: Изд. НПО «МОДЕК», 1999. – 224 с.
21. Прийомна сім'я: методика створення та соціального супроводу: науково-методичний посібник / Г.М.Бевз, В.А.Кузьмінський, О.І. Нескучасва та ін.- К.: Центр Стратегічної підтримки, 2003. – 92 с.
22. Проблеми безпритульності і та бездоглядності дітей: тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року, - К. Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.
23. Сатир В. Как строить себя и свою семью М., «Педагогика-пресс». 1992 –192 с.
24. Соціальна робота в Україні: перші кроки /Під редакцією В.Полтавця. – К.: Видавничий дім „KM Academia”, 2000. – 236 с
25. Черников А. В. Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики. Тематическое приложение к журналу “Семейная психология и семейная терапия” за 1997 год. - М.: 1997. - 160с.

VII. Дослідження форм професійної підтримки прийомних сімей

▪ Особливості консультаційної роботи з замінними сім'ями

Статистичні дані сьогодення свідчать, що кількість сімей, у яких проживають некривні діти, з кожним роком зростає і стає все більш чисельною соціальною групою населення. Будь-які соціальні зміни завжди призводять до структурних перебудов в самому суспільстві, що стосується і ситуації формування такої спільноти як прийомні батьки. Вивчення особливостей даної спільноти, її відмінностей від інших спільнот, як представників інших форм замінної опіки над дітьми, та місця даної групи в суспільстві ми розглядали однією із задач дослідження. Нами були проведені фокус-групи з представниками різних форм замінного догляду за дітьми, а саме: усиновителями (25 осіб), прийомними батьками (76 осіб) та батьками-вихователями (30 осіб), опікунами та піклувальниками (30 осіб). Перші ж отримані результати зарекомендували статусні відмінності названих форм замінних сімей як чиників неоднозначних впливів на їх життєдіяльність та сприймання ними соціальної ситуації замінного догляду за дітьми [11].

Об'єктивне набуття статусу однієї із форм замінної сім'ї одноразово передбачає формування до нього суб'єктивного ставлення у всіх учасників процесу замінної опіки. Об'єктивні показники стосуються передусім юридично встановленого статусу з його правовими наслідками; суб'єктивні вказують на особистісне ставлення, стереотипи, настанови та упередження громадян – учасників процесу (батьків замінної опіки, громадськості, представників державної влади) як до самої концепції сімейних форм державного влаштування дітей, так і до виконання функцій замінної опіки. Опис виявлених відмінностей між різними формами замінних сімей можна також описати згідно соціально-правових, психологічних та матеріальних параметрів.

Соціально-правові параметри відмінностей стосуються: 1) форми та міри надання повноважень дорослих щодо представлення законних прв та інтересів дитини: наразі одні з яких встановлюються судовим рішенням інші - адміністративним; 2) міри забезпечення прав дитини, де особистісні права виступають як першочергові і базуються на визнанні кривної спорідненості (національність, ім'я, поінформованість про походження та підтримку контактів із біологічною ріднею тощо);

Матеріальні параметри відмінностей стосуються: 1) призначення матеріального утримання дитини в різних формах замісних сімей: усиновлення, опіка, прийомна сім'я а також прирівняна до них - ДБСТ; 2) призначення матеріальної винагороди чи оплати праці; 3) передбачення інших матеріальних надбань, як-то будинку в ситуації створення ДБСТ.

Психологічні параметри відмінностей щодо: 1) зміни структури сімейної системи; 2) рівня та інтенсивності вкладень сім'ї пов'язаних із станом здоров'я дитини, її віком та поведінкою; 3) здатності сім'ї до відкритої комунікації згідно завдань захисту дитини.

Дослідженням було встановлено, що наскрізною характеристикою всіх названих видів замісних сімей є виконання громадянами замісних функції з питань догляду за дитиною (замість біологічних батьків). Згідно з функціональним підходом, таке виконання передбачає певну рольову взаємодію всіх членів сім'ї, як малої групи і як соціального інституту. Проведені раніше дослідження засвідчили, що виконання батьками функції замісної опіки можна розглядати як соціальне замовлення, що саме по собі не змінює типових функцій сім'ї, а надає їй інакшого забарвлення. розширюючи її функціональне навантаження на рівні соціального інституту [13 С. 33] та підвищуючи значення внутрішньо-сімейних ресурсів, особливо щодо їх стресостійкості та здатності до здорового функціонування. [5, 9]

Нами відмічено, що потреба в допомозі властива для всіх форм замінних сімей: періодично виникаючи вона активізується в таких ситуаціях, як: ускладнення стосунків із вихованцями (60%); переживання дитиною вікової кризи (40%), вирішення питань щодо взаємин у батьківсько-дитячій і дитячій підсистемах (45%), виникнення власне сімейних труднощів (матеріальних, пов'язаних із власним здоров'ям, зміною соціального статусу через досягнення пенсійного віку тощо), що разом обмежує можливості дорослих турбуватися про дітей (60%). Так обоє прийомних батьків із 8-ми річним досвідом піклування про прийомних дітей загалом перенесли 4 операції, на час яких сім'я не лише потребувала мобілізації всіх внутрішньо сімейних ресурсів, та резервів а й додаткової сторонньої допомоги. Таких випадків можна нарахувати чимало.

Дослідження засвідчило, що різний юридичний статус замінних батьків по-різному впливає на перебіг життєдіяльності членів сім'ї, ініціюючи перегляд ціннісного ставлення до життя та його виборів на індивідуальному, сімейному та громадському рівнях [9, 12]. В ситуації прийомного батьківства, де факт прийняття в сім'ю некривної дитини розгортається відкрито, громада включається в даний соціальний процес, створюючи тим самим соціальний фон життєдіяльності прийомної сім'ї. Саме за таких обставин соціальна робота в громаді є однією із основних передумов успішності надання замінної опіки дитині.

В ситуації опіки родичів, процес набуття батьками дитини батьківської неспроможності, як і сам акт влаштування дитини під опіку безпосередньо відбувається на очах громадськості (сусідів, родини, найближчого соціального оточення), формуючи упередження щодо здатності членів розширеної родини належним чином турбуватися про дитину. Даний соціальний процес теж передбачає соціальну роботу з громадськістю проте її форми будуть суттєво відрізнятися від попередніх.

Іншою видається ситуація усиновлення, де багато зусиль спрямовується на збереження тайни усиновлення дитини та уникнення актів її розголошення. Наразі діюча в нашій країні норма збереження таємниці усиновлення вступає у протиріччя з психологічними законами розвитку дитини і приховує в собі травмуючий чинник для подальшого розвитку її особистості. Наукові джерела зазначають, що для формування здорової ідентичності дитини важливими є доступність і безперервність інформації щодо її походження [6, 26, 33]. В ситуації всиновлення цей показник ігнорується. В ситуації опіки та прийомної сім'ї інформація про кривних батьків є безпосередньо доступною для дитини, проте її надання здебільшого залежить від ставлень та досвідченості осіб, що їх замінюють.

Що до усиновлення, то учасники фокус-груп засвідчили, що, як правило, таємниця всиновлення/вдочеріння залишається невідомою тільки для дитини, що може утримувати родину у постійному страхі розголошення таємниці. Як приховування інформації походження дитини, так і неочікуване її розкриття може бути травмуючим для дитини, оскільки її вікові можливості обмежують її здатність самостійно, без сторонньої допомоги, виробляти адекватні способи подолання складних ситуацій. Науковці зазначають, що ситуація повторної втрати дитиною значущих близьких людей активізує патогенні психологічні процеси акумулятивної дії [1, 2, 6, 21, 22]. Але правова норма таємниці всиновлення у нашій країні досі продовжує діяти, за її збереження виступають самі усиновлювачі. Під час усиновлення дитини традиційно складається для неї «легенда» про біологічну спорідненість між ними та всиновленими дітьми, що підкріплювалося різними ритуалами та «сімейними історіями». Проте виявлений феномен психічного відторгнення все ж таки спрацьовує за будь-якої ситуації некривного замінного батьківства. Встановлені дослідженням різноспрямовані тенденції усиновителів, як правило, призводять до розвитку внутрішнього особистісного конфлікту, що зумовлює включення захисних механізмів, як-то –

раціоналізації, чи компенсаторних – маніпуляції, пошуку додаткових ресурсів і матеріальних інвестицій тощо. За таких умов тенденції до надмірної фіксації відмінностей призводять до протиставлення себе та всиновлених чи прийомних дітей, підкреслення труднощів, пережитих в процесі усиновлення чи створення прийомної сім'ї, формуючи тим самим підґрунття розгортання внутрішньо-особистісного конфлікту, де власні інтенції та соціальні норми можуть вступати в протиріччя: бажання відмовитися від дитини й острах осуду з боку близьких; необхідність дбати про некрівну дитину та психологічне її відторгнення; декларативне визнання статусу дитини як кривної чи «рідної» та постійне апелювання до неіснуючого сирітського статусу дитини, який був скасований у судовому порядку за фактом усиновлення/вдочеріння дитини тощо.

В ситуації психологічного прийняття дитини в сім'ї відмічаються також і протилежні тенденції - розмиття меж від членами родини та прийнятими в сім'ю некрівними дітьми. Так усиновителі як правило, шукають у дітях ознаки подібності, сприймаючи процес усиновлення як «період вагітності», не жалкуючи про свій вчинок і наголошуючи на відчутті радості. Усиновителі цієї групи вже не посилаються на «патологічні гени» всиновлених дітей, хоча вони теж переживали моменти складної дитячої поведінки, як-то: «період крадіжок», труднощі навчання, при звичаєння до нових умов життя тощо. Дослідження також відмічалися ситуації, коли межі між замітними батьками і дітьми настільки розмиваються, що дітям виставлялися перепони щодо найменших їх інтенцій в напрямку відтворення історії їхнього походження – все підлаштовується під одну історію новоствореної родини. Науковці засвідчують, що такі ситуації збереження таємниць загрожують індивідуалізації дитини та розвитку її ідентичності, як базової особистісної ознаки [6, 33]. Виказуючи найкращі помисли в напрямку дітей дорослі інколи неусвідомлено перекреслюють її функцію носія наступності. Обмежуючи доступ дітей до спадкових інформаційних джерел, як основи

інтегрування надбань всіх попередніх поколінь, дорослі тим самим одноразово обмежуються і її життєві перспективи.

Виявилося, що прийняття дитини, особливо на психофізіологічному рівні, урівноважує низку складних чинників адаптації сім'ї до нової соціальної ролі навіть засобом перегляду свого ставлення до об'єктивних показників. Так ситуація прийняття в свою родину некривної дитини може сприйматися як тягарем так і природним даром що вдало демонструє народна приказка «своя ноша не тяжка».

У ситуації відторгнення дитини будь які перешкоди сприймаються здебільшого нездоланими. Натомість ситуація безумовного прийняття дитини народжує відчуття спільноти і сприяє створенню доброзичливого мікроклімату для адекватного розвитку дитини.

Дослідження засвідчило, що психолог-консультант, який працює з названими категоріями сімей, має враховувати ознаки виявлених дослідженням двох груп чинників: об'єктивних, які пов'язані з соціальною політикою та її ствердження в нормативно-правових документах, регулюючих процес заміної опіки, та суб'єктивних, які стосуються як ставлення громади та представників державних органів, так і ставлення заміних батьків до свого вибору [12].

Психолог-консультант, який працює у сфері заміної опіки, має знати ситуацію розвитку в державі сімейних форм заміної опіки та її можливий вплив на функціонування конкретної сім'ї, що передбачає: уточнення рівня усвідомлення членами сім'ї прийнятих на себе зобов'язань заміної опіки; компетентність з питань захисту прав дітей; знання критеріїв здорового функціонування сімей в ситуаціях підвищених емоційних навантажень; знання вимог до сімей заміної опіки різного виду. Інколи прийомних батьків і батьків-вихователів розглядають як клієнтів соціальної служби. На це слід зважити, що клієнтами соціальної роботи є люди та сім'ї, які мають характеристики соціальної неспроможності набутої внаслідок різних обставин: втрати роботи чи працездатності, інвалідизації тощо. Ситуації потреби прийомних сімей (батьків-

вихователів) психотерапевтичної допомоги слід розглядати в рамках здорового функціонування, як детермінанти конструктивного перегляду. Рамкою будь-яких втручань в життя замінних сімей (в тому числі з питань психологічної та психотерапевтичної допомоги) має виступати соціальна ситуація статусних характеристик різних її форм, як рамки по вирішенню завдань захисту некривної дитини. Психологу-консультанту також слід враховувати, що ситуація замінної опіки завжди несе в собі стресогенні чинники, що можуть ініціювати включення механізмів психологічного захисту, і тим самим призвести до викривленого виконання батьками функції замінної опіки над дітьми. Допомога у їхньому виявленні сприятиме успішності замінного батьківства [6, 9, 27].

Тож дослідження засвідчило важливість врахування соціально-психологічних характеристик замінних сімей у консультативній та психотерапевтичній роботі. Юридичний статус замінної сім'ї визначатиме основні параметри організаційного контракту між психологом і членами замінної сім'ї, спрямованого на здійснення професійної психологічної допомоги. Консультативна робота з цією категорією населення передбачає наявність у консультанта знань із питань як об'єктивних так і суб'єктивних чинників ситуації замінного батьківства.

- **Групи зустрічей як форма підтримки прийомних батьків.**

Наукові дослідження свідчать, що здоровий сімейний клімат є запорукою адекватних виховних впливів на дитину, її розвиток і соціалізацію. Як актуальні постають питання стосовно обрання форм підтримки здорового сімейного клімату у прийомних сім'ях, які відповідали б потребам сімей і сприяли поповненню їхнього виховного потенціалу. Ми прагнули вивчити можливості застосування групових форм роботи з питань підтримки показників здорового функціонування прийомних сімей шляхом створення груп-зустрічей прийомних батьків. Ми зосередили свою увагу на аналізі наукових джерел із означених питань та вивченні ставлення прийомних батьків щодо участі групових зустрічах [5]. Дослідження проводилося впродовж 2000 – 03 років спершу у рамках роботи Центру з роботи з прийомними сім'ями м. Києва а потім під час регіональних заходів із питань розвитку прийомних сімей в Україні (2004-07рр).

Історія розвитку групових зустрічей засвідчує, що вони «народилися» з Т-груп, прототипом яких слугувала майстерня міжгрупових взаємостосунків (Конектикутський проект) організована спеціалістами у галузі суспільних наук Л.Брадфордом, Р.Ліпітом та К.Левіном і ініціювала створення 1947 року Національної лабораторії тренінгу в м. Бетелі штату Мен [27]. Така форма групової роботи, як «групи зустрічей», зародилася й отримала популярність тоді, коли суцільний потік раціоналістичних ідей спричиняв відчуження людей одне від одного й самих себе, призводив до втрати контакту з реальністю. Започатковані в 1960-ті роки групи зустрічей сприяли налагодженню людських контактів, стосунків не штучних, а глибоких і щирих, які б сприяли природному освоєнню людиною збільшених темпів мобільності її життя. [27] Перше використання терміну «зустріч» як різновиду групової психотерапевтичної роботи приписується Я.Морено, засновнику психодрами [15].

Карл Роджерс вважав групи зустрічей важливим соціальним винаходом. Вільям Шутц надав таке визначення групам зустрічей: «зустріч є способом встановлення стосунків між людьми, який базується на щирості й чесності, усвідомленні себе та свого фізичного «Я», відповідальності, уважному ставленні до почуттів, орієнтації на принцип «тут і зараз». [26. С.100].

Найважливішим вкладом у рух групових зустрічей є концепція «основної зустрічі» Карла Роджерса і «відкритої зустрічі» Вільяма Шутца. Метою названого першого типу групи зустрічей було досягнення особистістю здатності до встановлення аутентичних стосунків з іншими людьми; що до другого, то робота цих зустрічей мала спрямовуватися на інтегративні процеси особистості, досягнення відчуття гармонії, поєднання духовного й тілесного. Літературні джерела свідчать, що Вільям Шутц, використовуючи знання психодинамічної теорії, біоенергетики та застосовуючи навички ведення Т-груп, став «гуру» в русі створення групових зустрічей, які проводив і пропагував під час роботи в інституті Есалена в місті Біг-Суре штату Каліфорнія [15, 27].

1967 року Юджіном Джендліном було розроблено третій тип групових зустрічей – «групи змін», а незабаром – групи типу «партнерство», основними методами роботи яких було слухання та фокусування [15. С. 205-218]. Незабаром створений у рамках психотерапії рух «групових зустрічей» швидко вийшов за її межі і став частиною суспільної практики.

В соціальній роботі 1980-90-х років стали популярні самокеровані групи, які опиралися на віру в те, що люди здатні самостійно змінити своє життя і визначити коло своїх власних проблем та опанувати шляхи їхнього вирішення [15]. Слід зауважити, що різні форми груп зустрічей єднає те, що всі вони опираються на здорове функціонування особистості й мають за мету надання їй психологічної підтримки на шляху самореалізації. Для багатьох учасників групових зустрічей стали доступні такі почуття, про існування яких вони й не знали, що спричинило в них внутрішньо-особистісний процес інших життєво

важливих змін у плані особистісного зростання. [15. С.213]. В таких групах люди виявляли, що їхній досвід набагато ширший від змісту загальних категорій та банальних фраз, він – власний, народжений із середини душі й завжди неподібний на попередній. Однак підкреслені групами зустрічей людські обмеження, нездатність побудувати такі соціальні інститути, які були б аналогами злетам людської широті та взаєморозуміння, призводили до розчарувань їхніх учасників. Поступово рух «групових зустрічей» втратив свою популярність. Хоча досвід історичного злету «групових зустрічей» лишився позаду, саме ці групи надали можливість провести цілу низку досліджень і обґрунтувати багато терапевтичних феноменів групової роботи [27].

Здійснений науковий аналіз літературних джерел з означених питань допоміг нам сформулювати основні позиції технології проведення груп зустрічей, чітко виокремити ті цілі й завдання, досягненню яких може сприяти ця форма групової роботи, а також окреслити умови її ефективного використання в різних сферах людського життя. Групи зустрічей орієнтовані на саморозкриття, усвідомлення себе, порозуміння та саморозуміння, поглиблення рефлексії, емпатії, де емоційне розуміння іншого не поглинає і не заражує, а передбачає здатність до його аналізу та усвідомлення. Саме перераховані здібності допомагають людині зрозуміти одна одну, що в ситуації прийомного батьківства вказуватиме на їх досвідченість [5].

Під час саморозкриття відбувається усвідомлення своїх потреб і досвіду, які раніше не схвалювалися й відторгалися сферою свідомості. Результатом такої роботи стає прийняття себе та інших, а також набуття здатності до змін; усвідомлення себе; уважність до почуттів – власних та інших учасників групи; відповідальність; дотримання принципу «тут і зараз». [15, 16, 23, 27]. Базуючись перш за все на саморозкритті керівника групи вона стверджує тим самим найвищі життєві цінності – довіри та прийняття. Даний навик є суттєвим у розбудові стосунків між дорослими та дітьми, де останні можуть не мати такого досвіду і

потребуватимуть особливої підтримки в умовах замінного догляду. Для деяких людей такий високий рівень довіри може сприйматися з обережністю, проте в ситуації замінної турботи саме ці навички є найважливішими, оскільки діти є чутливішими до невербального рівня комунікації, яким досконало мають володіти і прийомні батьки і саме який тренується на групах зустрічей. Також слід відмітити, що не кожний ведучий готовий до такого рівня довіри. Таким чином група-зустрічей потребує певного рівня досвідченості та замотивованості її учасників заради спільної роботи.

Усвідомлення себе, як навик, включає вивчення своїх сильних і слабких сторін, а також свого фізичного «Я». Групи зустрічей значною мірою підкреслюють відповідальність членів за свою поведінку. Принцип «тут і зараз» проявляється в тому, що члени групи фокусують увагу на поточних переживаннях і не апелюють до минулого досвіду. Під час спонтанних спогадів увага теж спрямовується на актуальні переживання й асоціації членів групи. Групи зустрічей орієнтовані на прискорення психічного розвитку адекватно функціонуючої особистості, передбачають досягнення короткотривалого ефекту, систематичне накопичення якого надає найкращий результат в питаннях саморозвитку. Саморозкриття керівників групи виступає ключовим моментом запуску її роботи [27]. Кількість учасників груп зустрічей може варіюватися від 8 до 20 осіб, а термін їхнього проведення – півтори – три години. За своїми цінностями групи зустрічей мають принципові відмінності від груп терапевтичного спрямування. Наразі групи зустрічей виведені із терапевтичного простору і передбачають вільне зібрання досвідчених людей заради обміну досвідом, спілкування та наснаження до самодостатності. Тому їх слід відмежовувати від терапевтичних груп та груп взаємодопомоги, клієнтами яких є люди, які потребують допомоги у вирішенні проблем стану свого психологічного здоров'я. Групи взаємодопомоги орієнтовані на тимчасові об'єднання людей для посилення пошуків вирішення задач полегшення власних проблем, як-то узалежнення, онкохворі [24 С. 6]. Зауважені

науковцями відмінності груп зустрічей та груп терапевтичного профілю ми надаємо у таблиці № 1.

Таблиця № 1. Порівняння основних позицій терапевтичних груп і груп зустрічей

Позиції	Терапевтичні групи	Групи зустрічей
Учасники	- особи (клієнти), які мають невротичні проблеми, психологічні труднощі різного напрямку	- психічно здорові люди
Спрямованість	- лікування (терапія)	- підтримка, без занурення у взаємно дошкульний тип групового процесу, де люди «скидають» одне на одного болючі емоції
Мета	- покращення здоров'я, корекція симптоматичної поведінки, допомога в адаптації до обмежуючих соціальних умов життя.	- сприяння психологічному розвитку та самореалізації нормально функціонуючої особистості, розширення меж її можливостей у реально існуючому соціумі.
Засоби	- спрямований терапевтичний вплив із використанням психотерапевтичного інструментарію (арттерапії, динамічно орієнтованих методів тощо)	- фокусування, слухання; - роль ведучого як моделі асертивної поведінки; - саморозкриття у взаємостосунках між учасниками; - атмосфера доброзичливості, сприяє вільному обміну думками та переживаннями кожного члена групи заради зростання здатності учасників самостійно вносити корективи у соціальну взаємодію;
Ведучі групи	- терапевт, який залишається не включеним у емоційні стосунки членів групи та зберігає за собою анонімність і емоційну «холодність». Він виступає ніби «білим екраном», який відображає всі зміни групи.	- виступає як модель успішного саморозкриття, як «найдосвідченіший» член групи, емоційно включений у її діяльність. [16. С. 114]
Роль ведучого	- робота здійснюється під безпосереднім контролем терапевта. Відповідальність сторін обумовлюється, як правило, письмовим контрактом.	- тренер сприяє адекватному розгортанню процесу у групі. - передбачається, що здорова особистість здатна самостійно опанувати той простір, який дають заняття, спрямовані на усвідомлення самих себе та своїх інтенцій.
Фокус уваги ведучого	- на матеріал минулого досвіду клієнта, на ті події, які відбулися поза межами групи.	- на ті події та переживання, які відбуваються зараз, під час роботи групи без апелювання до минулого досвіду. Досвід слугує основою для фокусування роботи

		на актуальній ситуації.
Тривалість	- термін роботи обумовлюється складністю проблеми; - група як правило закрита для нових учасників.	- кожна зустріч є завершеною роботою і не передбачає продовження, що забезпечує як варіативність форм роботи групи, так і членства у ній; - як правило це відкриті групи;
Ефект роботи	відстрочений.	- орієнтований на безпосереднє впровадження у практику щоденного життя

Наш досвід вказав на доречність використання такої форми групової роботи для налаштування процесу взаємопідтримки, вчасного прояснення «гострих кутів» функціонування прийомної сім'ї, виявлення адекватних шляхів для втручання та надання підтримки тим, хто опановує нову роль прийомного батьківства, а в ситуації створення прийомної сім'ї - налагодженню сприятливого її мікроклімату як основи здійснення завдань замінної опіки стосовно прийомної дитини. Відтак, організовуючи підтримку для прийомних батьків, дбаючи про їхній сімейний стан, ми турбуємося і про дитину, яка проживає в ній [17].

Концептуальною основою проведення групових зустрічей для прийомних батьків є ідея створення моделі партнерських взаємостосунків між учасниками з прогнозом наступного їхнього перенесення у батьківсько-дитячі стосунки прийомної сім'ї. Як ведучий дбає про групу, так батьківська фігура виконує провідну роль у становленні батьківсько-дитячих взаємин прийомної сім'ї. Від неї залежить сімейна атмосфера як основа для побудови відновлюючих впливів на дитину (реактивації, реєдукації, перенаучіння, ресоціалізації) [17 С. 14; 20]. Для розвитку дитини, яка зазнала скрути, дуже важливо мати приклад довірливих стосунків. Опанування батьками навичок саморозкриття, розуміння себе і прийняття своїх сильних та слабких сторін сприяє розвитку їхньої здатності адекватно приймати дитину такою, якою вона є. Практика технології групових зустрічей у системі підтримки сімей замінної опіки допомагає прийомним батькам усвідомити, прийняти і зрозуміти себе та інших, розвивати уміння встановлювати партнерські взаємостосунки та здобувати здатність адекватно змінювати свою

поведінку. Було доведено, що участь в таких групах зустрічей допомагає дорослим опанувати власні реакції та здійснювати пошук адекватних форм побудови взаємин із прийомними дітьми.

Найбільша трудність дітей, які зазнали деприваційних впливів, у тому, що вони втрачають віру у створення тривалих довірливих стосунків і людську доброзичливість. Наперед виступають деструктивні тенденції, перебороти які може лише людська щирість і доброта. Здатність прийомних батьків до створення теплих, довірливих стосунків з прийомними дітьми набувається через розуміння себе і других, через уміння поставити себе на місце іншого, емпатію та вміння брати на себе відповідальність за своє життя. Це сприяє розвитку їх здатності надавати кваліфіковану допомогу прийомним дітям, досвід яких утримує багато травм, які вони ще не в силах пережити самотійно. Саме на розвиток у прийомних батьків таких навичок і спрямовані групи зустрічей [5].

Найскладніша ситуація створення прийомної сім'ї може виникнути під час влаштування до неї підлітків. Перед прийомними батьками постає завдання з одноразових і багаторівневих дій: допомогти дитині знову повірити в доброту світу (а їхній досвід свідчить про інше); разом із нею пройти процес освоєння нових форм соціального життя, які ставлять вимогу приймати дорослі рішення, паралельно для цього будуючи разом із дитиною психологічне підґрунтя – її базові особистісні надбання (прихильність, самооцінка тощо).

Перед ведучими групових зустрічей для прийомних батьків постають такі завдання: 1) створення в групі атмосфери взаємодовіри та взаємоповаги; 2) надання членам групи взаємопідтримки; 3) розширення досвіду учасників у вирішенні складних ситуацій; 4) навчання навичок асертивної поведінки; 5) навчання методів психологічної самодопомоги та розширення сфери отримання кваліфікованої взаємопідтримки; 6) вчасне виявлення «гострих кутів» у житті своєї сім'ї, яка виконує делеговану їй державою функцію замінної опіки.

Досвід восьмирічної роботи надав нам можливість виокремити організаційні умови ефективного використання зазначеної технології групової роботи в системі підтримки прийомних сімей. Така роботи повинна проводитися у спеціально обладнаному приміщенні, де не вирішуються організаційні питання. Доречно наявність поруч окремої кімнати, яка б була корисна на випадок розгортання конфліктної ситуації між двома учасниками групи. У групі завжди знайдеться нейтральна особа (або нею може бути другий ведучий), хто захоче уважно вислухати спочатку одного, а потім другого учасника конфлікту. При цьому конфлікт не завжди може бути вирішений, але груповий процес буде в безпеці, тобто ізольований від деструктивних процесів, від яких не застрахована жодна тривала групова робота. У психотерапевтичних групах особистісного зростання «вибуху» групи є одним із її методів. У групових зустрічах цей процес потрібно купирувати. Один із таких способів описаний вище.

Поруч має бути ще одна кімната, де зможуть собі облаштувати місце діти. Прийомні батьки, як правило, приходять на такі зустрічі разом із дітьми. Було б дуже доречно, якби ще один спеціаліст чекав на дітей і був готовий допомогти їм організувати свій простір та знайти собі заняття за інтересом. Зацікавленість дітей у спільних формах дозвілля під час проведення групових зустрічей дорослих теж сприяє їхньому особистісному розвитку та посилює їх ефективність.

Під час групових зустрічей можуть бути задіяними різні форми активності, які за потреби передбачають елементи поведінкового тренінгу, роботу в партнерських парах, навчання того, що здається важливим, обговорення актуальних тем життєдіяльності прийомних сімей. Відкритість групи новим учасникам та новим умінням сприяє збереженню позитивного групового процесу, а тенденції до її закриття можуть посилювати групову деструкцію засобом її приховання та ізоляції, що суперечить ситуації захисту дитини в умовах прийомної сім'ї.

Ведучий групи повинен звертати увагу на те, щоб самовираження та саморозкриття членів групи не було самоціллю, а сприяло створенню довірливої атмосфери й усвідомленню свого «Я»; щоб тенденції до закриття групи не пересильовали механізми розвитку, і група залишалася відкритою до входження «нового досвіду» прийомного батьківства. Не слід також допускати, щоб такі групи ставали заміниками реального спілкування.

Підходи ведучого до групової роботи й особистісні характеристики членів групи є критичними факторами її успішності. Робота ведучого групи не має допускати формування ставлення до нього як до наділеного «магічними якостями». Ведучим слід пам'ятати, що люди по-різному реагують на сильні емоції та конфліктні ситуації. Занижена самооцінка, нереалістичні очікування від групи, схильність уникати складних ситуацій може призвести до нездатності людини реалізувати в житті груповий досвід. За таких умов група може мати негативний вплив на особистість. Позитивний вплив на особистість група матиме лише за умови можливості застосування набутого нового досвіду в реальному житті.

Дослідження засвідчило, що групи зустрічей прийомних батьків можуть бути «довгожителлями», де склад учасників, форми роботи, теми обговорення, а також ведучі можуть змінюватися, утримуючи завжди фокус уваги на здоров'ї людини та її здатності приймати зміни життя. Робота таких груп може також «перериватися» на деякий час а потім знову відновлюватися.

Нашим дослідженням також були виокремлені інші форми групової підтримки прийомних сімей, як-то навчальні заняття у форму тренінгів та клуби прийомних батьків. В системі підтримки прийомних сімей названі форми забезпечують реалізацію різних цілей, виконують різні завдання та базуються на відмінних технологіях. Тому проведення групових зустрічей має покладатися на досвідченого спеціаліста, який знає як технологію групових зустрічей, так і специфіку функціонування сімей замінної опіки [5, 16, 17]. Проведення

навчальних занять може опиратися на запрошення спеціалістів певних сфер знань для проведення тематичних семінарів. Клуб прийомних батьків передбачає зустрічі зумовлені певними подіями, як-то святкувати перемог та здобутків, зустрічі з гостями, організація заходів рекреаційного спрямування. Організатором таких клубних зустрічей можуть бути самі прийомні батьки та члени їхніх сімей.

Групи зустрічей, навчальні семінари та клуби, як три форми групової роботи, спрямованих на підтримку прийомних сімей не є тотожними і передбачають застосування різних компетенцій по їх реалізації. Проте ефективність кожної не суперечить іншій, як і не може розглядатися взаємозамінною.

- **Напрямки відновлення життєвого потенціалу прийомних сімей.**

Прийомна сім'я як форма організації захисту дітей вказує на необхідність врахування тих умов, які забезпечуватимуть адекватне виконання нею покладених державою повноважень. Відтак організація підтримки прийомним сім'ям має входити в перелік питань прогнозування розвитку інституту прийомних сімей, оскільки збереження сім'єю своєї здатності надавати заміну опіку дитині є умовою захисту останньої [12].

Питаннями відновлення людських сил займаються рекреологи, які зазначають, що рекреаційна діяльність у суспільстві виконує три функції: економічну - просте розширення, відновлення робочої сили, підвищення продуктивності праці, створення нових робочих місць, розвиток сфери обслуговування населення; медико-біологічну - зниження захворювань, збільшення тривалості життя; соціально-культурну - пізнання світу, спілкування людини із природою. Виділяють також гедоністичну функцію в напрямку створення позитивної життєрадісної та святкової атмосфери, відчуття себе щасливим, хоча б в час рекреаційної діяльності. Рекреаційна культура характеризує здатність людини у здоровий спосіб реалізувати завдання своєї життєдіяльності. Вчені засвідчують, що напрям рекреаційної діяльності людини визначається економічними та соціальними потребами суспільства, його загальною культурою, що проявляється через об'єм виділених для цього відрізків вільного часу та особливостей рекреаційного простору [7,29,31]. Відтак регулювання питань праці та відпочинку, їх змістовне наповнення, ставлення до свого вільного часу вказує на якість життя людини, що в ситуації заміної опіки виступає суттєвою складовою його життєвої досвідченості. Питання відновлення життєвих сил людини та підвищення її здатності до виконання соціальних завдань (в ситуації прийомного батьківства функцій замінного догляду) є взаємопідтримуючими процесами, що розширяє можливості соціальної роботи у вирішенні завдань підвищення виховного потенціалу прийомних сімей. Однією із

таких форм може бути літня школа, яка вже позитивно зарекомендувала себе в різних соціальних проектах в тому числі і в системі підтримки учасників заміної опіки.

Ініційовані в рамках соціального проекту «Трансформація державної опіки над дітьми» Українським інститутом соціальних досліджень за технічної підтримки представництва ЮНІСЕФ в Україні перші літні оздоровчо-дослідницькі виїзні заходи для прийомних сімей (2000-2001рр.) послужили основою для розгляду даної форми роботи як перспективної. Проведені наступні літні школи для прийомних сімей (2002 - 2006 рр) підтвердили наші передбачення. Спрямовуючи свою роботу на вивчення рекреаційних потреб прийомних батьків ми прагнули також з'ясувати і шляхи їх задоволенню як в рамках територіальної громади, так і засобом виїзних заходів. Дослідницька група складалася із 60 осіб – учасників літніх шкіл різних років та рівня організації: регіональних (Київської та Львівської) та всеукраїнської (Київська, Кіровоградська, Черкаська, Хмельницька, Ровенська, Львівська області; АР Крим та м. Київ, а також представники Польщі та Росії [10]. Дослідженням була встановлена висока варіативність соціальних характеристик респондентів (прийомні батьки є люди з різним освітнім рівнем, соціальним та сімейним статусом, виказують різну соціальну та громадянську активність, проживають в різних регіонах та населених пунктах України), що передбачало широкий спектр рекреаційних потреб та запитів по їх задоволенню [4, 6,8].

Згідно досліджень рекреаційні потреби за своїм походженням мають фізіологічну сутність, однак є нерозривними із загальною потребою системою організму людини та її ціннісними орієнтаціями, що формуються під впливом чинників як суспільно-історичного, так і індивідуального розвитку. [29. С. 21]. Активізація потреби у відпочинку та відновленні життєвих сил відбувається у процесі діяльності за ознак втоми організму: фізично, психічно чи соціально зумовленої. Задоволення потреб призводить до активізації відновлюваних

процесів в організмі людини та досягнення рекреаційного ефекту [29. С.118 - 137]. З рекреаційною сферою вчені співвідносять такі потреби як: потреба відпочинку (сон, пасивний та активне проведення часу, споглядання, різні види діяльності за виключенням трудової); потреба переміни видів діяльності, що попереджує втому організму; потреба дозвілля (активізація тих частин людської особистості, які, як правило, не задіяні у повсякденному житті людини, засобом участі у спеціально організованих розважальних програмах, якими можуть бути ритуали, народні свята тощо. Запити прийомних батьків щодо їх рекреаційних потреб надано в таблиці № 2. Супроводжуючи дозвілеву активність емоції несуть людині енергетичний заряд, виконуючи регулюючу та інтегративну функцію, посилюючи чи послаблюючи тим самим інтенції людини та властивості її психічних процесів [18,19, 31].

Таблиця № 2. Запити респондентів по задоволенню рекреаційних потреб.

Потреби Межі	Лікування/оздоровлення		Рекреаційні розвиваючі заняття			
	амбулаторне, стаціонарне	курортне	спортивні	культ-ні	пізнав-ні	розважальні
щорічно	45,5%	54,6%	-	-	-	-
щомісяця	18,2%	-	-	54,6%	-	36,4%
щотижня	36,3%	-	36,4%	-	36,4%	27,3%

Серед потреб, які актуалізуються безпосередньо в сфері туризму, виділяються такі як: 1) потреба у подорожах як потяг до нового, непізнаного, прагнення до його опанування, потреба у встановленні нових контактів та переживання власних випробувань; 2) потреба у екзистенціальному ставленні до природи, прагнення до трансцендентування; 4) потреби ототожнення себе із класом, релігією, народом, модою, природним середовищем та його окремою географічною місцевістю – географічна ідентичність тощо; 5) потреба інтимності, усамітнення, звільнення від попереднього соціально-обумовленого способу життя

засобом посиленого спілкування з природою; б) потреба самопізнання та самозаглиблення [7, 26, 29].

Психологи (Колесов Д.В. Джидар'ян І.С) засвідчують, що в процесі життя у людини формується потреба (як звичка) у певному способу задоволення своїх потреб, що супроводжується естетичними почуттями і, як правило, стосується побутового життя як-то: задоволення від звичної сервіровки стола, процесу вживанні їжі, стиля одержі тощо [19.С.38]. Від знаку емоцій (насолоди чи відчуття неприємностей), які людина мала в попередньому досвіді буде залежати розгортання актуальної її діяльності в сторону повторення чи уникнення [19. С. 74]. Проведення людиною свого вільного часу залежить від потреб самої людини, традицій та мікроклімату в її сім'ї і може набувати як пасивних, так і активних форм, спрямованих на відновлення сил й задоволення широкого кола біологічних, фізичних, особистісних та соціальних потреб. Традиції проведення дозвілля в лоні сімейного оточення надають людині зразки способів відновлення власних сил, що посилюють варіативність їхнього відтворення на етапі дорослого життя і складають життєвий досвід кожного, як внутрішніх стимулів проведення вільного часу.

Дослідженням були визначені типові, звичні для сімей форми проведення відпочинку, як-то: проведення відпочинку у подружній парі (18,2%), спільно зі своєю сім'єю (36,4%), разом із друзями (27,3%). Невеликий відсоток учасників також відмітили, що вони інколи використовують свою відпустку з метою додаткового заробітку (9,1%), а 18,2% - для того, щоб в домі можна було зробити ремонт (коли всі члени сім'ї роз'їжджаються на оздоровлення). 27,3% респондентів вказали, що рішення про проведення щорічного відпочинку вони приймають спільно в родині, виходячи із загального річного робочого навантаження. В основному прийомні батьки сприймають відпочинок як важливу форму для вирішення питань оздоровлення членів своєї сім'ї (біля 100%) та як можливість спільного проведення часу із родиною (45,5%). Проте біля 9%

респондентів ставляться до відпочинку як до переміни виду активності, де спілкування з родиною виступає бажаним видом її діяльності під час вирішення загально сімейних справ, як-то: сільськогосподарських робіт, допомоги по господарству на селі пристарілим батькам, збору та заготівлі грибів, рибній ловлі, роботі з консервацією, здійсненню ремонту будинку тощо. В даному ракурсі слід відмітити позитивне ставлення дорослих до праці, як провідної діяльності і поважене ставлення до потреб вікового розвитку дітей, для яких спілкування з дорослими є визначальним в процесі їх соціалізації та особистісного становлення. Під час побутового життя сім'ї, де спілкування займає чинне місце кожному із її учасників віднайдеться місце для розгортання власної активності у той спосіб, який найбільше відповідає віковим потребам та провідній діяльності його розвитку.

Також прийомні батьки виказали однакову важливість потреб в спланованому відпочинку: щоденного (18,2%) чи одноразового (36,4%) терміном від 14 до 21 дня; та нерегламентованого, орієнтованого на спонтанні потяги та бажання (36,4%). Вибір форм відпочинку виявився таким, що залежить від сімейного бюджету, місця проживання родини та її життєвих пріоритетів (див табл. № 3). Так жителі села визнали бажаним такий відпочинок, як: екскурсій до великих міст, перебування у санаторії на березі моря. Щодо міських жителів, то у них при виборі місця проведення відпустки більше домінують природовідповідні чинники: гори, море, озеро тощо. Не залежно від місця проживання прийомних батьків, для них є однаково значущим відпочинок, який передбачає відвідування родичів, друзів, а також включає час перегляду телевізійних програм. Все ж таки здебільшого прийомні батки орієнтуються на рекреаційно-розвивальні ресурси їх територіального проживання [6].

Таблиця № 3. Залежність проведення дозвілля від місця проживання родини

Населення	великих міст	малих міст та сіл
Вид діяльності	- ігри з дітьми на природі, на майданчику, - гойдання на гойдалці,	- відпочинок на природі -спільні види діяльності

	- розвивальні, спортивні, - прогулянки, - заняття, ігри з дитиною; - відвідування театру	побутового життя; - музика - читання - церква
--	---	--

Виявилось, що обмеженість безпечного простору для дозвілля дітей у місті потребує від дорослих значущих часових затрат для організації спеціальних заходів супроводу їхнього дозвілля, як-то: відвідування ігрових майданчиків, гойдання на гойдалці тощо (див. табл. 3). Батьки, які проживають в сільській місцевості, розглядають спілкування з дітьми в рамках процесу ведення домашнього господарства, а безпосередні дитячі ігри та заняття віддають на самовизначення самих дітей. Тут слід нагадати данні досліджень, які засвідчують, що особистісний розвиток дітей формується саме в процесі спілкування під час спільної діяльності [3,6,7] Тож факт проведення з дітьми часу на дитячому майданчику чи під час господарської праці має розглядатися у контексті спілкування та спільної діяльності дорослих і дітей. Лише за такої умови можна говорити про ефективну участь батьків в житті дітей та передачу їм досвіду щодо здорових орієнтирів проведення свого вільного часу.

Проведення респондентами вихідних та святкових днів, не мають особливих розбіжностей, окрім міри доступності культурних, спортивних та розважальних закладів для жителів великих та малих населених пунктів України. Цікавим виявився той факт, що при реальній доступності для респондентів із великих міст таких закладів як: театри, концертні зали, - частота їх відвідування не піднімається вище 33% (див. табл. № 4).

Таблиця № 4. Доступність та міра використання респондентами рекреаційних закладів (%)

		Населення	великих міст	малих міст та сіл
Заклади культури	загального призначення (кінотеатри, театри, концертні зали)		91 -41	75 - 17
	для розвитку дітей (гуртки, муз школи, студії)		91 - 50	25 - 100

спорту	загального призначення (катки, гоночні треки, басейни, водні станції)	67 - 17	17 - 0
	для розвитку дітей (додаткові секції, спортивної школи)	83 - 17	0 - 0
розважальні	загального призначення (цирки, зоопарки, ярмарки, спортивно-розважальні)	83 - 33	17 - 17
	для розвитку дітей (атракціони, ігрові)	83 - 50	33 - 17
природні	парки	100 - 33	50 - 0
	природні зони	100 - 33	50 - 50
	історичні місця	100 - 33	50 - 0

Примітка: перша цифра таблиці вказує на міру доступності, друга – на ступінь використання.

Таблиця засвідчує низьку ступінь звертання прийомних батьків до рекреаційних закладів як задля задоволення власних так і дитячих потреб. Прийомні батьки із малих міст та сіл приділяють майже стовідсоткову увагу відвідуванню дітьми гуртків, а от респонденти великих міст з більшими можливостями доступу до них приділяють цьому процесу лише біля 50%. Обмеженням у відвідуванні дітьми гуртків чи секцій можуть виступати фінансові та часові затрати. Тоді, як в умовах міста вони можуть бути суттєвими, то в умовах невеликих поселень їх значущість буде попіратися перевагою інших обмежень, як-то якості та пропозицій гурткових заходів для дітей. Всі респонденти зазначають, що обмеженість у коштах та вільному часі суттєво зменшує можливості батьків користуватися вказаними закладами. Співвідношення наявності рекреаційно-розвивальних закладів та суб'єктивного відчуття їх доступності/недоступності може зумовити розвиток у батьків внутрішньо особистісного конфлікту, пониження їх батьківської самооцінки та ініціюватиме включення особистісних механізмів захисту. Виявлені факти вказують, що посилення контролю за діяльністю прийомних батьків по задоволенню потреб дітей в гуртковій роботі без уточнення їхніх актуальних можливостей може призвести до небажаних результатів - активізувати психологічні механізми захисної дії без суттєвих змін щодо самої дитини [17, 29].

Проведення вільного часу кожного дня прийомними батьками виявилось переобтяженим турботами про загальний дохід сім'ї (господарство, побут, справи по роботі), що загалом зменшує їх можливості турбуватися як про стан власного здоров'я, так і надавати достатньо часу дітям. З одного боку даний факт стверджує реальний стан життя сучасних сімей, а з іншого вказує на недостатність розвинутого рекреаційного сектору сімейного відпочинку, що обмежує як можливості дітей, так і дорослих в організації спільного дозвілля. Відтак встановлений дослідженням факт територіального та матеріального обмеження доступності рекреаційних закладів для прийомних батьків слід аналізувати в рамках загального соціально-економічного стану країни. Дослідження показало, що в ситуації поширення інституту прийомних сімей соціальна політика з питань рекреаційної культури розкрилась як орієнтована лише на певні категорії населення. За умов обмеження доступу до рекреаційних закладів за фінансовим та статусним критеріями і створення спеціальних пільгових умов доступу для них членів прийомних сімей буде нагадувати традиції «кормління з рук», які вже знала історія нашої країни, як прообраз політики дефіцитарності.

Індивідуальні та сімейні рекреаційні заходи виявилися залежними від рекреаційної культури сім'ї загалом та актуального психофізіологічного стану кожного її члена. В таблиці № 5 надаємо перелік сформованих пріоритетів використання фонду вільного часу прийомними сім'ями.

Таблиця № 5. Пріоритети проведення вільного часу прийомними батьками.

Населення Місце в ієрархії	великих міст		малих міст та сіл	
	вдома	поза домом	вдома	поза домом
I	- діти	- справи роботи	- господарство	- справи роботи
II	- побут	- друзі	- діти	- суспільні справи
III	- телевізор	- суспільні справи		- додатковий заробіток
IV		- додатковий заробіток		- друзі
V		- допомога іншим		- допомога іншим

Даний факт підтверджується раніше відомими науковими даними, що традиційно сформовані в сім'ї форми відпочинку, які складають життєвий досвід кожного її члена і впливають на формування її особистісних якостей, слугують основою вибору в дорослий період життя [19, 31].

Дослідження засвідчило, що перелік труднощів, із якими зустрічаються батьки заміної опіки виявилися типовими незалежно від місця проживання родини і включають питання трьох напрямків: питання загального призначення щодо соціальної політики й адміністрування (тип № 2); власне внутрішньо-сімейного функціонування (тип № 1) й питання взаємодії учасників процесу (тип № 3); де левина доля першого напрямку визначає практику на останньому (див. табл.6).

Таблиця № 6. Труднощі прийомного батьківства (%)

№	Напрями	%	Рейтинг	Тип проблеми
1	взаємостосунки з прийомними дітьми	95	1	1
2	фінансування	85	2	2
3	здоров'я та оздоровлення	75	3	2
4	вчасність та адекватність підтримки	60	4	2
5	взаємини із структурними підрозділами адміністрації	45	5	2
6	юридичні питання функціонування прийомних сімей	45	5	2
7	особистий стан та самопочуття прийомних батьків	45	5	3
8	взаємодія між дітьми (рідними та прийомними)	45	5	1
9	вирішення освітніх прав прийомних дітей	30	6	2
10	вирішення майнових та житлових прав прийомних дітей	25	7	2
11	стосунки із оточуючими людьми	15	8	3
12	поінформованість громадськості щодо прийомних дітей та прийомних сімей	15	8	2
13	методи дисципліни та виховання прийомних дітей	15	8	1

Примітка: відсотки вираховувалися окремо стосовно кожної проблеми.

Найбільш значущими виявилися питання, що стосуються адміністрування в сфері заміної опіки, а питання взаємостосунків з прийомними дітьми у 95% прийомні батьки виділили для себе як найбільш важливі. Замінні батьки відмітили, що вони відчувають труднощі коли прийомні діти демонструють замкнутість та настороженість; байдужість, ігнорування та неприйняття прийомних батьків; неслухняність; коли з ними важко порозумітися; коли їхні поведінка не піддається розумінню а емоційні реакції здаються неадекватними; коли проявлюються нездатність до відповідальності за сказане та зроблене тощо.

Другими по значущості стоять питання фінансування, зокрема, несвоєчасність виплат хвилює 85 % прийомних батьків. Про здоров'я та оздоровлення, як прийомних, так і власних дітей, заявило 75% респондентів. До цього блоку батьки віднесли такі питання, як: занедбане здоров'я прийомних дітей, особливості їх психоемоційного стану, розвитку їх гігієнічних навичок та особливостей харчування, відсутність інформації про здоров'я та історію попереднього життя дитини.

60 % опитаних зазначили, що гнучкість при врахуванні індивідуальних потреб кожної заміної сім'ї в процесі соціального супроводу на місцевому рівні, як правило, залежить від регіональних пріоритетів та встановленого, згідно них, матеріального рівня забезпечення. Нажаль, як засвідчують прийомні батьки, на регіональному рівні сімейні форми влаштування дітей продовжують сприйматися додатковим навантаженням, а не як найголовніший аспект соціальної політики, який передбачає «вкладання» коштів у розвиток дитини та людини, здатної формувати соціальну політику регіону (актуальну і перспективну) на основі здорових орієнтирів [12, 20, 32].

Прийомні батьки зазначили, що функціонування даних форм сімейного влаштування значно покращиться при організації належної державної підтримки, яка має полягати у дотриманні прав прийомних дітей на освіту, житло, медичне та

інформаційне забезпечення; своєчасне надання фінансової, юридичної та професійної підтримки, спрямованої на розвиток взаєностосунків у сім'ї.

Слід також зауважити, що прийомні батьки виказують активну позицію у вирішенні питань свого повсякденного життя. На питання щодо звернень по допомогу 93% респондентів зазначили, що вони готові до співпраці, адже «ситуація прийомного батьківства є такою, що постійно потребує підтримки з боку компетентних осіб». Дані таблиці № 7 засвідчують, що прийомні батьки найчастіше зверталися до соціальних працівників і найрідше - до вчителів та лікарів.

Таблиця № 7. Адресність звернень прийомних батьків з нагальних питань

Суб'єкт звернення	Кількість звернень (%)
соціальні працівники	22
психологи	18
спеціалізований центр по роботі з прийомними сім'ями м. Києва	12
юрист	6
інші батьки замінної опіки	6
психіатр	2
лікарі	2
вчителі	2
до всіх, по-черзі	2
без відповіді	28

Відсутність відповіді у досить вагомому відсотку респондентів (28%) вносить багато питань щодо здійснення на місцях процедури супроводу та ставлення до неї батьків замінних сімей.

62% респондентів, які зверталися до соціальних працівників, засвідчили про реальну їх допомогу у досягненні успішного вирішення проблеми, а лише 19% визнали дії соціального працівника неуспішними. На думку прийомних батьків, успішність допомоги залежить від компетентності надавача послуг та узгодженості співпраці спеціалістів з представниками адміністрацій, а також сталості за складом професійної команди робота якої зменшує необхідність

«постійного оприлюднення особистісних історій», які переобтяжують та вносять напругу у стосунки.

Так, під час опитування, досить вагому оцінку отримав спеціалізований київський центр по роботі з прийомними сім'ями, який працював впродовж 2001 – 2003 років на базі міського ЦСССДМ та аналогічні спеціалізовані служби, які були створені в 3-х районах Київської області у 2002 році. Досвід інтеграції різних форм роботи та започаткування командної роботи був відмічений прийомними батьками, як такий, що скорочує часові затрати на вирішення нагальних питань, надає інформативну, кваліфіковану та індивідуально зорієнтовану підтримку, забезпечує оперативність залучення додаткових спеціалістів та спонсорської допомоги і, основне, зберігає конфіденційність інформації та зменшує ризики сім'ї, щодо «розкриття інтимних сторін життя прийомної сім'ї», захищаючи тим самим і сім'ю від некомпетентного втручання, і прийомну дитину від принижуючих повторень.

Щодо літньої школи, то більш ніж 50 % респондентів визнали її як дуже корисний захід; важливий для згуртування дітей та проведення з ними корекційної роботи (75%); який сприяє інтеграції родини (70%) та відпочинку (70%); створює умови для спілкування з іншими родинами (60%). Всі респонденти наголошували на важливості літньої школи як спеціалізованого, спланованого заходу, спрямованого на покращення якості життя та підвищення загально-сімейної рекреаційної культури [8,10].

Поряд із провідними компонентами з питань в'їдвищення виховної досвідченості прийомних батьків прийомними батьками був виокремлений вплив природних чинників рекреаційної зони на їх самопочуття, як значущий і вагомий компонент. Дослідженням було встановлено, що позитивний настрій та самопочуття учасників покращувалося в ті дні літньої школи, коли передбачалося «спілкування» з природою («Самий брудний день», «Водне свято», піші та кінні прогулянки, тренінги на природі тощо). Також було відмічено, що помірі

задоволення індивідуальних потреб прийомних батьків в учасників літніх шкіл зростало відчуття відпочинку та покращувалося самопочуття та настрої. Виявилось, що незалежно від загальної програми, умови проведення літніх шкіл мали передбачати вирішення ситуативних питань, пов'язаних із транспортних потреб, умов проживання, харчування, побудови взаємовідносин із персоналом; можливістю отримати індивідуальне медичне обслуговування та оздоровчі процедури (див. табл. № 8); підтвердження поваги та відчуття рівноправності всіх учасників; вибору щодо проживати в умовах природних ландшафтних зон (чисте повітря, ліс, гори, наближене розташування природної водойми тощо). В побажаннях щодо проведення літньої школи на наступний рік можна прочитати вислови які засвідчують, що рекреаційні потреби є ненаситними і керування ними вимагає певної рекреаційної культури. Щодо задоволення базових вітальних потреб (житлових, догляду за дітьми під час навчальних занять та якості харчування, безпеки щодо підтримки належного стану здоров'я) то вони виявилися такими що підвищують інтерес та значущість навчальних програм літньої школи.

Таблиця № 8. Значущість для прийомних батьків складових виїзного заходу (%)

№	Твердження	Рейтинг	П/Б
1	якісні характеристики команди тренерів	1	100
2	комфортність умов проживання	1	100
3	харчування	2	90
4	розважальна програма для сім'ї, дітей, молоді	2	90
5	наявність додаткових оздоровчо-лікувальних послуг	3	80
6	наявність розважальних послуг	4	64
7	можливість займатися спортом	5	54
8	наявність вільних днів	5	54
9	наявність магазинів, аптек, тощо	5	54
10	місце проведення	5	54
11	навчальна програма	6	50
12	територіальна віддаленість від місця проживання	7	36
13	наявність вільного часу	8	33
14	наявність знайомих	9	31

Примітка: П/Б – прийомні батьки

Прийомні батьки зазначили, що ЛШПС «РОСД» може сприяти вирішенню таких питань, як: якості внутрішньо-сімейної взаємодії; задоволенню рекреаційних потреб членів сім'ї в умовах територіальної та фінансової доступності рекреаційних послуг; поінформованості; підвищенню досвідченості; опануванню спонтанністю. Розвиваючи заняття для дітей, сімей та дорослих; обмін досвідом при спілкуванні; компоненти спонтанності та права вільного вибору щодо форм діяльності та міри участі в заходах, які розгортаються у умовах сімейного проживання на рекреаційній території, наповнюють зміст ЛШПС «РОСД» і слугують основою для підвищення життєвого та виховного потенціалу членів прийомних сімей [8,10].

Учасники зазначили, що професійна відпустка і літні школи не є тотожними, оскільки остання вирішує не питання відновлення загальної працездатності, а спрямована на вирішення завдань, пов'язаних із підвищенням життєвого та виховного потенціалу щодо делегованих державою функції замінної опіки над дітьми [8,10]. Прийомні батьки, які мали досвід участі у роботі літніх шкіл різного спрямування відмітили, що даний захід одноразово є і подібним і відмінним від раніше їм відомих. Було встановлено, що захід літніх шкіл поєднує в собі велику кількість різноспрямованих складових, що унеможлиблює їх врахування методом простого додавання. В такому випадку процес підготовки та проведення заходу буде або спрощуватися до форми оздоровлення, або занадто переобтяжуватися навчальним компонентом, що не сприятиме рекреаційному процесу.

Прагнучи цілісно охопити функціонування складної та динамічної цілісної системи, якою є захід проведення літніх шкіл для прийомних сімей, ми вдалися до розробки її стратегічної моделі, яка отримала назву ЛШПС «РОСД» - літня школа прийомних сімей «Рекреаційно-освітня сімейна декада». Цінність будь-якої моделі в тому, що вона слугує засобом опанування базовими ознаками системи в цілому,

формує швидке оволодіння навичками індивідуального прийняття рішення і допомагає менеджерам буди ефективним та готовими до оперативного їх прийняття. Модель слугує ключем до відповідального та спланованого розвитку будь-якої організації, що полегшує аналіз великої кількості складових [8, 10].

Основою для розробки моделі стратегії ЛШПС «РОСД», як стратегії організації рекреаційно–освітнього заходу підвищення виховного потенціалу прийомних сімей, послужили наступні науково обґрунтовані концепції: 1) модель територіально-рекреаційної системи за А.S.Kostrowicki; 2) модель рекреаційно-туристичного господарства; 3) модель оцінки зовнішнього середовища організації для здійснення прогнозу її діяльності; концептуальний підхід до побудови здорової організації; 5) екологічна модель обміну між людьми та їхнім фізичним і соціальним оточенням. Методика ЛШПС «РОСД» описана в книзі Літня школа для прийомних сімей (див список літератури) [10. С.32; 30. С. 32; 32. С. 21].

Дослідження дало можливість виокремити такі блоки питань, які, на думку прийомних батьків, можуть вирішуватися під час роботи літньої школи.

1 Блок самопізнання передбачає такі позиції, як: зрозуміти та пізнати себе; можливість змінити погляд на інших; здобути впевненість в собі і відчуття рівноваги, поставити нові запитання для роздумів.

2 Блок відчуття належності: розширення контактів, збільшення поля обізнаності щодо діяльності замінних сімей; відчуття, що «ти не один»; здобуття нових друзів та однодумців; відчуття належності до нової соціальної групи.

3 Блок рекреації: загальне оздоровлення та відпочинок «від усього»: батьки відпочили від дітей, діти - від батьків («time-out»); побачили чудові місця та краєвиди; отримали задоволення від повноцінного харчування, «подихали» свіжим повітрям та покупались; відчули «приплив» нових сил, отримали позитивний заряд на цілий рік.

4 Блок знань та розвитку: нові знання; можливість уникнути певних помилок та обмін досвідом; розуміння того, що поведінка дитини залежить від її

попереднього досвіду, а не від «регіону та місця проживання»; можливість спілкування з дитиною на іншому рівні і зрозуміти, що в неї все так, як має бути; набуття вмінь і методів спілкування з дитиною; опанування нових ігор з дітьми.

5 блок. Інформаційний: подолання інформаційного/правового голоду; оволодіння новим досвідом; дізнались про обов'язки соціальних працівників.

6 блок. Спонтанність: відчувати радість; бути спонтанним та творчими; навчитися бавитися самим; проводити більше часу з дітьми; отримати можливість невимушеного спілкування з учасниками різного віку [8].

7 блок: Розвиток соціальної активності: бажання рухатись далі та формулювати запити до фахівців; бажання об'єднуватися в громадські організації для лобювання інтересів захисту дітей в замінних сім'ях; можливість створення інформативного поля щодо конкретних осіб та обмін адресами, де можуть допомогти і підтримати.

Узагальнюючи отримані дані дослідження, можна сказати, що суб'єктивне ставлення прийомних батьків до рекреаційних заходів у співвідношенні до територіального та фінансового забезпечення визначають міру їхнього використання для розвитку та відновлення життєвого потенціалу щодо себе та членів своєї родини. Стосовно задоволення потреб розвитку членів сім'ї, то прийомні батьки виявляють більшу активність щодо прийомних дітей, аніж це вони роблять щодо себе. Таким чином поєднання завдань підвищення виховного потенціалу прийомних сімей із рекреаційним компонентом буде ефективним посилювачем як рекреаційної культури родини загалом так і сприятиме відновленню життєвих сил дорослих як основи їх виховного потенціалу. Саме інтегрованому вирішенню поставлених задач спрямована розроблена нами методика літніх шкіл для прийомних сімей «РОСД»

Батьки замінної опіки мають запити щодо задоволення їхніх рекреаційних потреб як індивідуально-зумовленого, так і загального призначення, що вказує на передбачення під час заходів загального спрямування достатньо простору для

реалізації індивідуальних потреб як кожного окремо, так і сім'ї. Літня школа виявилася такою, що передбачає характеристики рекреаційного заходу, проте не може слугувати заміником для задоволення індивідуальних потреб прийомних батьків у відпочинку, оздоровленні й лікуванні. Методику проведення літніх шкіл «РОСД» можна розглядати як самостійну та інтегративну форму соціальної роботи, що спрямована на вирішення рекреаційних потреб сімей заміної опіки, підвищення їхнього життєвого потенціалу і здатності як до самостійного вирішення питань внутрішнього-сімейного життя, так і колегіального їх розгляду у співпраці з соціальними працівниками в умовах професійної підтримки.

▪ Література

1. Асанова Н.К. Психосоціальне розвиток младенців и дітей, виховуваних в установах : [методическе посібник]. – М. : Інститут дитячої психотерапії и психоаналіза, 1997. – 32 с.
2. Бевз Г. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини / Г. Бевз, О. Дорошенко // Проблеми загальної та педагогічної психології ; збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України : [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2003. – Т. V. – Ч.5, С. 25 – 34.
3. Бевз Г. М. Вимоги до програми підготовки претендентів на прийомне батьківство / Г. М. Бевз // Актуальні проблеми психології : [зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України] ; (за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки). – К. : Міленіум, 2003. – Т.1. – Ч.10. – С.68 – 71.
4. Бевз Г. М. Відновлення життєвого потенціалу та підвищення виховної спроможності прийомних сімей / Г. М. Бевз, Г. З. Герасим // Соціальна робота в Україні: теорія і практика ; [науково-методичний журнал]. – К. : ТОВ Вид. «Аспект-Поліграф», 2006. – №4 (16). – С. 28 – 40.
5. Бевз Г. М. Групи зустрічей як форма підтримки сімей заміщувальної опіки / Г. М. Бевз // Наукові студії із соціальної та політичної психології : [зб. статей

- Ин-т соціальної та політичної психології АПН України] ; (редкол.: С.Д.Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.). – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 11 (14). – С. 178 – 189.
6. Бевз Г. М. Задоволення рекреаційних потреб прийомних сімей як напрямок підтримки та відновлення їх життєвого потенціалу / Г. М. Бевз // Актуальні проблеми психології : Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія ; [за ред. С.Д.Максименка]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2006. – Т. V. – Вип 5. – С.8 – 16.
 7. Бевз Г. М. Організація рекреаційних заходів у системі соціальної роботи : [навчально-метод. посібник.] / Г. М. Бевз, Г. З. Герасим, Я. М. Кашуба. – Львів. : ПАІС, 2006. – 132 с.
 8. Бевз Г. М. Рекреаційно – освітня сімейна декада як форма відновлення життєвого потенціалу прийомних сімей / Г. М. Бевз // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України : [за ред. академіка С.Д.Максименка]. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 29. – С. 390 – 401.
 9. Бевз Г. М. Складові психологічної готовності прийомних батьків до заміщувальної опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Г. М. Бевз // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України : [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : «ГНОЗІС», 2003. – Т. V. – Ч. 4. – С. 23 -31.
 10. Бевз Г.М. Літня школа для прийомних сімей / Г. М. Бевз, Г. З. Герасим. – К. : Главник, 2007. – 127 с. – (серія «Бібліотека соціального працівника»).
 11. Бевз Г.М. Особливості консультативної роботи з сім'ями, які виховують біологічно нерідних дітей / Г. М. Бевз // Гуманітарний вісник ВДНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 10. – С. 17-21.
 12. Бевз Г.М. Показники нормативного, здорового розвитку та соціалізації особистості як орієнтири формування соціальної політики на захист

- дитинства / Г. М. Бевз, Л. І. Тарусова //Український соціум ; національний університет внутрішніх справ. Український інститут соціальних досліджень. – К. : 2005. – вип. 5-6 (10-11) С.112 – 124
13. Бевз Г.М. Сім'ї заміщувальної опіки як соціальне замовлення / Г. М. Бевз // Науково-методичний журнал Соціальна робота в Україні: теорія та практика № 1. (9). – К. – 2005. – С. 5 - 14
 14. Бевз Г.М., Герасим Г.З Відновлення життєвого потенціалу та підвищення виховної спроможності прийомних сімей // Соціальна робота в Україні: теорія і практика // Науково-методичний журнал К.: ТОВ Вид.»Аспект-Поліграф», №4 (16), 2006. С. 28-40.
 15. Групповая психотерапия / [под ред. Б.Д.Корвасовського, С. Ледера]. – М. : Медицина, 1990. – 384 с.
 16. Гуманістична психологія : Антологія ; [навч.посіб.для студ. вищ. навч. закладів] / [упорядники й наукові редактори Р.Трач (США) в Г.Балл (Україна)]. – К. : „Пульсари”, 2001. – У 3-х т. – Т.1. – 252 с. – (Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст.)
 17. Дитина в прийомній сім'ї : нотатки психолога / Г. М. Бевз, І. В. Пеша. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 101 с.
 18. Изард К.Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; [пер. с англ.]. – СПб. : Изд «Питер», 1999. – 464 с.
 19. Ильин Е.П. Мотивы человека: теория методы изучения / Е. П. Ильин. – К. : Вища школа, 1987. – 292 с.
 20. Килимистий С.М. Деякі питання підготовки кадрів для анімації в туризмі : Туристично-краєзнавчі дослідження. / С. М. Килимистий. – К. : Державне підприємство «Національна туристична організація», 2002. – Вип. 4. – С.346 – 352
 21. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага, 1984. – 334 с.

22. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия : учеб. пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов / [Ред.-сост. В.С. Мухина]. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
23. Одрі Мюллендер, Дейв Уорд Самокерована групова робота / Одрі Мюллендер, Дейв Уорд. – К. : Асоціація психіатрів України, 1996, 176 с.
24. Організація та діяльність груп взаємодопомоги при консультативних пунктах «Довіра» центрів ССМ [методичні рекомендації для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги] / За ред. Б.П. Лазаренко - К. : 2005 – 88с.
25. Принципы планирования отдыха родителей с детьми в туристических хозяйствах. – М. : Центральное рекл.-информ. Бюро «Турист», 1986. – 49 с.
26. Психология здоровья : учебник для вузов / [Под ред.. Г.С.Никифорова]. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
27. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы : теория и практика / К. Рудестам ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
28. Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара: Издательство Дом «БАХРАМ –М», 2003 – 656 с.
29. Стафійчук В.І. Рекреалогія : [навчальний посібник] / В. І. Стафійчук. – К. : Альтерпрес, 2006. – 264 с.
30. Українсько-російський словник термінів і понять з географії туризму і рекреаційної географії / О.О.Бейдик. – К. : РВЦ «Київський університет», 1997. – 300с.
31. Філософські нариси туризму : науково-навчальне видання / [За ред. докт. філос. н., проф., член-кор. НАН України Пазенка В.С.]. – К. : Укр. центр духовної культури, 2005. – 328 с.
32. Шмыгина В.В., Харичков С.К. Рекреация и туризм в системе современных приоритетов социально-экономического развития / В. В. Шмыгина, С. К. Харичков. – Одесса : Институт проблем рынка и экономических исследований НАН Украины, 2000. – 70 с.

33. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризи / Э. Эриксон ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

VIII. Інститут замісних сімей в міжнародному просторі.

▪ Ідентифікація термінів опіки над дітьми різних систем державного устрою

Явище замісного батьківства не є унікальним ані для України, ні для іншої країни світу. Проте відсутність системних порівняльних досліджень у сфері опіки над дітьми суттєво обмежує можливості обміну досвідом між спеціалістами країн з різним соціально-політичним устроєм. Міжкультурні дослідження в цій сфері знань представлені працею Річарда Картера (Велика Британія), а також Шанті Джордж і Ніко ван Авденговена (Нідерланди); а в окремих країнах, як-то Польщі, Британії, присвячені праці О.Романовської, О.Саквук, Мірони Огриско-Вієвіуровської. [3,4,5,6,9]. Описуючи дані питання через призму соціологічних та педагогічних знань, вони зорієнтовані лише на опис конкретного виявлення замісної труботи про дітей без співставлення із загальним контекстом функціонування системи загалом. Маючи за мету висвітлення особливостей проведення міжкультурних порівняльних досліджень ми зосередили свою увагу на системі державної опіки над дітьми Польщі та України, чому сприяв науковий стаж в Польщі 2006 року за технічної підтримки Фонду підтримки науки імені Юзефа Мяновського (Польща). Отримані під час дослідження результати ми співставили із аналогічними системами інших країн, що упередило можливі викривлення. Методами дослідження були: включене спостереження, метод експертних оцінок та фокус-групи з учасниками міжнародних семінарів із означених питань.

Під час проведення дослідження ми звернули увагу на те, що юридичне трактування термінів з питань опіки над дітьми, не завжди співпадає з їхнім практичним використанням, що спонукало нас до вивчення їх смислового наповнення. Достовірно, що початок правових відносин між батьками й дитиною фіксує державна реєстрація актом народження дитини, згідно якого

батьки дитини виступають представниками¹³ її законних прав та інтересів аж до її повноліття [7,8]. У повсякденному житті це означає, що батьки беруть на себе турботи щодо догляду за дитиною, а у процесі її підростання дбають про її виховання, привчаючи до соціального життя й відповідальності перед людьми, підкріплюючи її прагнення та здатність до самозабезпечення. В процесі дослідження виявилось, що громадяни обох країн не акцептують бюрократичні процедури юридичного оформлення будь-якої форми заміної опіки над дитиною, а також є недостатню поінформовані про відмінності між ними, що менше стосується Польщі і є типовим для України. Були також і ті, хто оцінював свої дії допомоги дитині більше як громадський обов'язок, аніж як правочин¹⁴.

Спільною в Україні та Польщі є тенденція організації догляду за осиротілими дітьми у розширеній родині, що за радянських часів в Україні юридично закріплювалося як опіка/піклування; у Польщі – заступницька сім'я.

Влаштування дітей під заміну опіку громадян в Україні традиційно здійснюється виконавчою владою (адміністративним рішенням), а у Польщі – судовою, рішення Сімейного суду, що надає можливість встановити міру юридичної відповідальності та її розподіл між уповноваженими особами стосовно прав та інтересів дитини. Віднесеність компетенції встановлення правовідносин з питань заміної опіки над дітьми до судової влади характерно таким державам, як Британія, США, Італія, Швеція та інші. Різноманітні практики турботи про некревну дитину у наукових джерелах фіксується терміном «замінна сім'я» та його похідними, що фіксує заміщення батьківських функцій для дитини громадянами, які її не народжували. Ніці в Україні це такі форми, як опіка (піклування), прийомні сім'ї та патронатні сім'ї, а в Польщі – «rodziny zastępcze» (заступницькі сім'ї). І в Польщі, і в Україні існує лише одна прирівняна форма до кривного батьківства – це усиновлення / удочеріння, що є типовим і для більшості країн світу.

¹³ Представництво – правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана або має право здійснювати правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

¹⁴ Правочин – дія особи, яка спрямована на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків і має здійснюватися у формі встановленій законом (стаття 203 цивільного Кодексу).

Введений у юридичну практику України 2002 року інноваційний термін прийомна сім'я має свою історію. Змістовне навантаження поняття «прийомний-прийомна» вказує на прийняття, приєднання когось або чогось, розширення меж, відповідальності, компетенції тощо. Цей термін одночасно означає додавання чогось до того, що вже є, і може мати ознаки як збільшення і збагачення (додавання того, чого бракувало, чи що бажалося мати), так і зменшення та збіднення з причини наслідкового ущільнення чи обмеження. Слід зазначити, що, набувши ознак правового терміну, поняття «прийомна сім'я» продовжує нести своє психолінгвістичне наповнення, що вказує на окреслені нами смислові поняття «додавання» чи «обмеження», що розгортаються в історичному контексті. [1].

Тепер звернімося до юридичних термінів, які означають заміну опіку в Польщі [10,11,12,13,14,15,16,17,18]. Щодо перекладу польського терміну «rodzina zastępcza», то слово «zastępować» означає дію підміни, заміни одного іншим або загородження доступу до чогось; а слово «rodzina» – сім'я. На практиці юридичний термін «rodzina zastępcza» вказує на підмінне виконання батьківських функцій у іншими особами й може бути перекладеним українською як «заступницька сім'я». В Польщі «заступницька сім'я» - єдина нормативно закріплена сімейна форма замінного опікування дитиною [1,2,13]. Проте в рамках системи соціальної допомоги вона уточнюється різними типами відносно кривних зв'язків із дитиною, станом її здоров'я, кількістю влаштованих дітей, фінансовим покриттям праці. Слово «кривний» найкраще вказує на біологічну спорідненість між людьми. Саме тому ми його використали під час перекладу автентичного терміну «rodziny zastępcze spokrewnione z dzieckiem» - заступницькі кривні сім'ї (див. табл. № 1).

Кожна дитина, влаштована до заступницької сім'ї будь-якого типу отримує державну фінансову допомогу, яка частково покриває витрати родини на її утримання та виховання. Заступницькі некривні сім'ї отримують додаткову винагороду у розмірі 10% від встановленої квоти. Заступницькі некривні сім'ї, які пройшли спеціальну підготовку, отримують статус кадрових, що передбачає

оплату їхньої праці у розмірі до 120% встановленої квоти, наразі не більше встановленого у Польщі мінімального рівня заробітної плати.

Переклад поняття «zawodowe» має два значення: професійний і кадровий, тобто такий, який має встановлений рівень підготовки і фіксує значущість особи як підготовленої до певного виду праці. Поняття «професійний» передбачає наявність кваліфікаційного рівня підготовки, що передбачає певний рівень освіти, тип праці та її оплати. В Польщі не існує професії замінних батьків, однак оплата праці виконавцям замінної опіки над дітьми передбачена польським законодавством саме для заступницьких некресних сімей кадрового типу. Додаткову фінансову винагороду за працю встановлено заступницьким некресним сім'ям кадрового типу відповідно до їхнього виду: багатодітна, спеціальна та наготові. Назва останнього типу сім'ї вказує на її готовність прийняти дитину в ситуації термінової потреби.

Таблиця № 1. Переклад термінів системи опіки над дітьми Польщі

Переклад українською	Польські терміни
Заступницька сім'я:	Rodzina zastępcza:
1.кресна	1. spokrewniona z dzieckiem
2.некресна	2. niespokrewniona z dzieckiem
3.некресна кадрового типу:	3. zawodowa niespokrewniona z dzieckiem:
• багатодітна	• wielodzietna
• спеціальна	• specjalistyczna
• наготові	• o charakterze pogotowia rodzinnego
Опікунчо-виховні заклади (Будинки дитини)	Placówki opiekuńczo-wychowawcze (Domy Dziecka)
1.інтервенційні (наготові)	1. interwencyjne
2.соціалізаційні	2. socjalizacyjne
3.багатофункційні	3. wielofunkcyjne
4.сімейні (сімейні будинки дитини)	4. rodzinne (Rodzinne Domy Dziecka)
Допомога у процесі переходу до самозабезпечення	
опікун періоду опанування самозабезпечення	opiekun procesu usamodzielnienia
грошова допомога на продовження навчання	pomoc pieniężna na kontynuowanie nauki
грошова допомога для опанування самозабезпечення	pomoc pieniężna na usamodzielnienie
допомога на господарство у речовій формі	na zagospodarowanie w formie rzeczowej
допомога в отриманні відповідних умов проживання, в тому числі «житла під захистом»	w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w «mieszkanu chronionym»

Ще раз хочемо зауважити, що найдоречнішим перекладом терміну «zawodowe» буде не професійна, а кадрова, яка передбачає певний рівень підготовки та збереження кадрового складу підготовлених осіб, які продовжують на практичному рівні вдосконалювати свої вміння у виконанні функцій заміної опіки над дітьми. Поєднання понять спеціальної підготовки та досвіду, що входить у поняття «кадри» визначає суть цього терміну. Зважаючи на всі смисли, що включає в себе поняття «rodziny zawodowe», найбільш прийнятним, на наш погляд, перекладом буде саме «кадровий».

Тип заступницької сім'ї кадрового та спеціального типу передбачає прийняття до сім'ї дітей, які мають ускладнення щодо здоров'я, поведінки тощо, що вимагає від батьків спеціальних знань і цілодобового догляду.

Порівняльний аналіз форм сімейного влаштування дітей Польщі та України засвідчив, що за зовнішньої подібності сімейної форми заміної опіки існують позиційні відмінності стосовно: кількості влаштованих дітей; соціального статусу громадян – виконавців заміної опіки; наявності/відсутності оплати праці; наявності/відсутності державного забезпечення утримання дітей; терміну допустимого влаштування дітей, нормативного врегулювання питань щодо влаштування дітей і рівня правової відповідальності; норми взаємодії замінних батьків та органів влади; процедури влаштування та переведення дітей; завдань і форм здійснення нагляду й наявності/відсутності професійних агенцій підтримки (див. дод. № --)

Таблиця фіксує лише основні положення створення замінних сімей у соціально-економічних системах Польщі та України й демонструє, що за кожним терміном виступає певний державний уклад, тип управління, правові норми, що формують повноваження дорослих стосовно дітей та визначають конкретні наслідки в разі їхнього порушення тощо. Дослідження засвідчило, що той чи інший термін може адекватно трактуватися лише в рамках діючої соціально-правової системи тієї чи іншої країни. Застосування ж термінів системи охорони дитинства певної країни під час перекладу термінів системи охорони дитинства іншої країни одночасно призводить до екстраполяції їхніх

змістів та ототожнення самих систем. Таким чином підміна при перекладі термінологічного апарату системи опіки над дітьми однієї соціальної системи термінами іншої виявилася хибним напрямком, оскільки приводить до хибного тлумачення базових понять опіки над дітьми.

Переклад терміну має передавати як психолінгвістичну суть поняття так і відображати автентичність його навантаження, чому сприятиме знання історії його створення та традиційності його змістовного наповнення. Основою для проведення порівняльних досліджень у сфері опіки над дітьми виступають знання щодо норм права, системи державного управління та системи соціального захисту в означеній сфері. Фокусування уваги на людському досвіді догляду за дітьми без урахування вищенаведених чинників зумовить низку непорозумінь і помилок сприйняття інформації. Наразі для позначення родині доречно застосовувати Уніфікований термін «замінна сім'я» буде доречним при позначенні загальних ситуацій надання турботи дитини в небатьківській сім'ї. У професійній сфері буде доречнішим користуватися адаптованим перекладом термінів згідно їх психолінгвістичного та правового навантаження.

▪ **Порівняння засад функціонування замінних сімей у Польщі та Україні**

Зазначаючи, що компетентність в сфері замінної турботи про дітей можлива за умов поінформованості про соціально-політичний устрій країни та її правову систему. У соціальній політиці Польщі у 90-ті роки ХХ століття відбулися суттєві зміни: здійснена адміністративна реформа децентралізації влади; затверджена системи стандартів у соціальній сфері; розпочалася розбудова громадського сектору та введений механізм делегування повноважень у сфері виконання соціальних замовлень.

1999 року питання опіки над дітьми перейшли з галузі освіти до компетенції міністерства праці та соціальної політики й наразі регулюються Законом про соціальну допомогу, що був прийнятий 1990 року, а його остання редакція набула чинності 2004-го. Державна система опіки зорієнтована на підтримку дитини на час, коли ситуація в її родині визнана несприятливою щодо розвитку та соціального становлення дитини. Реалізацію цієї функції покладено на сімейні суди, службу кураторів судової системи, систему соціальної допомоги державного управління й самоврядування.

Судова система Польщі включає чотири види судових установ: найвищий суд, суд загального призначення, адміністративний суд і військовий. Загальний суд є двоступеневим, де перша інстанція представлена районним та крайовим судом. Справи дітей вирішує сімейний суд, як відділ районного суду загального призначення що працює в рамках гміни - адміністративної одиниці. Він покликаний вирішувати такі справи, як: батьківські й опікунські права; встановлення батьківства; вирішення справ, пов'язаних із деморалізацією неповнолітніх, і карних справ цієї групи дітей; питання лікування осіб з алкогольною та наркотичною залежністю; встановлення та відібрання прав із питань опіки, а також призначення ступеня представництва законних прав та інтересів дітей у випадках порушення прав останніх зі встановленням форми

їхнього державного утримання на період функціональної неспроможності біологічної родини.

Інститут кураторства функціонує як об'єднання кураторів при відділах районного суду, а саме – сімейного суду та відділу карних справ (дорослих). Об'єднання кураторів служби сімейного суду спрямоване на виконання судових рішень у справах сім'ї та неповнолітніх зокрема, контроль дотримання чинного законодавства стосовно догляду за дітьми й попередження неналежного ставлення до них.

Система соціальної допомоги функціонує на рівні гміни як місцеві осередки соціальної допомоги (MOPS та POPS) і на рівні повіту як центри допомоги родині (PCPR) і переважно перебувають у компетенції міністерства праці та соціальної політики, поєднуючи в собі і функції опіки і виховання. Різні форми її соціальних інституцій спрямовані на виконання опікунсько-виховних функцій стосовно дітей різного віку, різних потреб та згідно нормативно встановлених вимог суспільного життя.

В нормативних документах законодавства Польщі дитина як суб'єкт права розглядається не з позиції категоріального співвіднесення, а стосовно ситуації, що спровокувала актуалізацію потреби дитини та її сім'ї у соціальній допомозі. Цей підхід працює в напрямку посилення безпосередньої активності сімей та молоді щодо підвищення власної життєздатності і працює на упередження створення «продовжених соціальних послуг на все життя». Наразі сучасна система державної опіки Польщі перебуває в стані реформи, спрямованої на долаштування системи соціальних послуг в тому числі і опікунчо-виховавчих до потреб користувачів [2, 17].

У випадку неналежного ставлення дорослих до потреб дитини, рішенням районного сімейного суду права дорослих осіб щодо дитини можуть бути призупинені, частково обмежені чи повністю відібрані й передані іншим особам. У заступницьку сім'ю дитина влаштовується теж рішенням суду. Функцію оцінки актуальної ситуації, визначення заходів відновлення батьківської спроможності, захисту прав дитини, а також перевірки

підготовлених до суду документів та контроль щодо дотримання судових рішень покладено на судових кураторів. Коротко охарактеризуємо види заступницьких сімей.

Кревні заступницькі сім'ї – це такі сім'ї, які мають родинний зв'язок із дитиною. Кревні заступницькі сім'ї створюються в ситуації, коли біологічні батьки визнані функціонально нездатними, і їхні функції представлення прав та інтересів дитини, утримання та її виховання передаються згідно з судовим рішенням одному з дорослих членів родини.

Некревні заступницькі сім'ї – це сім'ї, які згодні надавати догляд та опіку дітям, із якими не мають родинних зв'язків. До некревної заступницької сім'ї може бути влаштовано від одного до трьох дітей.

Некревні заступницькі сім'ї кадрового типу можуть прийняти від трьох до шести дітей. У такому випадку вони називаються багатодітними. До кадрової спеціальної заступницької сім'ї може бути влаштовано від одного до трьох дітей відповідно до проблемності стану їхнього здоров'я та часових витрат щодо медичного догляду та піклування. Даний статус набувається лише після проходження спеціальної підготовки за однією із двох затвердженими міністерством програм: «Родина» та «PRID».

Кадрові заступницькі сім'ї напоготові створюються для термінового влаштування дитини у разі поліцейського вилучення дитини з причини насилля й загрози її життю та здоров'ю. До заступницької сім'ї напоготові може бути влаштовано не більше трьох дітей до вирішення їхньої сімейної ситуації, проте термін не більше 12 місяців з можливим додатковим його подовженням до трьох місяців. Загалом максимальним терміном проживання дитини в кадровій заступницькій сім'ї напоготові може бути 1 рік та 3 місяці.

Кожна дитина, влаштована у заступницьку сім'ю, отримує фінансову допомогу, що виплачується відповідно до віку та стану здоров'я дитини з урахуванням наявного у дитини доходу: аліментів, пенсії з втрати годувальника, соціальної допомоги. На 2008 рік у Варшаві функціонувало близько 1340 заступницьких сімей, із них: 1176 кревних, 164 некревних, із яких

6 заступницьких сімей кадрового типу (3 сім'ї наготові та 3 спеціалізовані). Всього у заступницьких сім'ях на той час проживало 1615 дітей, із яких 12 дітей – у заступницьких сім'ях кадрового типу. Подібна картина співвідношення заступницьких сімей нині спостерігається по всій Польщі.

Робота в напрямку пошуку кандидатів на замінні сім'ї покладається на агенції з усиновлення та опіки і може виконуватися як державними, так і громадськими організаціями на основі ліцензії. Агенції проводять оцінку й підготовку кандидатів на усиновлення і створення некрвних заступницьких сімей кадрового типу, готують нормативно встановлений пакет документів соціально-психологічної оцінки для подання кандидатами на розгляд сімейного суду.

Важливим нововведенням Польщі є система підтримки випускників державної системи опіки, що передбачає укладення контракту між уповноваженим органом – Повітовим центром допомоги сім'ї (PCPR) та випускником системи державної опіки на отримання такої підтримки, а саме: 1) на навчання, 2) винаймання житла та опанування самозабезпеченням, 3) придбання господарських речей. Фінансова допомога здійснюється на основі контракту, де передбачається відповідальність кожної зі сторін: Повітового центру допомоги сім'ї в особі соціального працівника та випускника системи державної опіки.

Система законодавства Польщі все більше орієнтується на встановлення стандартів оцінки якості наданих послуг, вчасності й адекватності наданої допомоги, яка б слугувала якнайшвидшій реабілітації особи та її поверненню до норм суспільного життя [18]. В Польщі ще рудиментально існують заклади, де проживання дітей нагадує великі гуртожитки, а режим їхнього життя встановлюється керівництвом закладу та регламентується санітарними нормами громадського користування. Проте терміни завершення реформи державної опіки та встановлена гранична межа їх наповненості (до 30 осіб) спонукають до кроків по ствердженню захисту індивідуального простору кожного вихованця закладів системи державної опіки.

Ми відмічали, що опис державної системи опіки дітей передбачає компетентність у сфері державного управління. Слід знати, що назви адміністративних одиниць територіального поділу Польщі й України не є тотожними у своїх функціональних повноваженнях і тому не можуть бути взаємозамінними під час перекладу. Так, у Польщі поняття «район» означає територіальну одиницю без повноважень самоврядування. Тому прикладом може бути місто Варшава, що адміністративно прирівняна до гміни, маючи при цьому додатковий територіальний поділ на райони, зі своїм адміністративним управлінням. Воєводства мають представництва двох гілок влади – урядову адміністрацію на чолі з воєводою та самоврядування на чолі з маршалком. Функціональні повноваження структурних одиниць адміністративно-територіального поділу України та Польщі мають свої особливості, які відображаються у власних назвах, а саме: воєводство, повіт, гміна (Польща); область та район (Україна).

Самоврядування має три підрозділи на рівні воєводства, повіту та гміни (раніше було два – на рівні воєводства та гміни). В Польщі було проведено державну реформу децентралізації, в результаті якої фінансовою одиницею наразі вважається повіт, який є утримувачем грошей і їхнім розпорядником. Від свого загального прибутку повіт віддає на утримання уряду (в тому числі й воєводського) встановлений відсоток. Основний фінансовий прибуток залишається в повіті, який через самоврядування виступає фінансовим розпорядником згідно потреб регіону, в тому числі й на вирішення соціальних завдань, наприклад, утримання дітей у замінній опіці. Оскільки повіти «самі собі заробляють», то їм «вигідно» здійснювати підтримку біологічних сімей і таким чином зменшувати частку утримання дітей у державній системі опіки.

В Україні влада розподіляється відповідно до територіального поділу, а фінансове забезпечення є централізованим, тобто державним, згідно з яким кожна адміністративна одиниця отримує фінансування з загального бюджету.

Що стосується Польщі, то на рівні воєводства відбувся переділ повноважень уряду й місцевого самоврядування. Уряд має два структурні

підрозділи на рівні держави та рівні воєводства. Представництва уряду на рівні держави й воєводства мають на меті лише виконання функції контролю за дотримання законності всіма структурними підрозділами. Міністерство теж не може втручатися у справи самоврядування, оскільки є дорадчою структурою роботи установ і закладів. Розвинута судова система, інститут кураторства, самоврядування, децентралізація та деконцентрація державного управління уможливили скерування державного розвитку Польщі в демократичному напрямку.

Соціальну політику в Польщі здійснює урядова адміністрація, яка представлена Міністерством праці та соціальної політики («Рада соціальної допомоги» виконує консультативну функцію відносно міністра. До її складу входять у якості експертів і консультантів представники наукових установ, неурядових організацій, органів місцевого самоврядування), а також воєводствами на чолі з воєводами (в Польщі їх 16), від імені яких завдання виконують Відділи соціальної політики воєводських управлінь методом здійснення нагляду за дотримання норм права під час реалізації завдань соціальної політики. Такий розподіл владних повноважень на рівні воєводства надає можливість реалізувати соціальну роботу в умовах самоврядування відповідно до місцевих ресурсів та на основі дотримання пріоритетності норм права.

Структура організації соціальної допомоги Польщі передбачає три рівні. Перший рівень забезпечується роботою територіальних осередків соціальної допомоги при гмінах (OPS), де працює не менше трьох соціальних працівників із розрахунку один соціальний працівник на дві тисячі населення. Другий рівень представляють Повітові центри допомоги сім'ї (PCPR), однією з функцій якого є співпраця з судами щодо вирішення питань опіки та виховання дітей у сім'ях і державній системі замінної опіки. Третій рівень передбачає виконання завдань соціальної політики на рівні воєводств, що реалізується регіональним відділенням соціальної політики (ROPS), створеним при Маршалковських самоуправаліннях воєводства [12,16,18]. Важливим надбанням польського права

є встановлення стандартів щодо дотримання принципу професійності роботи соціальних працівників, чому сприяє перелік професійно придатної підготовки до праці у галузі соціальної роботи, перелік вимог щодо досвіду роботи, розробка системи матеріального стимулювання ініціатив підвищення кваліфікаційного рівня [12,16,18].

Наразі система соціальної роботи із заступницькими сім'ями більше носить адміністративний характер, оскільки спрямована на фіксоване двічі на рік документування стану надання замінної опіки дитині в заступницькій сім'ї. На одного соціального працівника припадає більше 100 заступницьких сімей, обмежуючи тим самим його можливостей застосування особистісно-зорієнтованих методів соціальної роботи як більш ефективних. За таких умов соціальна робота зводиться до окремих ініціатив як з позиції самих користувачів соціальних послуг, так і з позиції наглядових структур, а не обопільно-орієнтованих.

На прикладі нашого дослідження можна пересвідчитися, що різнорівневий аналіз функціонування будь-якої соціальної системи розкриває безліч попервах невидимих зв'язків, які у співвідношенні із іншими сферами можуть вказувати суттєвий вплив на ефективність як системи загалом так і її складових. Застосування такого підходу створює підґрунття як для бачення системи загалом, так і для детального розгляду окремих її складових, що унеможливив їх розгляд з позиції «добре-погано». Проведення аналізу державної системи опіки над дітьми на рівні законодавчої та виконавчої влади розкриває горизонти для порівняння різних соціальних систем та пошуку адекватних шляхів розбудови світу прийняттого для розвитку дітей та їх громадянського становлення.

▪ Література.

1. Бевз Г.М. Ідентифікація термінів державної системи опіки над дітьми в Польщі та Україні / Г. М. Бевз // Соціальна робота в Україні: теорія і практика : [науково-методичний журнал]. ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – № 2. – С. 66 – 78.
2. Бевз Г.М. Сімейні форми опіки над дітьми в Польщі / Г. М. Бевз // Соціальна робота в Україні: теорія і практика : [науково-методичний журнал]. ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – № 1. – С. 126 – 132.
3. Мірона Огрязко-Вієвіуровська Впровадження європейських стандартів у сферу надання соціальних послуг у Польщі // Соціальна політика і соціальна робота № 2 (37) 2007 С. 107 – 122
4. О.Савчук Система соціального захисту в Польща: рефлексія візиту // Соціальна політика і соціальна робота № 1(36) 2007. С. 93-99.
5. Ричард Картер Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вивчення інституційної та сімейної форм опіки над дітьми у Центральній і Східній Європі й у країнах колишнього Радянського Союзу. Переклад з англійської К.: Вид «Логос», 2005. – 88 с.
6. Романовська О.О. Фостерна сім'я Великої Британії як соціально - педагогічне середовище підтримки особистості дитини. / Автореферат на здобуття наукового ступеня к. пед. н. К. - 2002 с. 20
7. Ромовська О.О. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 532 с.
8. Сімейний кодекс України – Харків: Консум, 2002. – 92 с.
9. Шанті Джордж, Ніко Ван Авденговен Учасники фостерного процесу: міжнародне порівняльне дослідження – К.: Фонд «Мистецтво, культура та наука», 2005 – 127 с.
10. Galewska G. O profesjonalizacji rodyiców zastępczych. // Problemy opiekunczo wychowawcze. Instytut Rozwoju Służb Społecznych. Listopad, № 9/2006 (454). P. 19-24.

11. Małe dziecko w systemie opieki społecznej i edukacji. / pod redakcją Marty Zahorskiej Małgorzaty Żytko. Warszawa. – 2004. 139 p.
12. Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie. / pod redakcją Marioli Rac/law-Markowskiej. Warszawa/ - 2005. 246 p.
13. Rodziny zastępcze. Problematyka prawna. / pod redakcji Marka Andrzejewskiego. PW Formator. – Toruń, 2006. 332 p.
14. Wielki słownik polsko-rosyjski redaktor prof.dr.hab. Lan Wawrzyńczyk Warsyawa. Wydawnictwo naukowe PWN - 2005, 922 p.
15. Winogrodzka L. Rodziny zastępcze i ich dyeci. Lublin.Wudawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. – 2007. 232 p.
16. Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem. Wybór tekstów. / redakcja naukowa Zofja Waleria Stelmaszuk. Wyd. Akademickie „ZAK” Warszawa. - 1999. 305 p.
17. Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość. // Pod redakcją Anny Kwak. Warsyawa. Fundacja Instytut Spraw Publicynzch – 2006, 243 p.
18. Zmiany w systemie opieki nad dziećmi i młodzieżą. Reprezentatywa europejska. / redaktor Zofia Waleria Stelmaszuk. Wyd. „Śląsk”, Katowice.

▪ **Післямова. Контактні лінзи з нашого дитинства: які вони?**

Ці маленькі історії – спогади дорослих про своє дитинство: як дорослі з їхнього дитинства допомогали їм здійснювати свої мрії та прості бажання, підтримували їх в опануванні складних навички, як-то їзді на велосипеді, чи чищенні картоплі; вчили переживати складні і травмуючі ситуації, а потім разом смілися знову згадуючи про них; вчили бачити велике в малому та відкривали красу природи.

Також ці історії про те, як дорослі зневірили дітей у справедливості світу, нехтували їхніми потребами, експлуатували та примушували виконувати недитячу роботу, принижували та демонстрували дітей як свої перемоги.

Це історії про те, що завжди є простір для власних рішень та вчинків, для дитячої забави і радості як візитної картки всіх без виключення дітей. Майбутнє завжди залишається за дітьми, навіть, коли світ буде до них несправедливим – світ створений їхніми батькам, тобто нами. Але відповідальність за цей майбутній світ все ж таки залишиться за дорослими і вибором ними тих засобів, якими вони виховують дітей: любов і заохочення; любов і свобода; любов і підтримка; любов і приниження; любов і страх; любов і осуд; любов і ненависть – і це все любов.

Якщо дорослі матимуть щасливе дитинство, то їм не потрібно буде про нього мріяти та заздрити дітям в вже своєму дорослому житті. Дитинство слід віддати дітям, а доросле життя – дорослим, образ користування яким нам пропонують, дають, а інколи і диктують наші батьки та світ. Проте вибір завжди залишиться за дітьми. Наступні історії саме про вибір дітей і як вони його переносять в доросле життя вже своїх дітей.

* * *

Батько часто їздив у відрядження до великих міст. Щоразу, повертаючись, привозив нам цукерки, солодоці, фрукти, іграшки. Ми з сестрою дуже раділи цим подарункам. Тоді ми думали, що саме їх чекаємо, а

тепер я розмую, що чекали саме батька. Зараз повертаючись додому із відрядження я завжди привожу своїй доньці та похресниці подарунки, як колись це робив мій батько. Я навіть не замислююся над своїми діями: просто знаю, що маю привезти.

* * *

Коли мені було десь 4-5 років, мама збираючи мене в дитячий садочок примусила мене одягнути короткі штанці. Коли я прийшов в дитячий садочок, то хлопчик із старшої огрупи став образливо сміятися. Я все витерпів, а дома сказав мамі, що більше не одягну цих штанів. Проте на другий день мама знову мене примусила їх одягнути. На цей раз з мене ніхто не сміявся. Але повершувшись із дитсадка додому я порізав штани ножницями на шматочки. Мама за це мене покарала. Та все ж таки я відчував радість і перемогу, бо завтра мене вже ніхто не примусять їх одягати знову.

Тепер, в дорослому віці я завжди слідкую за довжиною штанок у своїх брюках, забракувавши їх навіть якщо вони лише трішечки будуть коротшими. І ще один я зробив для себе висновок: думку дітей слід поважати і враховувати.

* * *

Мені було 12 років, коли помер мій батько. Мати з усіх сил прагнула замінити для нас із сестрою і маму, і батька. У порівнянні із сестрою, мама була до мене дуже суровою, інколи і руку піднімала з приводу і без приводу. Особливо докоряла за чистоту і порядок. Карала мене, якщо не вирівняв носки перед тим як розвішати їх сушитися; переодягаючись забував покласти речі до шафи. Поступово в мене виробилася не звичка до чистоти, а якась «задирка», яка мене і зараз постійно мучить, коли я бачу щось не акуратно покладеним, чи не так зробленим. Здавалося, що добре, коли діти привчені до порядку, але будь який не порядок мене може вивести із рівноваги: це буває і дома і на роботі. Інколи так важко буває, що призводить до конфліктів. Зараз в мене вже своя є сім'я: дружина і маленький син. Дружина займається домом і привчає сина до порядку. Я остерігаюся себе проявляти, бо мені здається, що я буду присіпуватися до свого сина, як моя мама прискіпуватися до мене. Іншого я не

знаю, а робити, як мама, не хочу. Тож не втручаюся в процес виховання сина дружиною.

* * *

Мені мама подарувала на день народження ковзани. Це була моя мрія. Зараз я теж прагну здійснювати мрії своїх дітей: адже їх так легко здійснити, коли вони ще маленькі. Просто треба слухати дітей. Моя мама це уміла робити.

* * *

Я тягнулася за вишенькою і не змогла її дістати, бо мала ще була. Тато з мамою, які стояли поруч, не змовляючись підхопили мене, щоб я могла зірвати ягоду. Це було так здорово: я відразу відчула їх силу. Ця сила і зараз надихає мене до життя і турботу про моїх дітей та свою сім'ю. Без неї мені б не вистачило наснаги на щастя своєї родини і на справи захисту дітей, які залишалися без батьків (див. дод М). Сила любові моїх батьків мене надихає і зараз.

* * *

Коли мені виповнилося 6 років, бабуся мені сказала, що покаже мені, як сонце купається, але для цього треба стати дуже рано і піти за село. Коли вранці вона мене будила, то було ще темно, але я встала і пішла з нею аж за село. Діставшись до річки, я побачила, що сонце тільки жевріє на горизонті. Далі все було неочікувано і захоплюче: сонце, піднімаючись над горизонтом, то поринало та виринало із хмар, ніби в них купалося. Це було напередодні Івана Купала. Мої враження в цей день були неперевершеними. Я теж прагну показати своїм дітям красу світу, щоб вони теж могли узнати найкращі людські почуття.

* * *

Мені було 4-5 років, коли я впала з гірки прямо в калюжу. Я була ображена і мені було соромно. Мене здивувало, що моя мама розсміялася, коли побачила мене такою брудною. Вона сказала, що я маю смішний вигляд. Потім ми купалися, прали одягу і сміялися разом. Коли мої діти приходять додому брудними, я завжди згадую свою історію і те, як ми разом з мамою сміялися.

Зараз знаю, що навіть неприємні історії, коли до них ставитися з гумором, можуть принести багато веселощів (див. дод. Н).

* * *

Я гралась на вулиці в калюжі. Мені тоді було 5 років і, коли тато повертався додому з роботи, мабуть я мала кумедний вигляд, бо він розсміявся. Проте дома дуже на мене розізлився і навіть побив. З тих пір я перестала вірити дорослим. І зараз до всього ставлюся критично і з оглядкою.

* * *

Коли я ходила в дитячий садочок, то впала із турніка на прогулянці і в мене сильно розболілася нога. Мені забинтували ногу, але ввечері, коли за мною прийшов папа, я вже не могла ходити. Потім ми поїхали до лікарні. Де мені зробили рентген і сказали, що у мене перелом кістки. З того дня я не могла ходи в дитсадочок. Нога весь час боліла. Тато навчив мене розфарбовувати книжки і допоміг мені зрозуміти, що в поганому теж можна найти щось добре.

* * *

Мої батьки мене практично з народження залишали у бабусі, яка жила в селі. Там жили переважно пенсіонери і кожний прагнув мене «потискати». Це мені інколи подобалося, а інколи – ні. Коли батьки отримали квартиру, то я стали жити з ними у великому місті. Проте всі канікули я проводила у бабусі. Мені мої батьки так і не стали ближче, ніж моя бабуся: тількиз нею я можу поговорити про найінтимніше. Їй уже 92 роки, проте лише біля неї я можу відчувати себе затишно як це було колись в дитинстві. Я мрію, що сама теж стану такою бабусею для своїх онуків. Правда для цього треба буде, щоб вони віддали мені своїх дітей.

* * *

В дитинстві батьки мене били, ставили в куток. Коли мені виповнилося 8 років, мене все ще за провину ставили в куток. Тоді я вирішила, що мої діти не будуть стояти в кутку: я буду з ними говорити і пояснювати, якщо вони щось будуть невірно розуміти. З дітьми потрібно розмовляти і спілкуватися, а не принижувати їх та ставити в куток (див. дод М).

* * *

Працюючи в державній адміністрації я їздила до дітей в інтернати і завжди дбала, щоб у мене були для них апельсини і ніщо не могло їх замінити. Апельсини для мене – це любов батька. Він завжди мені їх приносив в дитинстві, виймаючи їх з кишень взимку як чарівник. Тільки зараз я задумалася, що принесені мною апельсини для інтернатським дітям є просто апельсинами: вони не несуть тієї батьківської любові, яку я пам'ятаю і зберігаю в серці з дитинства. Ця любов мене наснажує, дає сили жити, підтримує в тяжких ситуаціях. А що дає наснагу безбатьківським дітям? Раніше думала, що мої подарунки і тепло їх може порадувати і підтримати, оскільки воно іде із самої середини мого серця. Тепер думаю, що вони в моєму серці бачать те, чого у них ніколи не було і не може бути. Я переконалася, що щасливі спогади дорослих не можуть ошасливити дітей без батьків. Нове покоління теж має мати спогади щасливого дитинства. А для цього вони мають жити із своїми батьками.

▪ **Лист скорочень**

П/С – прийомна сім'я

П/Б – прийомні батьки

ДБСТ – дитячий будинок сімейного типу

ЦСССДМ – Центри соціальних служб для сім'ї дітей та молоді

ССД – служба у справах дітей

Постанова КМ – Постанова Кабінету міністрів

▪ Примітка

Розділ I. Соціальний інститут опікування дитиною в контексті суспільного розвитку

Розділ II. Діти в соціальній спадщині України

- Покровитель – захисник, особа, яка надає кому-небудь захист, протекцію.
- Пригляд - у значенні наглядати. Українські тексти вказують на використання слова «пригляд» стосовно тих суб'єктів, які не можуть самі скеровувати своє життя (старих людей, малих дітей, хворих, які починають навчатися майстерності з метою попередження їхнього травматизму тощо) а також стосовно підозрюваних, нечистих на руку, худоби тощо. Первинним є російський термін «призрение». Саме за часів Московського правління даний термін був введений у сферу державного управління.

III. Репрезентація в свідомості дорослих уявлень про дітей та турботу про них

IV. Замінна сім'я: два боки однієї соціальної ситуації

V. Соціальна робота у сфері заміної опіки як інноваційний напрямок

VI. Моделювання розвитку соціального інституту прийомної сім'ї

VII. Дослідження форм професійної підтримки прийомних сімей

VIII. Інститут заміних сімей в міжнародному просторі

- представництво
- правочин

Додатки

- «Зазорні діти» – поняття, яке в XVIII столітті застосовувалося в Московській Русі до дітей, народжених поза шлюбом. В Україні таких дітей називали байстрюками.
- Термін «підвищення кваліфікації» вказує на наявність певного кваліфікаційного рівня зафіксованого в державному реєстрі професій. Прийомне батьківство не передбачає кваліфікаційну підготовку, а лише стосується виконання функцій замінного батьківства. Тож доречніше використовувати термін «виховний потенціал», а вислів «професійні прийомні сім'ї» замінити на «кадрові».
- Експеримент був проведений у всіх вказаних регіонах, окрім Львівської області.

▪ **Додатки**

Додаток А

Таблиця № 1.

Створення мережі інституцій державного пригляду дітей у Росії

Рік	Зміст нововведень
1682	Указ про заходи суспільного призріння, що складається з трьох частин: 1) про бідних, скалічених та старих людей; 2) про організацію пригляду нужденних; 3) про нужденних дітей.
1701	Ст. 25 Проекту Соборного Укладу заборонено жебракування шляхом використання дітей.
1706	Митрополит Іов заснував перший притулок для «ззорних ¹⁵ » немовлят в Колмові під Новгородом
1712	Указ від 16.01.1712 р. про створення у всіх губерніях шпиталів для скалічених, народжених не у шлюбі дітей (ззорних) та незаконно народжених дітей.
1714	Указ Петра Першого про побудову мазанок та дерев'яних будинків для «ззорних немовлят», для «збереження яких наказував віднайти вправних жінок, встановивши їх утримання..».
1715	Указ Петра Першого від 4.11.1715 про створення спеціально влаштованих комірок та «вікон», куди можна було потайки покласти дитину, щоб жінка могла уникнути соціального глузування.
4.11. 1715	Офіційна заборона в Росії дітовбивства. Введення медалі «Да не погибают» для нагородження тих, хто допомагає зберегти життя дітям.
1716	Петро I реорганізовує в Москві богодільню на «будинок для нещасно народжених немовлят», догляд за якими покладається на старих жінок богодільні за певне «жалування».
1721	Указ про будівництво госпітала для незаконно народжених дітей та призначення їм та їхнім годувальницям грошового «жалування». Після досягнення дітьми певного віку дівчаток віддавали у прислуги, а хлопчиків – у підмайстри.
7.11. 1775	Указ Катерини II про створення «приказів суспільного пригляду» дітей для контролю за діяльністю закладів «суспільного пригляду», в тому числі і для дітей. Дані структури не були державними і працювали за зразком комісій, головою яких був сам губернатор. Оскільки він не міг вести всі справи, то його функцію виконував призначений чиновник.
1774	Указ Катерини II про введення паспортів, які повинен був мати при собі кожен житель у разі відлучення більше ніж 30 верств від місця свого проживання. Указ був спрямований на боротьбу з жебрацтвом.
1810	Переведення підпорядкування «приказів суспільного пригляду» із Міністерства поліції до Міністерству внутрішніх справ
1818	Введення до складу «приказів суспільного пригляду» інспекторів лікарських управ як представників держави. Їм належало контролювати утримання та навчання дитини відповідно до стану та віку.

¹⁵«Ззорні діти» – поняття, яке в XVIII столітті застосовувалося в Московській Русі до дітей, народжених поза шлюбом. В Україні таких дітей називали байстрюками.

Додаток Б.

Таблиця № 1.

Нормативне регулювання розвитку прийомних сімей в Україні.

Рік	Назва нормативного акту	Форма
1998	Експеримент по створенню прийомних сімей в Запорізькій області.	Постанова КМ від 02.03.1998 № 241
1999 - 2000	Експеримент по створенню прийомних сімей в окремих регіонах України: Автономній республіці Крим, Одеській, Харківській, Львівській областях та у місті Києві.	Постанова КМ від 15.09. 1999 № 1713
2002	Визнання результатів експерименту позитивними та забезпечення розширення практики утворення прийомних сімей в усіх регіонах України ¹⁶ .	Постанова КМ від 26.04.2002 № 565
	Про затвердження Положення про прийомну сім'ю	Постанова КМ від 26.04.2002 № 565
	Про затвердження Програми розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.	Державного комітету у справах сім'ї та молоді від 15.08.2002 № 591;
	1) Про затвердження Програми «Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей» Переглядалася і затверджувалася декілька раз. 2) Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводження П/С та ДБСТ. 3) Про затвердження порядку здійснення соціального супроводження П/С та ДБСТ	1) Наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді від 01.10. 2002 № 658 2) Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 31.10.2006р. № 3685 3) Наказ Мінсім'ямолодьспорту від 23.09. 09 № 3357
2006	1) Про затвердження Примірною порядку взаємодії ЦСССДМ і ССН у процесі створення та забезпечення діяльності прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу 2) Переглянутий та затверджений Порядок взаємодії ЦСССДМ і ССД у процесі встановлення опіки, піклування, створення та забезпечення діяльності П/С та ДБСТ	1) Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 12.05.2006 № 1507. 2) Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.09.09 № 3385
	2007	Про затвердження української версії програми «ПРАЙД»

¹⁶ Експеримент був проведений у всіх вказаних регіонах, окрім Львівської області.

	1) «Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі» та 2) « Підготовка соціальних працівників до створення та здійснення соціального супроводу сімейних форм виховання»	спорту від 25.07.2007 № 2670
	Про затвердження Програми підвищення кваліфікації ¹⁷ прийомних батьків та батьків-вихователів	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 04.04.2007 № 1015
2008	Про затвердження Типового положення про «Літню школу» для прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 06.06.2008 р. № 32
2009	Про затвердження 1) Програми підвищення кваліфікації соціальних працівників ЦСССДМ та забезпечення діяльності П/С та ДБСТ. 2) Програми підготовки кандидатів в опікуни, піклувальники, прийомні батьки та батьки-вихователі.	Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 24.04.2009 № 1357

¹⁷ Термін «підвищення кваліфікації» вказує на наявність певного кваліфікаційного рівня зафіксованого в державному реєстрі професій. Прийомне батьківство не передбачає кваліфікаційну підготовку, а лише стосується виконання функцій замінного батьківства. Тож доречніше використовувати термін «виховний потенціал», а вислі «професійні прийомні сім'ї» на «кадрові».

Таблиця № 2.
 Нормативні акти реформування державної системи захисту дітей

Рік	Назва документу	Документ
2000	Про утворення міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства.	Постанова КМ від 03.08.2000 №1200
2005	Передача повноважень щодо встановлення опіки, піклування дітей, усиновлення від управління освітою службам у справах неповнолітніх.	Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та МОН від 21.12.2005 р. № 33801/745
2006	Про схвалення концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.	Розпорядження КМ від 11.05.2006 № 263
	Положення про Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини при Міністерстві у справах сім'ї, молоді та спорту (на основі реформування Центру з усиновлення дітей при МОН).	Постанова КМ від 25.03.2006р. №367
2007	1) Питання організації виконання законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дана постанова в 2008р була замінена. 2) Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини; затвердження типового положення про комісію з питань захисту прав дітей.	1) Постанова КМ від 17.10.2007р. № 1228 2) Постанова КМ від 24.09.2008 № 866
	Про затвердження Порядку передачі закладами для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування й соціального захисту до сімейних форм виховання.	Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МОН та Міністерства охорони здоров'я від 02.02.2007 № 302 / 80 /49
	Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007-2017роки).	Постанова КМ від 17.10.2007р. № 1242

Додаток В

Таблиця № 1

Рангова навантаженість категорій кластерного аналізу асоціацій на слово «дитина».

№	Категорія	%	№	Категорія	%
33	Е/прийняття	89,67	17	С/Д-віз/хворобл	17,03
49	Б/Вклад	56,57	38	Ц/дух.реліг	17,03
64	Персп/Оптимізм	52,61	66	Належність	16,52
8	Б/Д-вз(+)	43,43	5	Р/С-рекреація	16,20
43	Б/З-загальні	40,18	53	Б/Ф/умов.реал.	15,05
60	П/вз.соц	39,71	22	Х/Д-сп.активн	14,48
45	Б/З-соцвідповід	39,29	61	Свобода	13,90
36	П/афект.емоц	39,16	4	Р/С-соцоточення	13,52
54	Затр/фіз.емоц	37,95	34	Е/здивування	13,46
69	Наступність	32,97	13	Д-індивід.	11,54
47	РБК	32,65	32	Х/Д-соц.правові	11,42
39	Ц/життєві	32,08	55	Зат/матер.час	11,42
18	С/Д-віз/(+)	31,51	6	Р/С-традиції	11,22
58	О(н/в)	30,99	26	Х/Д-сензитив	11,10
1	І/С-сім'я	29,91	9	Б/Д-прод/діяльн	10,97
2	І/С-дит.школа	27,81	77	Обр/тварини	10,71
37	П/предметні	27,10	67	Вина/Компенс.	10,46
65	Циклічність	26,79	70	Р/М-держ/гром	10,46
41	П/Б-соц.	26,47	20	Х/Д-інтелект	9,95
51	Заб/розвитку	25,64	57	Б/О(+)	9,89
79	Обр/цивілізації	25,38	31	Х/Д-тр.соціал	9,69
50	Заб/вітальне	25,26	35	Е/неприйняття	8,99
56	Зат/мор.ментал	25,19	24	Х/Д-пас.підкор	8,80
19	С/Д-звукові	25,13	3	Р/С-проф	8,29
78	Обр/яв.пр	23,66	73	Пл/С-спадковість	8,16
14	П/Д-безпека	23,47	29	Х/Д-компетент	7,97
76	Обр/рослини	23,41	21	Х/Д-здібн/інтер	7,84
62	Початок/Потенц	22,70	28	Х/Д-ставл.реч/пр	7,78
48	Трудн/батьків	22,58	12	Д-об'єкт	5,87
30	Х/Д-ет.доросл	22,39	52	Б/Профзап	5,75
16	П/Д-соціальні	22,19	74	Пл/С-вз.дошлюб	4,91
25	Х/Д-відкрит	21,88	44	Б/З-дисциплін	4,46
40	П/Б-психолог	21,05	75	Пл/С-вз.подружні	4,34
15	П/Д-психосом	20,60	27	Х/Д-еїзм/хитр	4,08
42	Стим/Потяги	19,77	71	Р/М-світ	3,83
46	БУН	19,45	72	Пл/С-вз.статев.	3,06
11	Д-суб'єкт	19,39	10	Б/Д-вз(-)	2,87
68	Допомога	17,86	59	Б/О(-)	1,85
23	Х/Д-некерован	17,79	7	Р/С-закл.опіки	0,89
63	Баланс/Повнота	17,54			

Додаток Д.

Таблиця № 1. Вектори семантичного поля поняття «дитина»

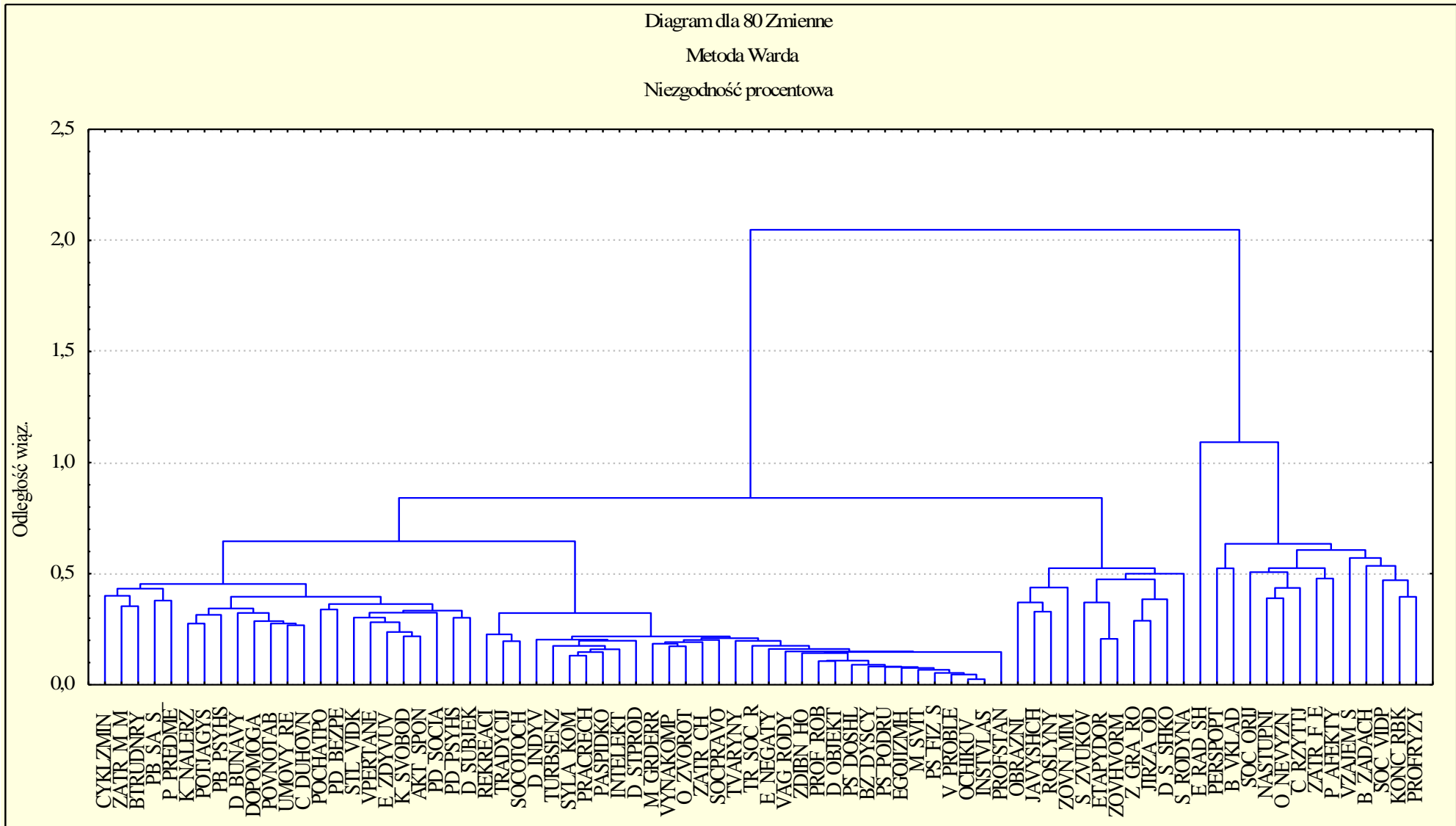
№	Назви асоціативних груп	Позначення
I.	Напрямки інститутів соціалізації	I/C
1	Сім'я та родина	I/C-сім'я
2	Освіта: дитячий садок та школа	I/C-д/с.шк.
3	Професійний етап самовизначення молоді	I/C-проф.
4	Оточення соціальне найближче	I/C-соц.от.
5	Рекреація (пакет соціальних послуг щодо відпочинку)	I/C-рекр.
6	Традиції	I/C-трад.
7	Заклади опіки над дітьми	I/C-закл.оп.
II.	Взаємодія дорослих і дітей	Б/В
8	Батьківсько-дитяча взаємодія: конструктивно-доброзичлива	Б/Д-взаєм (+)
9	Батьківсько-дитяча взаємодія: утруднена чи відсутня	Б/Д-взаєм(-)
10	Продуктивні види діяльності	Б/Д-прод/діяльн.
III.	Діти	Д
	1. Суб'єктність/об'єктність дитини	
11	Дитина-суб'єкт	Д/суб'єкт
12	Дитина – об'єкт	Д/об'єкт
13	Дитина - індивідуальність	Д/індивід.
	2. Потреби дитини	П/Д
14	Потреби в безпеці	П/Д-безпеки
15	Потреби психосоматичного порядку (вітальні та психічні)	П/Д-психол.
16	Потреби соціального напрямку (повазі, пізнанні та успіху)	П/Д-соц.
	3. Сигнали дитини	С/Д
17	Візуальні сигнали: міміка та тілесні ознаки хворобливості	С/Д-віз.хвор.
18	Візуальні сигнали: міміка та тілесні ознаки позитивного змісту.	С/Д-віз.(+)
19	Звукові сигнали.	С/Д-звукові
	4. Здібності дитини	Х/Д
20	Інтелект	Х/Д-інтел.
21	Здібності. Хобі. Інтереси	Х/Д-інт.здібн.
	5. Ініціативність активності дитини	Х/Д
22	Активність: спонтанність (позитивно оцінюється)	Х/Д-акт.спон.
23	Активність: некерованість, впертість (негативно оцінюється)	Х/Д-некеров.
24	Пасивність: підкорення, інертність, замкнутість	Х/Д-пас.слух.
	6. Направленість соціальних презентацій дитини	Х/Д
25	Відкритість, комунікабельність, гнучкість, (напр. «на інших)	Х/Д-відкр.
26	Егоїзм, хитрість (направленість «на себе»);	Х/Д-егоїз.хитр.
27	Турботливість, сенситивність.	Х/Д-сензет.
	7. Соціальна позиція дитини	Х/Д
28	Ставлення до речей, продуктивної діяльності та праці.	Х/Д-ст.речей
29	Компетентність, врівноваженість, сила.	Х/Д-компет

30	Етапи дорослішання.	Х/Д-етап.дор.
31	Ризики та труднощі соціалізації.	Х/Д-риз.соц.
32	Соціально – правові ознаки статусу дитини	Х/Д-соц.пр.
IV.	Дорослі/Батьки	Б
	1. Афективно-потребовий контекст особистісного досвіду дорослих	
	1.1. Емоційний досвід дорослих	Е
33	Емоційні реакції прийняття: щастя, радість	Е/щаст.рад.
34	Здивування	Е/здив.
35	Емоційні реакції несприйняття: страх, гнів, відраза	Е/гнів.відір.
36	Почуття афективно-емоційні	Е/аф.емоц.
37	Почуття предметні: інтелектуальні, естетичні, моральні	Е/предм.
38	Почуття взаємно соціально –орієнтовані	П/соц.ор.
39	Світоглядні почуття духовно-релігійного спрямування (цінності)	Ц/дух.рел.
40	Світоглядні почуття життєво-практичного спрямування (цінності)	Ц/жит.
	1.2. Потреби дорослих	П/Д
41	Потреби психосоматичного порядку (вітальні + психічні)	П/Б-психол.
42	Потреби соціального напрямку (самовизначення та самоактуалізація)	П/Б-соц.
43	Потяги, стимули	Стим/Пот.
	1.3. Очікування дорослих	О
44	Очікування: визначено позитивні	О(+)
45	Очікування: визначено негативні	О(-)
46	Очікування: невизначені	О(н/в)
	2. Батьківський контекст соціального досвіду дорослих	
	2.1 Батьківські задачі	Б/З
47	Вирішення задач загального напрямку	Б/З-заг.
48	Дисциплінарна батьківська функція	Б/З-дисц.
49	Функція соціальної відповідальності	Б/З-соц.відп.
50	Умови реалізації батьківських функцій	Б/Ф-ум.реал.
51	Батьківський вклад	Б/Вклад
52	Забезпечення: вітальне (їжа. одяг. ліки)	Заб/Віт.
53	Забезпечення: розвитку (гра, навчання, розвиток)	Заб/Розв.
54	Досвід. Батьківські уміння та навички.	БНУ
55	Розширення батьківської компетенції	РБК
56	Труднощі та ризики батьківства	Трудн.батьк.
57	Батьківські запити з питань виховання дітей	Б/Профзап.
	2.2. Батьківські затрати	Б/З
58	Фізично - емоційні затрати	Б/З-фіз.ем.
59	Морально – ментальні затрати	Б/З-мент
60	Матеріально - часові затрати	Б/З-матер.час
	3. Сімейно-громадський контекст	
	3.1 Планування сім'ї	Пл/С
61	Генетично-спадковий рівень	Пл/С-спадков.

62	Статеві взаємини	Пл/С- вз.ст.
63	Дошлюбні взаємини	Пл/с- вз.дошл.
64	Подружні взаємини	Пл/С-вз.подр.
	3.2 Соціальна позиція дорослих	Р/М
65	Рівень громади та держави	Р/М-держ.гр.
66	Рівень світу	Р/М-світ
III.	Різне	
	1. Філософські категорії	
67	Свобода	Своб.
68	Початок по потенціал	Поч/Потенц.
69	Повнота та баланс життя	Пов/Баланс
70	Перспектива та оптимізм	Перс/Оптим.
71	Циклічність змін, процес та повторюваність	Цикліч.
72	Належність.	Належн.
73	Наступність	Наст
74	Вина та компенсація	Комп/Вина
75	Допомога	Доп.
	2. Порівняльні образи	Об.
76	Рослини	Об/роsl.
77	Тварини	Об/тв.
78	Явища природи	Об/яв.пр.
79	Продукти цивілізації (техніка, метали, обереги тощо)	Об/цивіл.

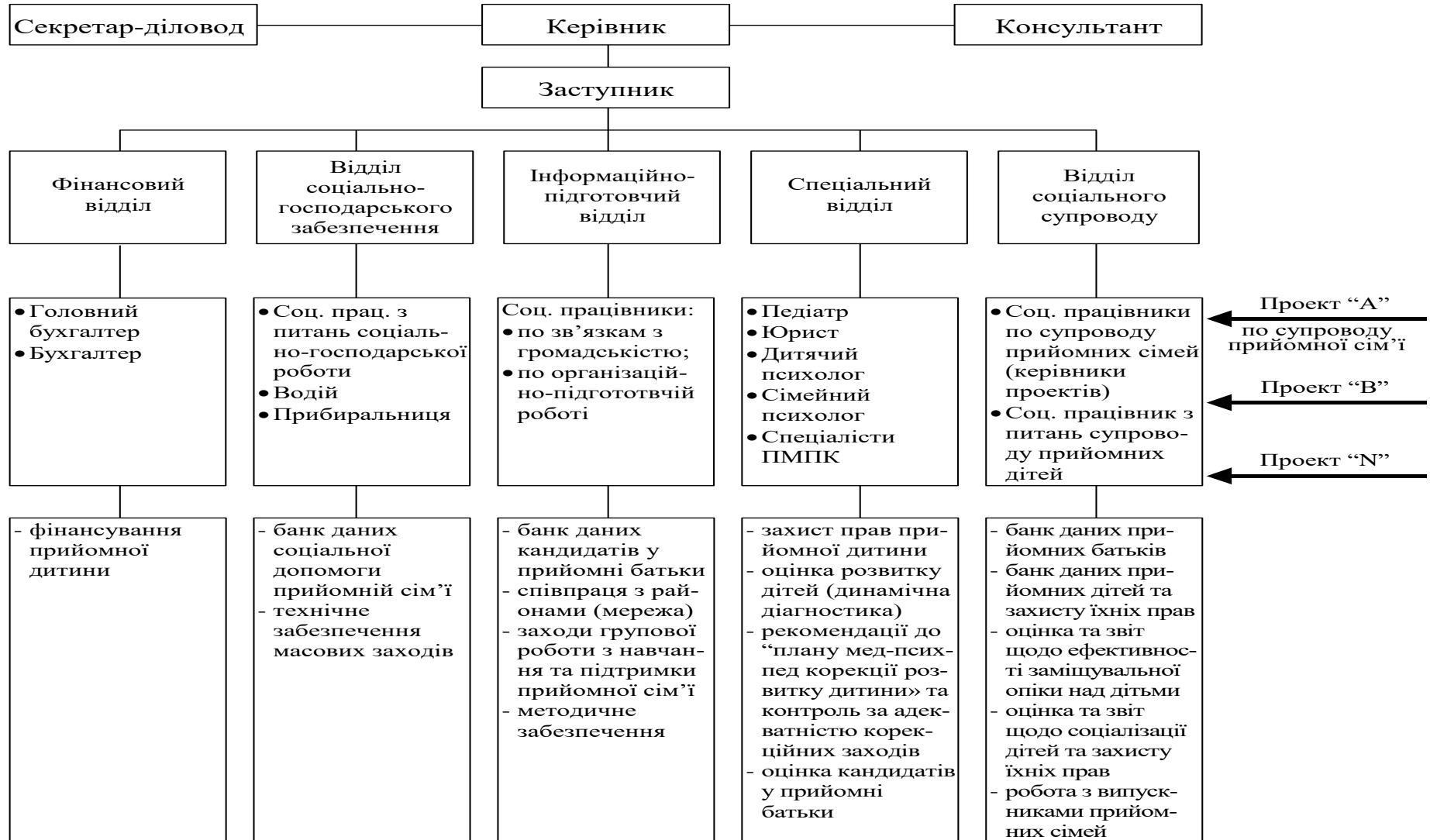
Додаток Ж.

Рис. 1. Кластерний аналіз асоціативного ряду поняття «дитина»

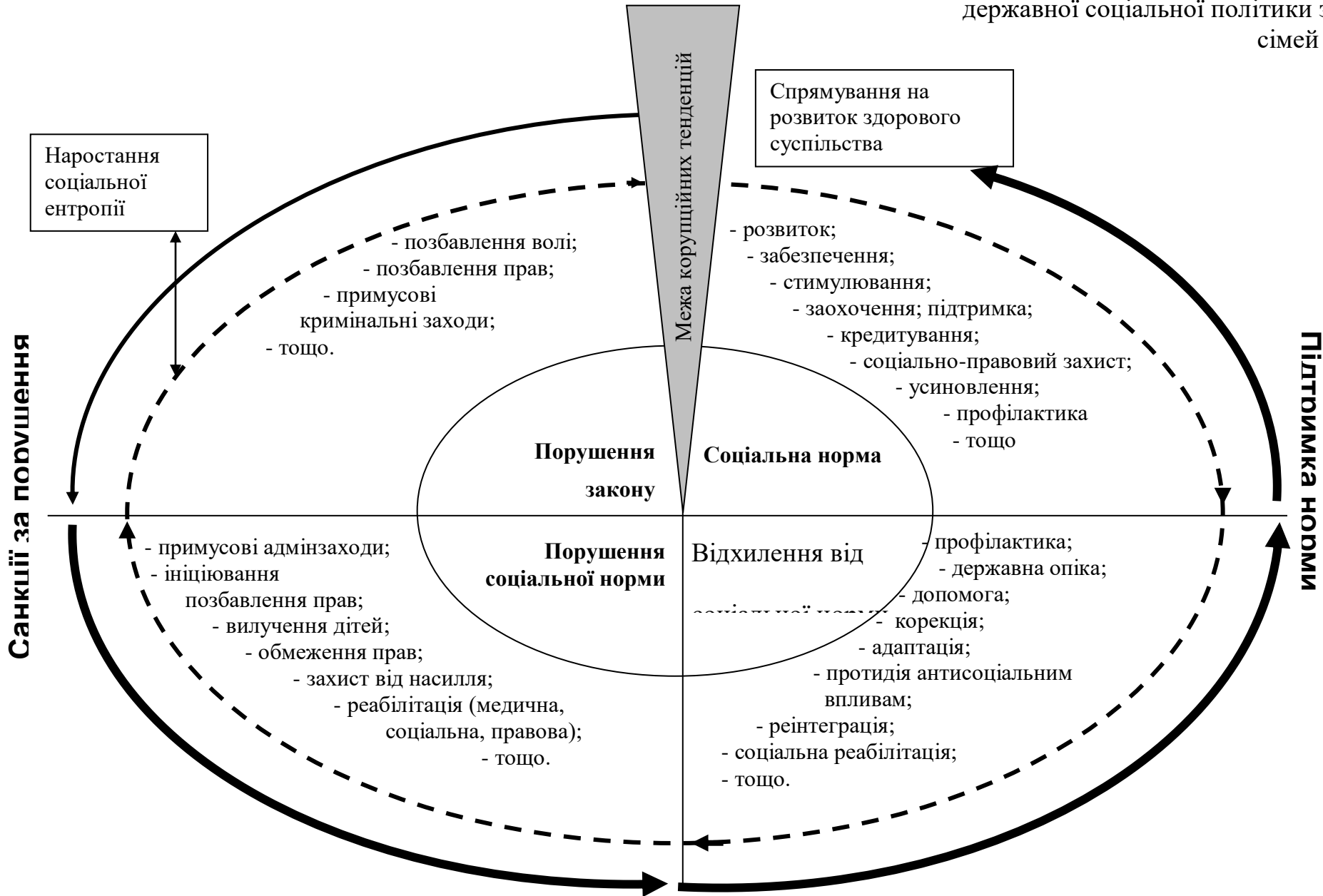
Додаток 3

Рис. 1. Організаційна структура Центру професійної підтримки прийомних сімей

Додаток К

Рис. 1. Структурно-функціональна модель державної соціальної політики з питань сімей та дітей

Додаток Л.

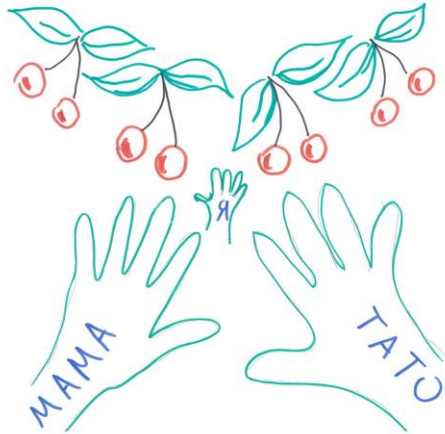
Таблиця № 1. Порівняння засад функціонування сімей заміної опіки в Польщі й Україні

Категорії порівняння	Заступницька сім'я (Польща)	Приймна сім'я (Україна)	Опіка/піклування (Україна)
Покриття коштів	Місцевий бюджет	Загально державний бюджет	Загально державний бюджет
Утримання дитини	<ul style="list-style-type: none"> відповідно до встановленої квоти за віком дитини (до 7 років та до повноліття) і стану здоров'я 	<ul style="list-style-type: none"> відповідно до встановленої квоти за віком дитини (до 6 років та до повноліття) додаткове медичне фінансування утримання дітей із ВЛІ та СНІД 	<ul style="list-style-type: none"> відповідно до встановленої квоти за віком дитини (до 6 років та до повноліття)
Винагорода за працю	<ul style="list-style-type: none"> кривні – не передбачено некривні (10% квоти) кадрові (120% квоти, що відповідає мінімальній зарплаті) 	<ul style="list-style-type: none"> 30% від оплати утримання дитини 	<ul style="list-style-type: none"> не передбачено
Підстава влаштування	<ul style="list-style-type: none"> судове рішення 	<ul style="list-style-type: none"> адміністративне рішення виконавчого органу ради депутатів чи районної державної адміністрації 	<ul style="list-style-type: none"> адміністративне рішення виконавчого органу ради депутатів чи районної державної адміністрації
Житлові умови	<ul style="list-style-type: none"> житло заміних батьків 	<ul style="list-style-type: none"> житло прийомних батьків 	<ul style="list-style-type: none"> житло опікунів/піклувальників
Основа регулювання правовідносин під час функціонування	<ul style="list-style-type: none"> двосторонній договір (Повітовий Центр допомоги сім'ям і заміні батьки) 	<ul style="list-style-type: none"> двосторонній договір (виконавчий орган ради депутатів чи районна державна адміністрація та прийомні батьки) 	<ul style="list-style-type: none"> згідно з заявою бажуючих узяти під опіку/піклування дитину
Нагляд	<ul style="list-style-type: none"> куратори районних сімейних судів 	<ul style="list-style-type: none"> служби у справах дітей (ССД) 	<ul style="list-style-type: none"> служби у справах дітей (ССД)
Оцінка кандидатів на створення	<ul style="list-style-type: none"> передбачено законодавством два рівні оцінки для некривних сімей та сімей кадрового типу, що здійснюється на основі добровільної згоди: <ol style="list-style-type: none"> за формальними показниками соціально-економічного становища за показниками психолого-педагогічної готовності 	<ul style="list-style-type: none"> законодавством не передбачена. перевірка наданих документів здійснюється на основі добровільної згоди за формальними показниками соціально-економічного становища 	<ul style="list-style-type: none"> законодавством не передбачена перевірка наданих документів здійснюється на основі добровільної згоди за показниками встановлення дієздатності особи та наявності у неї житлової площі для проживання дитини.
Кількість дітей	<ul style="list-style-type: none"> 1-3 (збільшення допускається) 	<ul style="list-style-type: none"> 1-4 (збільшення не допускається) 	<ul style="list-style-type: none"> не встановлено
Проходження попередньої підготовки	<ul style="list-style-type: none"> лише для некривних сімей та сімей кадрового типу за програмою, затвердженою Міністерством праці та соціальної політики 	<ul style="list-style-type: none"> всі без винятку за однією із 2-х програм, затверджених Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту 	<ul style="list-style-type: none"> з 2008 року передбачена підготовка за програмою, затвердженою Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту
Підвищення виховного потенціалу	<ul style="list-style-type: none"> за потребою 	<ul style="list-style-type: none"> один раз на два роки 	<ul style="list-style-type: none"> не передбачено
Термін проживання дитини	<ul style="list-style-type: none"> необмежено до повноліття, крім: сім'ї нагоготові – до 1 року і 3 місяці 	<ul style="list-style-type: none"> необмежено до повноліття з продовженням до закінчення професійного навчання 	<ul style="list-style-type: none"> необмежено до повноліття
Служби підготовки та підтримки	<ul style="list-style-type: none"> Повітовий центр допомоги сім'ям (PCPR) територіальне відділення соціальної допомоги (OPS) недержавні агенції згідно підтвердженої ліцензії 	<ul style="list-style-type: none"> Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) районного та міського (обласного) рівня; 	<ul style="list-style-type: none"> за потребою здійснюють Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) районного та міського (обласного) рівня
Форма звітності	<ul style="list-style-type: none"> проводиться PCPR двічі на рік 	<ul style="list-style-type: none"> проводить ССД один раз на рік 	<ul style="list-style-type: none"> проводить ССД один раз на рік

Додаток М

Малюнки дорослих про своє дитинство

Рис.1. Вишеньки

Додаток ___ Малюнки дорослих про своє дитинство

Рис.2. Сонце купається

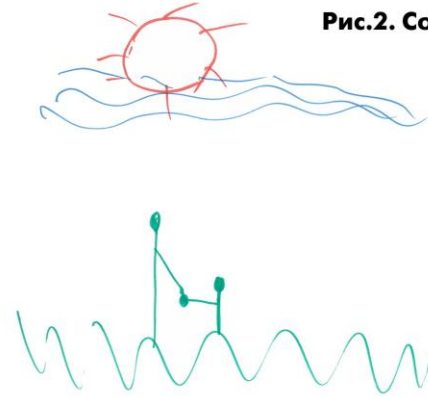

Рис.3. Радість забав

Рис.4. Радість спілкування

Малюнки дорослих про своє дитинство

Рис.1. Погрози

Додаток ____ Малюнки дорослих про своє дитинство (продовження)

Рис.2. Тато вчив мене їздити на велосипеді

Рис.3. Тарілка нелюбленого супу

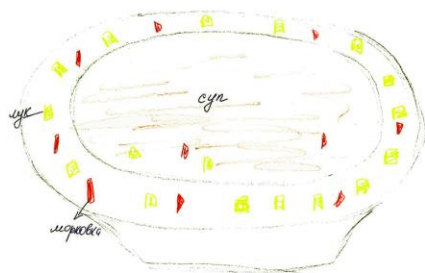

Рис.4. Улюблене плаття,
бо в його кишенях могли поміститися “найбільші скарби”

Малюнки дорослих про своє дитинство

Додаток ____ Малюнки дорослих про своє дитинство (продовження)

Рис.1. Дорослі: дома та на людях

Рис.2. Я тікала до річки, щоб мене помітили

Рис.3. Я упала у калюжу

Рис.4. Покарання

